Ablonczy Balázs

KETTŐ KÖZÖTT

Szemelvények a két világháború közötti Magyarország művelődéstörténetéből

EGYETEMI JEGYZET

Ablonczy Balázs

KETTŐ KÖZÖTT

Szemelvények
a két világháború közötti
Magyarország
művelődéstörténetéből

Ablonczy Balázs

KETTŐ KÖZÖTT

Szemelvények a két világháború közötti Magyarország művelődéstörténetéből

EGYETEMI JEGYZET

Budapest
2025

A kötet kiadását az Eötvös Loránd Tudományegyetem Oktatási és Képzési Tanács tankönyv- és jegyzettámogatási pályázata támogatta.

© Ablonczy Balázs, 2025

Borítón szereplő fotó forrása: Magyar Nemzeti Múzeum Közgyűjteményi Központ
(Horthy Miklós a medencében, a medence szélén ifj. Horthy István)

ISBN 978-963-489-845-0
ISBN 978-963-489-846-7 (pdf)

ELTE | EÖTVÖS KIADÓ
Az ELTE hivatalos könyvkiadója

ELTE | BTK
BÖLCSÉSZETTUDOMÁNYI KAR

eltebook.hu

Felelős kiadó: az ELTE Bölcsészettudományi Kar dékánja
Projektvezető: Egresi Nóra
Borító, tipográfia: Balázs Andrea
Nyomdai munkák: Multiszolg Bt.

Tartalom

7 Bevezetés

ESZMÉK

11 Vázlat a magyar turanizmusról
23 Néprokonság és néprokonítás a két világháború között
35 Vázlat a magyar konzervativizmusról
45 „Székely fiúk”
Az Erdély-kultusz magyarországi hálózata, 1920–1970
69 A népiek ébresztése
Szabó Zoltán nyomában

CSOPORTOK

79 „Mégis azt kívánom, hogy legyenek boldogok”
Fiumei menekült tanárok az impériumváltásokról
87 Ribillió északon
Egy Szent István-napi verekedés 1929-ben
105 Rejtelmes sziget
A Luppa-szigeti nyaralótelep első másfél évtizede, 1934–1950

PORTRÉK

123 Bethlen István erdélyisége
131 A kegyelmes úr napjai
Kísérlet Teleki Pál miniszterelnök határidőnaplójának elemzésére
149 Körmendi Ferenc író emigráns szerepei
159 A Baross utcától Drummondville-ig
Csilléry András pályájáról és eszméiről

175 Egy hírhedett kalandor a 20. századból
Lónyay Károly tündöklése és bukásai
195 Ördögszekéren
Baráth Tibor párizsi évei (1930–1939)
223 Az Elnök Párizsban
Dvorcsák Győző franciaországi élete
231 Cs. Szabó László a közgazdasági karon
241 „…az ősi Kelet virágainak színpompája”
Gondolkodás eredetről és néprokonságról Medgyaszay István építőművész munkásságában

251 A tanulmányok eredeti megjelenési helye

Bevezetés

A jelen kötetben közölt tanulmányokat a 2004-et, doktori fokozatom megszerzését követő két évtizedben írtam. A legváltozatosabb helyeken jelentek meg; ma már nehezen, vagy egyáltalán nem elérhető kötetekben, folyóiratokban, esetleg idegen nyelven, illetve egyszerűen csak előadásként hangzottak el, írott szövegüket soha nem publikáltam. 2009 óta tanítok főállásban az ELTE BTK Művelődéstörténeti Tanszékén: az itt közölt szövegek sokban tükrözik szakmai érdeklődésemet a történettudomány területén. Miközben sokat írtam a magyar–francia kapcsolatokról, Teleki Pálról, Trianon körülményeiről (azon belül is a menekültkérdésről), folyamatosan érdekeltek a mentalitások, az eszmék, a kultúra mindennapi történeteivel kapcsolatos problémák. Ezen kérdésfeltevéseket döntően az általam tartott kurzusokon teszteltem első ízben, és a hallgatóktól kapott impulzusok sok esetben segítettek továbbgondolni egyes hipotéziseimet. Köszönök nekik minden ezzel kapcsolatos kérdést és felvetést. A szövegek aztán beépültek a tananyagba is, de elérhetőségük továbbra is nehézkes maradt. Ezért döntöttem úgy, hogy e tanulmányokat összegyűjtve hozzáférhetővé teszem.

Némelyik szöveg egy könyv előtanulmányaként készült (például Teleki Pál határidőnaplójának elemzése), másik egy már megjelent kötet főbb gondolatait foglalta össze (mint például a turanizmus vázlatos története), vagy olyan gondolatokat fejthettem ki benne, amelyre a témát tárgyaló monográfiámban nem jutott hely (ilyen például a néprokonság két háború közötti történetéről szóló részlet). Az első rész eszmetörténeti blokkja reményeim szerint kirajzolja a 20. századi magyar eszmetörténet néhány egyedi vonását, a turanizmus, a népi mozgalom, a konzervativizmus vagy a székely gondolat metamorfózisait és jellegzetességeit. Abban bízom, hogy a különböző csoportképek és portrék nem valamiféle privát Kunstkammernek járó elbírálást kapnak olvasójuktól. Az egyes történeteken keresztül tágabb összefüggésekre szerettem volna rámutatni: az emigrációs identitás alakulásaira, a nemzetfogalmak metamorfózisaira, a kettős társadalom elméletének problematikusságára, a népi mozgalom örökségére vagy az 1918–1919-es összeomlások emlékezeteinek sajátosságaira.

A cím sem önmagáért való szójáték: meggyőződésem, hogy a két világháború közötti Magyarország valóban átmeneti időszak, amelyben tradíció és modernitás, hagyományos világ és újítás, világ felé nyitás és nemzeti bezárkózás egyszerre van jelen, és a korszak születését és elmúlását keretezik a totalitárius eszmék megjelenései Közép-Európában; hozzánk is az szól elsősorban ebből az időszakból, ami rezonál 21. századi mindennapjainkra: legyen az az autoriter politikai rendszerek működése, a rovásírás köztéri megjelenése vagy a víkendezés szokása.

A szövegeket minden esetben kiegészítettem az elmúlt időszakban megjelent szakirodalommal, itt-ott módosítottam az egyes megfogalmazásokon, de a mondanivaló zöme változatlan maradt. Köszönöm az ELTE BTK Oktatási és Képzési Tanács Tankönyv- és Jegyzettámogatási Bizottságának a kiadás támogatását, az ELTE Eötvös Kiadó munkatársainak pedig a kiadás során nyújtott segítséget.

Üdv az Olvasónak!

Budapest, 2025. július

Ablonczy Balázs

ESZMÉK

Forrás: Fortepan / Dobóczi Zsolt

Vázlat a magyar turanizmusról

A magyar turanizmus az elmúlt kétszáz év történetének egyik eltagadott eszmeáramlata.[1] Bár a keletről való gondolkodás politikai és kulturális konzekvenciáinak levonása talán helyesebb elnevezés lenne: de az elnevezés így talán túl bonyolult lenne. Ez az értelmiségi-közéleti érzékenység át- meg áthatotta a magyar közgondolkodást, ennek ellenére meglehetősen kevés figyelem övezte eddig. A róla szóló monográfiák kéziratban maradtak, vagy megközelítéseik csak a probléma egy részét voltak képesek előtárni az egész megragadására.[2]

A magyar közvéleményt mindig izgatta a Kelet. Ahogy kibomlott a magyar nemzetépítés a 19. században, és a nyelv-, a régészet-, a néprajztudomány módszertana formát öltött, egyre nyilvánvalóbbá vált, hogy a magyar nyelv társtalan, sem közel, sem távol nem élnek olyan nagy lélekszámú rokonnépek, amelyekre támaszkodva a magyarság nagyhatalmi pozícióra aspirálhatott volna. A század második felének szociáldarwinista kontextusában egyúttal azt is jelentette: a magyarság vesztésre áll a „fajok harcában" – rokonokat és ehhez illő eredetpolitikát kellett tehát találni. Előrenyomulni a Balkánon, a Közel-Keleten, Kis-Ázsiában, netán Belső-Ázsiában, testvéreket találni, őket magunkhoz kötni, üzletelni, majd „szeretettel gyarmatosítani" – ahogy a fajvédő turanizmus egyik vezető figurája fogalmazta meg az első világháború után.[3] A magyar turanizmus száztíz évvel ezelőtt élte fénykorát, az első világháború második felében. Rendkívüli sikerét, vonzerejét

1 Jelen tanulmány főbb tézisei megtalálhatók a szerző 2016-ban megjelent könyvében: *Keletre, magyar! A magyar turanizmus története.* Budapest, 2016, Jaffa.

2 Joseph A. Kessler: *Turanism and Pan-turanism in Hungary: 1890–1945.* PhD-thesis, University of California Berkeley, 1967. És Farkas Ildikó: A turanizmus. PhD-dolgozat, ELTE BTK, 2001. Illetve: Szendrei László: *A turanizmus. Definíciók és értelmezések 1910-től a II. világháborúig.* Máriabesnyő–Gödöllő, 2010, Attraktor.

3 Magyar Nemzeti Levéltár, Országos Levéltár, P 2256, személyi fondtöredékek, 6. doboz, 36. t. Gálocsy Árpád iratai, 1-5. f. Előterjesztés a Kettőskereszt Vérszövetség Elnöki Tanácsához a turanizmus tárgyában, 1923. július 19.

annak köszönhette, hogy a közélet szereplői mást és mást láttak bele, és az ellenmondásokra nem mindig derült fény a háború kontextusában. A turanizmus jelenthette:

1. a keleti magyar őshaza keresését,
2. a magyar nép rokonainak felkutatását és keleti kapcsolatok feltárását, azaz szimpla tudományos kérdéseket,
3. ebből politikai következtetések levonását (kivel szövetkezzen Magyarország és kivel ne?),
4. kulturális és gazdasági befolyásszerzést, egyfajta magyar imperializmust a) a Balkánon; b) a Közel-Keleten és Kis-Ázsiában, illetve Dél-Oroszországban és Ukrajnában; c) egész Ázsiában,
5. Magyarország politikai szerepének újrafogalmazását a) amennyiben Magyarország közvetíti a Nyugat számára a Kelet értékeit; b) ugyanezt a feladatot végzi ellenkező irányban; c) új szövetségeket és hatalmi konstellációkat állít fel, és azok élére áll,
6. tudományos ismeretterjesztést Ázsia kapcsán – befogadóként és előállítóként,
7. kísérletet a nemzeti képző- és iparművészeti stílus megalkotására a rokonnépek „turáni" motívumkincsének segítségével,
8. az európai-tengerentúli irodalmi-művészeti orientalizmus hazai adaptációját,
9. a Kelettel kapcsolatos magyarországi lobbitevékenységet,
10. a teljes magyar társadalom „turáni alapokra helyezett" reformját (megszabadítását például a történelmi egyházak gyámkodásától, újpogányságot és a magyar keleti örökség beemelését, például az iskolai tantervekbe).

Ahhoz, hogy a turanizmus máig ható modern politikai eszmeként megjelenhessen a magyar közéletben, szükség volt néhány keretfeltételre. Egyrészt a magyar tudományosság intézményrendszerének (egyetemek, Akadémia, tudományos társaságok, folyóiratok stb.) kialakulásával és a magyar őstörténettel kapcsolatos nyelvészeti álláspont megszilárdulásával szükségképpen színre léptek az utóbbiak ellenzői, illetve a finnugor összehasonlító nyelvészet állításaival szemben szkeptikus nézetek.[4] Ennek a helykeresésnek az „ugor–török háborúként"

4 Erről ld. Pusztay János: *Az „ugor–török háború" után*. Budapest, 1977, Magvető.

ismert, az 1880-as években csaknem egy évtizedig húzódó tudományos vita volt a kerete. Vámbéry Ármin és hívei, illetve a Budenz József–Hunfalvy Pál vezette, főként nyelvészekből álló tábor meglehetős indulattal esett a másiknak. A vita lényege a magyar nyelv finnugor, avagy török rokonsága volt: míg azonban a polémia Vámbéry vereségével végződött (amit egyébként a kalandos életű tudós is elismert), a végeredmény sokakat töltött el elégedetlenséggel, akik a jelentéktelennek tartott északi népek rokonságában a nemzeti öntudat aláásását látták. A finnugor opció az 1880-as, 1890-es években ugyan megerősödött és főleg a nyelvészek körében hegemón szerepre tett szert, de a korszakban induló magyar Kelet-expedícióknak (főleg Zichy Jenő oroszországi, kínai útjainak 1895 és 1898 között) az volt az egyik kimondott-ki nem mondott célja, hogy az ezzel szembenálló nézeteket népszerűsítsék.

Hogy a magyar turanizmus mint Keletről való gondolkodás és abból kulturális-közéleti következtetések levonása határozottabb körvonalakat kaphasson, több feltétel teljesülésére volt szükség. Egyrészt kellett egy tudományos paradigma, amely ideig-óráig a tiszteletreméltóság látszatát kölcsönzi a magyar néprokonság alternatív magyarázatainak; kellett egy szervezeti keret; kellett hozzá kormányzati és értelmiségi támogatás.

Az elméleti alapvetést Max Müller (1823–1900) német születésű brit nyelvész és indológus végezte el, aki a 19. század ötvenes éveiben több munkájában is az árja és a sémi nyelvek mellett a turáni nyelvek csoportját nevezte meg, mint a két előbbi csoportba nem tartozó és egyébként (a kínai kivételével) államalkotásra képtelen nomád népek idiómáit sorolta ide. Müller elmélete elég nagy nemzetközi visszhangot váltott ki a korban, bár a bírálói is hamarosan felbukkantak. A brit nyelvész járt Magyarországon, három művét is kiadták a hetvenes években, sőt az MTA 1874-ben tiszteleti taggá választotta. És a korban olvasói között tudhatjuk például Eötvös Józsefet is. Elméletében a magyar–finnugor nyelvrokonság ugyan megfért a turáni eredettel, sőt ebbe a nyelvcsaládba sorolta a sumért is – ami újabb nyelvrokonításokra ad majd lehetőséget. Téziseit már a 19. század vége előtt meghaladta az összehasonlító nyelvtudomány, a turáni elnevezés helyett határozottan az „urál-altájit" kezdte használni. Ettől függetlenül a fogalmi keret készen állt, a magyar tudományosság egy része tovább használta a „turáni" jelzőt mint a steppei, nomád szinonimáját. Nagy Géza (1855–1915) régész, a magyar keleti gondolkodás egyik központi alakja 1905-ös akadémiai székfoglalójában le is szögezte például, hogy a „turáni" jelzőt nem a szó mülleri értelmében, de továbbra

is hasznosnak gondolja az „urál-altáji" népekhez tartozók megjelölésére.[5] Ez a belső-ázsiai rokonság pompásan egybevágott a magyar önkép századvégen kibontakozó irányával, amennyiben Beöthy Zsolt kvázi-hivatalos, de legalábbis a kor egyik legnagyobb hatású irodalomtörténete *(A magyar irodalom kis-tükre)* a „volgai lovast" tette meg a magyarság befoglaló formájának, a steppe büszke, szabad, éberen figyelő harcosát. *„Mindnyájunkban van egy csepp a Volga-menti lovas véréből"* – húzta alá az irodalomtörténész, megteremtve a jelennel való folytonosságot.[6] A jelzőt a kor értelmiségijei, Ágaid Adolftól Justh Zsigmondon át széltében-hosszában használták a magyar karakter jelzésére. A századelő magyar hírlapjaiban, publicisztikájában a „turáni" jelző pedig csaknem mindenhol felbukkant. Ugyancsak erre az időre tehető a „turáni átok" jelzős szerkezet megfogalmazása is, amelyet ironikus önidentifikálásként kezdett használni a magyar közélet – elsőként Herczeg Ferenc közéleti megnyilvánulásaiban bukkant fel.[7]

A szervezeti keret megteremtése pedig az 1910 végén létrejött Turáni Társasághoz kötődik. A szervezet egészen 1945-ös megszűnéséig központi szerepet játszott a turáni gondolat népszerűsítésében. Az alapító notabilitások között három-négy csoportot különíthetünk el. A csak presztízs által motivált közéleti vezérférfiak (Tisza István, Károlyi Mihály, Apponyi Albert) mellett ott találjuk a magyar nagyipar és nagytőke képviselőit (Chorin Ferencet, Lánczy Leót és másokat), a második csoportba tartoznak az orientalisták (Goldziher Ignáctól a díszelnöknek megválasztott Vámbéryig és tovább), a Kelet iránt érdeklődő műgyűjtők (Hopp Ferenc, Vay Péter, Zichy Rafael), utazók (Széchenyi Béla, Almásy György), gyakorlatilag a teljes magyar földrajztudományi közösség, néhány néprajzos, és mutatóba egy-két történész (például a Kolozsváron tanító Márki Sándor). A harmadik csoportba pedig azok a turáni aktivisták tartoznak, akik alacsonyabb társadalmi státuszban (tanárként, orvosként, tisztviselőként) utazásaik, olvasmányaik vagy személyes meggyőződéseik nyomán jutottak el a turanizmushoz. E csoportba tartozott például Baráthosi Balogh Benedek polgári iskolai tanár vagy Paikert Alajos közgazdasági író, a Mezőgazdasági Múzeum létrehozója, az új Társaság ügyvezető elnöke.

---

5 Nagy Géza: *A skythák. Székfoglaló értekezés.* Budapest, 1909, MTA. 109.

6 Beöthy Zsolt: *A magyar irodalom kis-tükre.* Budapest, 1896, Athenaeum. 180.

7 Első említése: A pécskai választás. *Pesti Napló,* 1904. augusztus 25. 3. Újabban erről a témáról ld. Szendrei László: *A „turáni átok" – Egy politikai mítosz születése és diadalútja.* Budapest, 2021, Attraktor.

Az első világháborúig terjedő működése során a Turáni Társaság nem sokban különbözött a korszak más társadalmi egyesüléseitől: előadásokat, nyelvtanfolyamot szervezett, szerény összegekkel támogatott néhány Keletre és Oroszországba menő tudományos kutatóutat, és 1913-tól kiadta a *Turán* című folyóiratot.

Nem sokáig. 1914-ben, a háború kitörésekor a folyóirat kiadását felfüggesztették, az aktív tagok jelentős része, így Teleki Pál elnök is bevonult katonának, és bár folytatódtak az előadások, illetve a nyelvtanfolyamok, de a korábbi lendület megtört. Döntő változást a kormányzat hozzáállása és Bulgária, illetve Törökország háborúba lépése hozott. Egyrészt Tisza István kormánya látott fantáziát egy önálló magyar Balkán- és Közel-Kelet-politika kidolgozásában – ha máshogy nem, kulturális és gazdasági tekintetben. Másrészt az újdonsült szövetségesek közt szükségképpen megerősödő kapcsolatok ürügyet is szolgáltattak az efféle kapcsolatépítésre.

A kormányzat létrehozta a Keleti Szövetséget, amely két központból állt: a már korábban is létező Magyar-Bosnyák és Hercegovinai Gazdasági Központ átkeresztelésével létrehozták a Magyar Keleti Gazdasági Központot, illetve a Turáni Társaságot átkeresztelték Magyar Keleti Kultúrközpontra. A korábbiaknál sokkal jelentősebb méretű, koronaszázezrekre rúgó kormányzati szubvenciókban részesítették a Turáni Társaságot, irodáit az Országház épületébe költöztették (ott is maradtak egészen 1945-ig), és egy sor olyan feladatot bíztak rá, amely az állami közigazgatásnak nehezére esett volna. Így lett a Társaság gazdája a turáni ösztöndíjakciónak (1916 és 1918 között csaknem négyszáz török, bosnyák, bolgár, albán, sőt tatár fiatal tanult Magyarországon), indított expedíciókat Dél-Oroszországba, a Balkánra és Kis-Ázsiába, sőt antropológiai, nyelvészeti és néprajzi kutatásokat szervezett a hadifogolytáborokban a „turáni" hadifoglyok körében. Az egyesület újra megjelentette, immár évi tíz alkalommal a *Turán*t, nyelvtanfolyamokat és előadásokat szervezett, ott állt minden Kelettel kapcsolatos kezdeményezés mögött, legyen szó az iszlám hit elismert felekezetté nyilvánításától, Gül baba türbéjének rekonstrukciójáról vagy az első külföldi magyar intézet, a konstantinápolyi megnyitásáról 1917-ben. Más, a Turáni Társasághoz nem kötődő kezdeményezések révén – ilyen volt például a Múzeum körút Mehmed szultán útra keresztelése vagy a margitszigeti hadikiállítás – a Kelet gondolata minden korábbinál intenzívebben jelent meg a magyar hétköznapokban, és bár a háború alatt a keleti előrenyomulásnak mint magyar

imperializmusnak a hangsúlyai voltak erősebbek, a néprokonság vagy a magyar őstörténet tisztázása ezúttal gyengébbnek bizonyult. Nem feltétlenül jobboldali álom volt ez. Jászi Oszkár 1915-ös tanulmányában szögezte le: *„Közép-Európa német hegemónia alatt, s a Balkán magyar vezetés alatt: ez a derengő új idők perspektívája”*.[8] Ugyanebben az időben Szabó Ervin publikált a *Turán* című folyóiratban, és egyik utolsó nagy vállalásaként a fővárosi könyvtár keleti gyűjteményének és a Kultúrközpont könyvtárának egyesítésén dolgozott.[9]

A háborús összeomlás azonban maga alá temette ezeket a nagyvonalú kezdeményezéseket. A Társaság jó néhány jelentős személyisége elhunyt (így például Széchényi Béla elnök vagy Hopp Ferenc), külföldre távozott (Vay Péter). A Turáni Társaság (legalább) három részre szakadt. A hazai orientalista világ csaknem testületileg kivonult belőle, és létrehozta a Kőrösi Csoma Társaságot, amely hamarosan magába olvasztotta az MTA Keleti Bizottságát. A keleti gondolatot a nagytőke is hiábavalóságnak érezte, és képviselői eltűntek a hivatalos turanizmus környékéről. Nem utolsósorban azért, mert a húszas évek elejének virulens antiszemitizmusa talál bizonyos visszhangra a turáni szervezetekben, és ez érthetően nem találkozott a sok esetben zsidó származású tudósok és nagypolgárok rokonszenvével.A hivatalos turanizmust képviselő Turáni Társaság ugyan megtartotta a kormányzat jóindulatát, de szubvenciója már nem is volt mérhető az 1916 és 1918 közötti aranykorhoz, és sem akarat, sem lehetőség nem volt a korábbi nagyszabású közéleti akciókra. A turanizmus radikálisai 1920-ban létrehozták a Magyarországi Turán Szövetséget, amelyben a keletiség immár közéleti programmá szélesedett, turáni társadalomszervezéssel, tantervvel és magyar néprokonság-kultusszal. A Szövetség 1924-ben belső ellentétek miatt felrobbant, és időnkénti újjáalakulási kísérletei (1931, 1938) sem állították helyre a korábban élvezett befolyást. 1924 után a radikális turanizmusban szerepet játszó személyiségek különböző proxyszervezetekbe áramlottak szét, a Magyarok Társaságától a Kurucok Táborán át a Magyar-Indiai Társaságig. Ugyancsak erre az időszakra tehető a „turáni” melléknév szétáradása a közbeszédben és a nyilvános tereken, a „törzsökös magyar” egyfajta szinonimájaként. Kormányzói

8 Jászi Oszkár: A középeurópai gazdasági közeledés és a magyarság jövője. *Huszadik Század,* 1915. 8. sz. 130.

9 Szabó Ervin cikke: A Városi Nyilvános Könyvtár Igazgatósága: Keleti könyvtárak ügye Budapesten. *Turán,* 1918. 3. sz. 162–164. A kontextushoz: Katsányi Sándor: Szabó Ervin és Teleki Pál. *Magyar Könyvszemle,* 2001. 3. sz. 363–366.

különvonattól mozinéven át acélirónig és szőnyegkereskedésig egy sor termék vagy gyártmány erősítette autenticitását az elnevezéssel. A politikai diskurzusban pedig főleg a kormánypárt egy része és Gömbös Gyula fajvédői használták a fogalmat, amely azonban a húszas évek második felétől kikopott a közbeszédből, és a képviselőházban jobbára ironikus szövegösszefüggésben jelent meg. A kifejezés a harmincas évek második felében kapott újra markánsabb jelentést, elsősorban szélsőjobboldali és a kormánypárt jobboldalán helyet foglaló képviselők beszédeiben. A Horthy-korszak kormányai (elsősorban a kultuszminiszterek: Klebelsberg Kuno, Hóman Bálint és Teleki Pál) kiszemezgették maguknak a turanizmusból, ami politikai-kulturális téren használhatónak tűnt: ez lett a néprokonsági gondolat, a finn és az észt néppel való kapcsolatok ápolása. A két háború közötti magyar kormányzat jelentős összegeket ölt abba, hogy részt vegyen az ún. finnugor kultúrkongresszusokon, ösztöndíjasokat küldjön és fogadjon, diákcseréket támogasson, magyar egyetemi oktatóhelyeket hozzon létre Helsinkiben és Tartuban. Klebelsberg kultuszminiszter a harmincas évek elején bevezette az iskolákban a finnugor néprokonság napját, a kormányzat pedig az évtized második felében kulturális egyezmények sorát kötötte a rokonnak tekintett népekkel, így Finnországgal, Észtországgal, Bulgáriával, sőt Japánnal. Az intenzív felvilágosító munka mellett tulajdonképpen ebbe a néprokonsági eszmébe tartozik a hivatalos magyar szimpátia az 1939–1940-es finn–szovjet „téli háború" idején, sőt Teleki miniszterelnök még illegálisan szervezett magyar légiót is küldött a finnek megsegítésére.

A két világháború közötti időszak abban különbözött a háború előtti és alatti turáni aranykortól, hogy egyrészt a turáni mozgalom már nem állíthatta magáról: a diadalmas magyar imperializmus eszméje. A háborús vereség, az összeomlás, a forradalmak, a trianoni megaláztatás után aligha lehetett szó ilyesmiről. A turanizmus a Nyugattól és intézményeitől való elfordulás, a frusztráció ideológiája lett. Általában a politikai spektrum jobboldalán számos szervezetben megjelentek turanista nézetek: a magyarországi székely kultusz kialakulása (a Székely himnusz, a Székely Egyetemi és Főiskolai Hallgatók Egyesülete által rendezett szertartások, a rovásírás elterjedése, magyarországi menekült székelyek sajtója) elválaszthatatlan a gondolatkörtől. Ugyancsak ide sorolhatók a különböző magyar–japán, magyar–bolgár, magyar–török, magyar–finn egyesületek vagy a Gömbös Gyula és elvbarátai által alapított, majd legitimista szervezetként újjászületett, végül a háború alatt németellenes paramilitáris

szervezetté váló Turáni Vadászok Országos Egyesülete is.[10] Vidéken is számos helyen találkozunk turáni egyesületekkel (Nyíregyházán, Balassagyarmaton) vagy egyszerűen csak olyan értelmiségi körökkel, amelyek fogékonyak a turanizmus bizonyos eszméire: Debrecenben, illetve Miskolcon.

Ez a másodvirágzás abban különbözik az 1918 előtti tevékenységtől, hogy kiterjedtebb és kiérleltebb művészeti-alkotói hátországa van. Míg 1910-ben, a Turáni Társaság alapítói között egyedül Vágó Pál festő képviselte a művészeket, 1920 után számos alkotó (elsősorban képzőművész és építész) fordult keleti motívumok felé, vagy remélte székely, esetleg belső-ázsiai ornamentikából megújítani a maga művészetét. A gödöllői művésztelep alkotóinak már 1920 előtti munkásságában is felbukkannak turáni elemek (gondoljunk a székely mondavilágot üvegablakain megjelenítő marosvásárhelyi Kultúrpalotára), amelyek hangsúlyosabbá válnak az életben és helyben maradt gödöllőiek (így Nagy Sándor és Remsey Jenő) oeuvre-jében.[11] Miközben Nagy Sándortól számos, ázsiai motívumokból merítő grafikát és illusztrációt ismerünk, ki is fejtette ez irányú nézeteit a húszas évek közepén:

> *„A nyugati kultúra léket kapott" – mondta egy nagy püspökünk. Azóta a süllyedést mindenki érezheti. Európa nem kultúra-termelő többé. Hanem kultúra-likvidáló: mindenét elárverezi. Közben még jól is élhet, pláne a likvidálók! Magyarok! kapaszkodjatok, amíg lehet, a hétszilvafába.*[12]

Szintén Gödöllőn keresztül vezetett Medgyaszay István építész és Toroczkai Wigand Ede építész, belsőépítész útja a háború előtt, akik 1920 után művészetük székely és ázsiai motívumok általi megújításával/továbbvitelével kísérleteztek. Ők aktív tagjai voltak különböző turáni szervezeteknek, sőt Medgyaszay indiai útra is indult a harmincas évek legelején. Boromisza Tibor pedig festőként a nagybányaiak közül indult, és ugyanebben az időszakban fordult a keleti tanok, a magyar őstörténet és a puszta felé témaként. A kiemelkedő tehetségű

10 Erről újabban ld. Bartha Ákos: *Törzsökösök, rongyosok, turániak. Németellenes magyar fajvédelem, 1938–145.* Budapest, 2023, Ludovika.

11 A gödöllői művésztelepről ld. Gellér Katalin-Keserü Katalin: *A gödöllői művésztelep.* Budapest, 1994, Cégér.

12 *Napkönyv – Turáni képes naptár és évkönyv. I. évf.* (1925) szerkeszti és kiadja: Szépvizi Balás Béla. Gödöllő, 1925. 41.

alkotó volt az első művész, aki rovásírással szignálta a képeit. A húszas évek végén csaknem három évre kiköltözött a Hortobágyra, itt festette hatvan nagyalakú csikósportréját, és később maga is tagja lett turáni szervezeteknek. Mokry-Mészáros Dezső festő a harmincas években hasonló témák felé vette az irányt: nemcsak önálló rovásrendszert alkotott, hanem a harmincas évek végén turáni pártalakítással is kísérletezett.[13] Ők csak két kiemelkedő alkotót jelentenek a turáni tematikát megjelenítő, kisebb tehetségű alkotók tömegében.

A radikálisabb turáni szervezetek abban reménykedtek, hogy a második világháború és főleg a Szovjetunió elleni hadjárat átalakítható egyfajta „turáni kereszteshadjárattá", amely a kisebb néprokonok felszabadulásával és Magyarország civilizatorikus szerepének megerősödésével jár majd. A legvérmesebbek egyenesen Észak-Oroszország majdani – finnugor irányítás alatt megvalósuló – újraszervezéséről álmodtak, egy olyan „erdei birodalomról", amely az Uralnál a szintén rokoninak tekintett Provincia Japonicával érintkezik.[14] A német nemzetiszocialista megszálló politika azonban semmilyen teret nem engedett ilyes kezdeményezéseknek.

A háború vége meglehetősen szétzilálta a mozgalmat: számos vezető elhunyt a harci cselekményekben vagy közvetlenül utánuk. A mozgalom szélsőjobboldalához tartozó aktivisták közül számosan elmenekültek az országból. Ennek ellenére 1945 nyarán–őszén a Turáni Társaság – immár „Magyar Néprokonsági Társaság" néven – megkísérelte az újjáalakulást. Ezt azonban némi huzavona után a kommunista irányítású belügyminisztérium visszautasította – annak ellenére, hogy a tisztes tudós társaság mezét magára öltő egyesület még kommunista értelmiségieket is kooptált vezetőségébe. A Turáni Társaság iratait lefoglalták, vagyonát zár alá vették. Ha szemügyre vesszük az 1945–1948 utáni állambiztonsági eljárások iratait, meglepő módon nem találkozunk a turanisták elleni eljárásokkal. Miközben a turanizmusnak rettenetesen rossz volt a sajtója, már a harmincas évek óta, amikor a szélsőséges turanisták egyik ága, a „turáni egyistenhívők" kivívták a katolikus és a protestáns egyházak ellenszenvét újpogány tanításaik miatt, és ez a rossz renomé a kommunista hatalom

13 Vö.: Váraljai Anna: Turanizmus és népiesség Mokry-Mészáros Dezső művészetében. In: Miklós Péter (szerk.): *Hagyomány, népi írók, nemzeti önismeret.* Szeged, 2020, Bálint Sándor Szellemi Örökségéért Alapítvány. 165-195.

14 Vö. Szíj Enikő: Pánfinnugor és antifinnugor elméletek, mozgalmak. In: Domokos Péter – Csepregi Márta (szerk.): *125 éves a budapesti finnugor tanszék.* Budapest, 1998, ELTE. 145–152.

alatt sem változott. Ugyanakkor a turanista eszmék, vagy legalábbis egyfajta keleti iránti fogékonyság tovább élt illegális formában: főleg 1957 után az egykori turanisták és újabb híveik újjászervezték magukat, és baráti társaságokban, könyvcsere-láncokban folytatták eszméik őrzését az államszocialista diktatúra körülményei között. Ebben segítségükre volt néhány olyan szakértelmiségi (mint például Lükő Gábor néprajzkutató, Bendefy László geológus és Mándoky Kongur István turkológus) is, aki a tudományos élet perifériáján megragadva átmentette ezt az érzékenységet a rendszerváltás utánra.

A turanista eszme Magyarországon a hatvanas évektől kezdve újabb elemmel bővült: mivel az elsősorban nyelvészeti kutatásokra alapozott őstörténet és a finnugor nyelvészet meg tudott ragadni az akadémiai nyilvánosságban a kommunista hatalomátvétel után is, így elég könnyű volt rájuk sütni a hazafiatlanság és a kommunistabarátság bélyegét. Minden ezzel szemben álló tudományos (vagy annak látszó) vélemény egyúttal politikai állásfoglalásnak is számított. És ez az a pillanat, amikor a külföldre és részben illegalitásba szorult turanizmus megtalálta magának a sumér–magyar néprokonítást. A magyar és a sumér nép turáni alapokra épülő összekapcsolása korábban sem volt ismeretlen, azonban a Turáni Társaság korábban nem volt nyitott ezekre az eszmékre, még ha egyes tagjai annak is tűntek. 1945 után megváltozott a helyzet. Bobula Ida (1900–1981) eredetileg középkorral foglalkozó történész, egy leánykollégium igazgatója volt 1945 előtt Magyarországon. Később elhagyta az országot, és az Egyesült Államokban telepedett le. Ekkor fordult figyelme az addig általa nem különösebben ismert sumér–magyar rokonság felé. Levelével felkereste 1948-ban az akkor már nagybeteg Paikert Alajost, a Turáni Társaság egyik alapítóját és volt ügyvezető elnökét. Jelezte neki, hogy tudományos kutatásait a sumér rokonság témájában a turanisták nyomdokain folytatja: *„Hamarosan ki fog derülni, hogy nékik azzal a turáni fantasztikummal teljesen és tökéletesen igazuk volt”* – írta nagybeteg levelezőpartnerének.[15] Paikert hamarosan bekövetkező halála után pedig Bobula Varga Zsigmondban, a debreceni református teológia vallástörténészében találta meg új partnerét, akivel élénk levelezést folytatott az ötvenes évek első felében, és a történésznő a turanista körök perifériáján mozgó Varga korábbi sumér kutatásait igyekezett továbbvinni. Bobula személye azért fontos, mert

15 Magyar Mezőgazdasági Múzeum (Budapest), Személyi Emlékanyag-gyűjtemény, Paikert Alajos hagyatéka, 2012.21.1-30.1, Paikert Géza levele Paikert Alajosnak, 1948. június 21.

alapítója lett annak az iskolának, amely a sumér–magyar néprokonítás folyamatosságát hirdette az emigrációban, és szereplői közé tartozott Padányi Viktor, Badiny-Jós Ferenc és bizonyos értelemben Baráth Tibor is.[16] Az ő nézeteik tértek haza 1990 után Magyarországra, és szereztek maguknak komoly népszerűséget a 2000-es évektől.

A turanizmus magyar illúzió, valahol a kudarcos imperializmus és egyfajta, politikailag motivált magyar orientalizmus között. Létjogosultsága annyiban mindenképpen van, hogy jól-rosszul reagált a magyarság keleti származása és nyugati mintakövetése közötti feszültségre. Ugyanakkor nem társtalan Kelet-Európában: bizonyos elemei felbukkannak a lengyel szarmatizmusban, az orosz eurázsianizmusban és a pánturkizmusban. A turanizmus 1918 előtt a diadalmas magyar imperializmus ideológiája volt, azé a lehetőségé, hogy a magyar vezető kulturális, politikai és gazdasági szerepet játsszon a Balkán, Kelet-Európa és talán a Közel-Kelet nemzetei között. Az első világháború után a veszteség és a frusztráció ideológiája lett – saját belső ellentétei fel is szabdalták a mozgalmat. A két világháború között képviselőinek aktivitása és súlya csökkent, de a keleti gondolat túlélte az államszocializmus évtizedeit, és mai feltámadása nem előzmények nélküli.

16 Ennek hátteréről ld: Knüppel, Michael: Zur ungarischen Rezeption der sumerisch–turanischen Hypothese in der zweiten Hälfte des 20. Jahrhunderts. *Zeitschrift für Balkanologie,* Bd. 42. nr. 1+2 (2006), 93–107.

Néprokonság és néprokonítás a két világháború között

A magyar keleti gondolat, a turanizmus 1918, de különösen 1920, a trianoni békeszerződés aláírása után sajátos átváltozáson ment keresztül. Míg a háború előtt és alatt a diadalmas magyar imperializmus ideológiája volt, az összeomlás után a frusztráció és a Nyugattól való elfordulás eszméje lett.[17] Az 1910-ben alakult Turáni Társaság a háború alatt koronaszázezrekre rúgó kormányzati támogatások felett rendelkezett, irodáit beköltöztették az Országház épületébe, expedíciókat, ösztöndíjakciókat indított, évi tíz alkalommal adhatta ki lapját, a Turánt, és személyiségeit ott találjuk az olyan nagy jelentőségű alapítások mögött, mint a Konstantinápolyi Magyar Tudományos Intézet (az első külföldi magyar intézet). A háború után a politikai és a gazdasági elit tagjai, csakúgy mint az orientalisták nagy része, elhagyta a társaságot, és vagy visszavonult, vagy létrehozta a Kőrösi Csoma Társaságot. A radikális turanisták pedig életre hívták a Magyarországi Turán Szövetséget, Cholnoky Jenőnek, a kolozsvári, majd budapesti egyetem földrajzprofesszorának nagyvezérsége alatt.

Az alábbiakban azt vizsgálom, hogy a kormányzat hogyan igyekezett kiválogatni a turanizmusból a számára – a külpolitikai mozgástér jelentős szűkítése nélkül – hasznos elemeket, és a néprokonsági eszme felkarolásával hogyan adott lendületet a magyar–finn és a magyar–észt kapcsolatoknak, és ezt a kormányzati elvárást hogyan építette be programjába a Turáni Társaság. Egyúttal azt is igyekszem bemutatni, hogy az átjárás a turanizmus és a (nem is annyira) radikális pánfinnugrizmus között egyáltalán nem volt lehetetlen, a két eszmeáramlat közötti határok meglehetősen porózusak voltak.

17 Mondandómat részletesebben kifejtem: Ablonczy Balázs: *Keletre, magyar! A magyar turanizmus története.* Budapest, 2016, Jaffa.

Két oldal

1936-ban, az utolsó két háború közötti utolsó finnugor kongresszus fénypontja volt Tallinnban az a pillanat, amikor a résztvevők közösen elénekelték a Bán Aladár által írt *Turáni himnusz*t, amelyet J. Jürgenson zenésített meg. Aprócska diplomáciai malőr volt, hogy a himnusz finnül már az „Uráliak himnusza" nevet kapta, és első soraiban, amelyek eredetileg így hangoztak:

„Az Altáj s Urál tövétül,
évezredek sötét ölébül
népraj kelt útra egykoron
át ismeretlen tájakon"[18]

A finn fordító, Otto Manninen az „Altáj" szót kihagyta, úgyhogy az első sorba be kellett szuszakolni a „A zord Urál kopár tövétül" verssort. Az incidens szépen mutatta, hogy a turanizmus megítélése mennyire aszimmetrikus Magyarországon és a rokon népeknél. A finn közvélemény, sőt a néprokonság mellett harcosan kiálló körök ekkor már hallani sem akartak az Altájról, és akárcsak utalásról a közép-ázsiai népekkel, japánokkal vagy törökökkel fenntartott közös eredetre. A korszakban a politikai mainstreamből kiszoruló, habár kulturális befolyásukat megőrző török turanisták kisebbsége volt csak hajlandó a magyarokat testvérnek elfogadni, de finnekről és japánokról elképzeléseikben szó sem lehetett. A magyar turanizmus tehát meglehetősen egyedül maradt abban, hogy egyesítse mindezeket az elképzeléseket – és ehhez túl gyengének is bizonyult. Bár a radikálisabb turanisták időnként előálltak olyan törekvésekkel, hogy új, „turáni" típusú külpolitikára (magyar–finn–török–japán szövetségi rendszerre) lenne szükség, a Dísz téri külügyminisztérium prioritásait azonban nem ezek a követelések határozták meg.[19] A magyar diplomácia elsődleges törekvése 1920 után a magyar külpolitika hagyományos nyugati orientációjának megfelelő kapcsolatok helyreállítása volt. A „turáni" országok közül Bulgária volt az első, ahol Magyarország az 1920-as évek elején követséget nyitott. Tallinn

18 Bán Aladár: Uráliak himnusza. *Turán,* 1936. I–IV. sz. 41.

19 Ld. Ablonczy Balázs: „Lándzsahegy", néprokonság, small talk – Turanizmus és keleti gondolat a két világháború közötti magyar külpolitikai gondolkodásban. In: Pritz Pál (szerk.): *Magyar külpolitikai gondolkodás a 20. században.* Budapest, 2006, Magyar Történelmi Társulat, 87–106.

(akkor német nevén: Reval) követte Szófiát 1923-ban: a hely fontosságát elsősorban nem a néprokonság adta, hanem mert kiemelten fontos helyszíne volt a hadifogoly-kérdésben folytatott magyar–szovjet tárgyalásoknak – különös tekintettel arra, hogy Magyarország csak jó tíz évvel később vette fel a diplomáciai viszonyt a kommunista nagyhatalommal. A tallinni missziót költöztették át 1928-ban Helsinkibe, de Budapestre csak 1933-ban érkezett meg az első, állandóan itt állomásozó finn követ. És csak 1939-ben nyílt meg első önálló észt képviselet Budapesten (addig a varsói követet akkreditálták Budapestre is), de a húszas évek elejétől létezett tiszteletbeli észt konzulátus, amelyet sokáig Zsilinszky Gábor, a politikus Endre öccse vezetett.[20] Ezek voltak tehát azok a diplomáciai keretek, amelyek meghatározták a rokonnak tekintett országok és Magyarország viszonyrendszerét.

Magyarország finnországi megítélését az is nehezítette, hogy az országnak sok esetben politikai okokból nem volt jó imázsa. A baloldali politikai erők, illetve a liberálisok és agráriusok fenntartással viszonyultak a magyar rendszerhez annak konzervatív, reakciós volta miatt; hiányolták a demokráciát és a szociális gondolkodást, nehezményezték a megcsontosodott magyarországi viszonyokat. A jobboldaliak elnézőbbek voltak, de az ő Magyarország-képük sok esetben volt idealizált, egyszerűsített, romantizáló, és a „néprokonság", illetve a „háborús fegyverbarátság" optikáján keresztül vizsgálta tárgyát.[21] Magyar–finn viszonylatban tanulságos Karl Gustaf Idman Budapestre akkreditált finn követ 1922-es megjegyzése: *„Magyarországon nagyobb figyelmet szentelnek népeink rokonságának, mint nálunk"*.[22] Még akkor is, ha a későbbiekben ez a viszony jelentősen változott, nem utolsósorban az olyan látványos, nemzetek közötti akcióknak köszönhetően, mint a finnugor kultúrkongresszusok mozgalma, az ösztöndíjakciók vagy társasutazások.

Idman budapesti követi posztról való távozása (a posztot Koppenhágából látta el) után Eemil Setälä (1864–1935) lett Magyarországra is kinevezve, aki a néprokonsági eszme régi harcosának számított, és már az előző század végén

20 Ezekről ld. Egey Emese: *A két világháború közötti magyar–finn–észt kapcsolatok. Társasági, diplomáciai, katonai együttműködés.* Savariae, 2010, (Specimina Fennica, Tomus XV.) 65-73.

21 Gombos József: *Stúdiumból politikum. Magyarország-kép a világháborúk közötti Finnországban 1919–1939.* Szeged, 2006, Juhász Gyula Felsőoktatási Kiadó. 215–220.

22 Idézi: Vesa Vares: A romantikus távoli rokon. Finnország és Magyarország kapcsolatai, illetve a finnek Magyarország-képe a két világháború között. *Iskolakultúra* 1998. 5. sz. 60.

rendszeres vendég volt Budapesten. A politikus tiszteletbeli tagja is lett a Turáni Társaságnak a húszas évek végén.[23] Setälä rendszeres levelezésben állt nemcsak a magyar tudományos világ finnugor szimpátiájú részével, de a turáni mozgalom elkötelezettebb és radikálisabb tagjaival is.[24] Utóda, Onni Talas 1934 és 1940 között volt budapesti finn követ: a néprokonsági alkalmak rendszeres résztvevője, a társasági körökben is népszerű diplomata volt, aki ráadásul Budapesten nősült – emlékét a nógrádi Bujákon ma köztér őrzi, emlékezéssel gyakori tartózkodásaira. Bár a harmincas években a finn követek rendszeres látogatói voltak a Turáni Társaság rendezvényeinek, de sem belőlük, sem a Budapestre látogató számos finn értelmiségiből nem lehetett a néprokonsági mozgalmon túlmenő állásfoglalást kihúzni. Ez nem változott a háborús „fegyverbarátság" időszakában sem: legfennebb a finnugor népek felszabadításáról és a Nagy-Finnország határairól szóló szólamok lettek erősebbek, de sem a finn közvélemény, sem a politika nem lett megengedőbb a túl szélesen értelmezett néprokonsággal kapcsolatban. Edwin Linkomies, a finn parlament alelnöke, későbbi finn miniszterelnök 1943-as budapesti látogatásán például mintha teljesen süket lett volna magyar tárgyalópartnereinek utalásaira. Linkomies megköszönte a téli háborúban nyújtott magyar segítséget, és kiemelte a bolsevizmus elleni közös küzdelem jelentőségét, a két nép közös szabadságvágyát, de egy centivel sem volt hajlandó továbblépni. A Horthyról egyébként pozitív benyomásokat szerző későbbi miniszterelnök némileg megütközve hallgatta a kormányzó fejtegéseit arról, hogy a háború után Magyarországra telepített és magyar lányokat feleségül vevő finn férfiakkal kell a magyarság vérét felfrissíteni – ami a korban gyakori pánfinnugrista fantáziák egyike volt.[25]

---

23 MNL OL, Mikrofilmtár, X 9062, Eemil Setälä levelezése, 31135. tekercs, Pekár Gyula levele Eemil Setälänek. Budapest, 1929. december 3.

24 Uo. 31134–31135. tekercs: ebben bőséggel találunk leveleket Baráthosi Balogh Benedektől, Dessewffy Istvántól sőt a magyar–munda–maori néprokonságot alátámasztani próbáló Hevesy Vilmostól is.

25 A látogatásról ld. Matti Turtola: Linkomies, Horthy and Mannerheim. Some aspects of Linkomies's „state visit" to Hungary in January 1943. *Hungarologische Beiträge 7.* (1996), 136. Vö: „Szabadság és függetlenség nélkül minden földi lét értelmetlen" – Szinyei Merse kultuszminiszter és Linkomies finn professzor pohárköszöntője. *Pesti Hírlap,* 1943. január 20. 3. Hogy a magyar fél mit képzelt a beszéd mögé, arra jó példa az alábbi cikk: Kállay Miklós miniszterelnök előszava a finn miniszterelnök budapesti előadásához. *Pesti Hírlap,* 1943. május 1. 5. (Ebben szó esik a szláv imperializmus elleni évszázados küzdelemről és a „rokoni fajták" benső érzései által meghatározott boldogabb jövendőről.)

A magyar–észt viszony egy fokkal kedvezőbb volt a turanisták szempontjából: főleg a húszas évek elején az orosz és a balti német kulturális hegemóniától való szabadulás összefüggésében volt bizonyos nyitottság a néprokonságon túlmenő deklarációkra. Az észt államban volt készség arra, hogy értelmiségi utánpótlásában támaszkodjon a „nagyobb testvér" értelmiségi elitjére, így taníthatott hosszú éveken át Tartuban Csekey István jogakadémiai tanár, később egyetemi professzor, Haltenberger Mihály földrajztudós, és pályázott ugyanide például Turchányi Tihamér, a turáni mozgalom radikálisainak egyik főalakja. Jakó Géza keramikustól kezdve Vásárhelyi Zoltán karnagyig egy sor fontos magyar értelmiségi élt hosszabb-rövidebb ideig Észtországban, nem is szólva a lektorokról (mint például Virányi Elemér), akik közül többen is fontos szerepet játszottak a turanizmus és a néprokonság szervezeteiben. Hogy a magyar–észt testvériséget ápoló értelmiségiek fejében sem választódott szét a turanizmus, azt jól jelezte a tallinni tiszteletbeli alkonzulnak Bán Aladárhoz, a *Kalevipoeg* fordítójához írott levele 1927-ből: *„mint ahogy ezt ismételten kifejezésre juttatták a jó észtek, bennem látták a magyar és a turáni ügy apostolát és nem őbenne.* [Jungerth-Arnóthy Mihály követet, akire az alkonzul panaszkodott – A. B.] *Más az én helyemben már rég félredobott minden turanizmust, de engem nem befolyásolhat, mert hiszek a turanizmusban."*[26]

A rokonnépek iránti figyelembe még az is belefért, hogy az IBUSZ vagy a Budapesti Központi Gyógy- és Üdülőhelyi Bizottság észt nyelvű prospektusokkal népszerűsítette a magyar fővárost. A *Turán* hasábjain több mint 1500 néprokonsági témájú cikk jelent meg 1913 és 1944 között, és az 1925-ben elindított Magyar Rádió csaknem 60 tematikus előadást szentelt Finnországnak és Észtországnak, és több mint 70 filmhíradóban jelenítették meg az északi országokkal ápolt magyar kapcsolatokat.[27] Észtország szovjet megszállása után a mozgalom jeleseiben még az is felmerült, hogy az észt értelmiség jelentős csoportjait, főleg orvosokat telepítsenek Magyarországra, mert az indoklás szerint így több legyet is lehetett volna ütni egy csapásra: a rokonnépek képviselői nyilván hamar megtanulnának magyarul, enyhítenék az országban (nem utolsósorban a zsidótörvények miatt kialakult) szakemberhiányt, és orosztudásuk révén például

26 MNL OL P 1384, Turáni Társaság iratai, 7. doboz, 1927-es pallium, Laky Dezső tallinni tiszteletbeli alkonzul levele Bán Aladárnak, Tallinn, 1927. november 27.

27 Egey Emese (összeáll.) – Szijj Enikő (szerk.): *A Turán című folyóirat 1913, 1917–1918, 1921–1944 finnugor mutatója.* Budapest, 2002, Tinta. Valamint Egey: i. m. 140–190.

hamarabb tudnának bekapcsolódni a kárpátaljai régió egészségügyi ellátásába.[28] A terv ugyan csak újabb adalék a térrel és szűkebben véve a telepítéssel kapcsolatos ideák, illetve a néprokonság kapcsolatához, de megint csak mutatja, hogy mérséklet és néprokonsági eszme nem feltétlenül járt kéz a kézben.

Rokonok, ünnepek

A turáni mozgalomban kezdettől benne volt a finnugor opció: elég csak arra gondolni, hogy a költő, folklorista Vikár Béla adta a Turáni Társaság nevét, amikor egy jelentős csoport a „Magyar Ázsia Társaság" elnevezés mellett állt ki, és ő volt a *Turán* szerkesztője is 1917-ben.[29] (Adalék a tudományos viták morfológiájához, hogy a *Kalevala* fordítója – ellentétben a Turáni Társaság más tagjaival – az első világháború alatt egyáltalán nem volt elzárkózó a sumér hipotézissel kapcsolatban, legalábbis vitára, illetve kutatásra érdemesnek tartotta azt.[30]) A Társaság legaktívabb tagjai közé tartozott az Akseli Gallen-Kallelával haláláig szoros kapcsolatot tartó Toroczkai Wigand Ede építész, Bán Aladár, a *Turán* szerkesztője. Illetve gyakorlatilag minden, a két háború közötti tartui és helsinki magyar lektor, volt közülük olyan, aki elég magas stallumot kapott a Turáni Társaságban: Virányi Elemér a szervezet főtitkára lett 1937 után, és se szeri, se száma azoknak a műfordítóknak, tanároknak, egyetemi oktatóknak, vagy akár orvosoknak, akik úgy voltak aktívak a Turáni Társaságban, hogy közben a néprokonsági eszme elkötelezett hívei voltak. A harmincas évek végétől közülük többen sokrétűbbé tették tevékenységüket, és részt vettek a Magyar–Finn és a Magyar–Észt Társaság létrehozásában is.

A néprokonsági eszme, azaz a finn és észt nemzettel fenntartott, kitüntetett kulturális kapcsolatok ápolása a két háború között sokban támaszkodott a döntési pozícióban lévő politikusok saját preferenciáira. Teleki Pálnak mint a Turáni Társaság első elnökének nyilván voltak személyes elfogultságai

---

28 MNL OL K 28, a Miniszterelnökség II., Kisebbségi Osztályának iratai, 205. doboz, 389. t. a Magyar–Észt Társaság iratai-pallium: 1941-A-18204 sz., Jeney Endre memoranduma a Magyar–Észt Társaság elnökéhez, Petri Pálhoz, Debrecen, 1941. március 17.

29 *Budapesti Hírlap,* 1910. november 27. 16.

30 Varga P. Ildikó (s. a. r., szerk.): *„Finnország egyik leglelkesebb diplomatája itt több mint ötven éven keresztül" – Vikár Béla levelei.* Kolozsvár, 2017, Erdélyi Múzeum Egyesület. 204. (Vikár Béla Munkácsi Bernátnak, Budapest, 1917. január 8.)

a finnek és észtek irányában, de az 1924-es részvétele a tallinni finnugor kultúrkongresszuson és egészen Lappföldig tartó útja végleg eljegyezte őt a finnugor szimpátiákkal. Innen eredeztethető szerepvállalása a finnugor kongresszusok szervezésében, vagy éppen második miniszterelnöksége alatt a Finnország megsegítésére titokban toborzott magyar légió ötlete a téli háború idején.[31] Egy útitársának, a néprokonsági/turanista mozgalom régi harcosának levelében így jelent meg Teleki lelkesedése: *„Ha gróf Teleky hazatér, akkor megalapítjuk a már annyira kívánatos Heimoklubot (talán más névvel), mert napról napra mind több finn és észt érkezik hozzánk, s nincs semmi szervezet, amely segítségükre lenne."*[32]

Teleki 1928 júniusára Budapestre hívta a kongresszust, amelyen csaknem 1100 finn és észt meghívott vett részt, akik négy szekcióban tanácskoztak a közösnek tekinthető témákról. (Jóllehet Teleki az egész kongresszus elnapolásán gondolkodott, amikor a finn sajtó egy része a frankhamisításban való érintettségét kezdte boncolgatni.[33]) A magyar előadók és résztvevők között számos, a Turáni Társasághoz tartozó értelmiségi vett részt, sőt Pekár Gyula, a Turáni Társaság elnöke például az irodalmi szekció elnöke volt. A kongresszus alkalmából *Finnek, észtek – a magyarok északi testvérnépei* címmel reprezentatív kötet is jelent meg Teleki előszavával, szerkesztésében és részben fényképeivel. A kötetben Teleki tanítványi-munkatársi körén túl felvonult a hazai turanista értelmiség finnugor eszme iránt fogékony része is: a már említett személyek mellett Felvinczi Takács Zoltán, Faragó József gimnáziumi tanár, Weöres Gyula helsinki magyar lektor. Az Akseli Gallen-Kallela képével díszített kötet előszavában Teleki egyértelműen hitet tett egyfajta szűkebb rokonság mellett:

> *„Szavak és nyelvtani szerkezetek bizonyítják, hogy egy fának ágai vagyunk. Évezredek után újra egymásra találtunk, testvér és testvér egymásra ismertek. És ma a nyelvészet bizonyságai mellett egész világukat közelállónak érezzük magunkhoz [...]."*[34]

31 Ablonczy Balázs: *Teleki Pál.* Budapest, 2005, Osiris. 253–255. És Anssi Halmesvirta: *Kedves rokonok. Magyarország és Finnország 1920–1945.* Budapest, 2014, Cédrus Művészeti Alapítvány-Napkút. 66–89.

32 MNL OL X 9062, 31134. tekercs, Ispánovits Sándor levele Eemil Setälänek, Budapest, 1924. augusztus 5.

33 Uo. 31135. tekercs, Teleki Pál levele Eemil Setälänek, Budapest, 1926. május 6.

34 Teleki Pál: Ajánlás. In: Uő. (szerk.): *Finnek, észtek – A magyarok északi testvérnépei.* Budapest, 1928. Királyi Magyar Egyetemi Nyomda. 5.

A soron következő kongresszusokra Helsinkiben (1931) és Tallinnban (1936) került sor. 1941-ben ismét Budapest lett volna a soros, de azt a világháború és Észtország szovjet megszállása már elsodorta.

Úgy tűnik, Klebelsberg Kuno Finnország iránti elkötelezettségét szintén egy északi út alapozta meg: 1930-ban meglátogatta Finn- és Észtországot. Az út mérlegét egy, a *Pesti Napló*ba írott cikkben vonta meg. Ebben az írásban – miközben meg-megjelenik a kultuszminiszterre jellemző patetikus romantizált hang (tapasztalata szerint az észt és finn háztartásokban is meghatottan hallgatják a rádió által sugárzott magyar cigányzenét) – a történeti bevezetés után két fontos megállapítást is tett. Egyfelől leszögezte: *„A pánszlávizmust és pángermánizmust, újabban az angol-szász gondolatot és a spanyol délamerikai pániberizmust politikusok találták ki. Ezzel szöges ellentétben a finnugor nyelvrokonságot tudósok fedezték fel"* – amivel nyilvánvalóan a politikától akarta távolítani az egész eszmét. Másrészt egyből az összpontosítás irányába mozdította el ezzel kapcsolatos gondolatait: *„A budapesti, debreceni, dorpati, helsingforsi, pécsi és szegedi egyetemek a nyelvtudomány, a néprajz s a közös őstörténet terén közösen megállapított nagy terv és munkamegosztás szerint fognak kutatni és hogy e kutatások vezetésére Észtországon, Finnországon és Magyarországon egy-egy nemzeti bizottságot szervezünk, amelynek megbizottaiból testvér nemzetközi tanács alakul. Így a nyelvtudomány, a néprajz és a közös őstörténet terén a hét finnugor egyetem, mint szervezett munkaközösség jelenik meg a világ tudományossága előtt."*[35] Bár a remélt koncentráció ebben a formájában nem született meg, de a finnugor nemzeti bizottság létrejött, és folyamatosan működött a harmincas-negyvenes években, előbb Gombocz Zoltán, majd később Zsirai Miklós (szintén a Turáni Társaság tagja!) vezetése alatt. Klebelsberg együttműködési megállapodást is kötött a tartui egyetemmel, ennek köszönhetően indult be a két ország finnugrisztikáját meghatározó diákcsere, amely muníciót adott az 1945-be érkező tudósnemzedéknek.[36] Ugyancsak a finnországi út következménye volt, hogy a magyar iskolákban bevezették a finnugor néprokonsági napot: minden októberben iskolai ünnepséggel illett emlékezni az összetartozás tudatára. Az első ünnepségre a Wesselényi utcai polgári fiúiskolában került sor 1930 őszén, Ispánovits Sándor igazgató, a turáni mozgalom egyik ismert alakja szervezésében.

35 Gróf Klebelsberg Kuno: Testvérnépek hazájában. *Pesti Napló,* 1930. június 1. 3.

36 Pomozi Péter: A tartui egyetem és Magyarország. *Zempléni Múzsa,* 2003. 3. sz. 21–22.

Hóman Bálint hasonló északi élményéről nem tudni (kezdeti szándéka ellenére nem tudott részt venni az 1936-os tallinni kultúrkongresszuson), de az ő minisztersége alatt élénkültek fel a diákcserék, kötötték meg 1937-ben a magyar–finn és a magyar–észt egyezményt. A magyar–észt kulturális, illetve a vele szövegszerűen megegyező magyar–finn szellemi együttműködésről szóló egyezmény indoklásában ugyan hangsúlyozta a két nép (a magyar-észt, illetve a magyar-finn vonatkozásban) évezredes kapcsolatát, az újraközelítés igényét, de kínosan kerülte a turanizmusra vagy annak szervezeteire való utalást. Diákcserét, ösztöndíjprogramot, a néprokonsági nap állandósítását ígérte, s felsorolta a közelmúlt kapcsolattörténetének legfrissebb eseményeit Reguly Antal működésétől a finnugor kultúrkongresszusokig és a tartui egyetem magyar tanszékéig. A törvénybe iktatott egyezmény a parlamentben semmilyen vitát nem váltott ki. Hóman, aki ugyan társelnöke volt a Turáni Társaságnak (bár ott soha semmilyen érdemi tevékenységet nem fejtett ki), már a korban is a radikálisabb turanisták támadásainak kereszttüzében állt, részben németnek tekintett származása, részben a magyar őstörténettel kapcsolatos nézetei miatt.[37] *„Szakítanom kellett a csupa fikciókra alapított eddigi történelemgyártással (Hóman, Németh Gyula és társai) – s végre rá kellett térni a néptörténeti realitásokra”* – írta historikusi működéséről 1944-ben a turanistákkal korábban szorosan együttműködő, roppant kalandos életű Mészáros Gyula.[38]

A nagypolitika elvárásait érzékelve a Turáni Társaság finoman áthangolta mondanivalóját: a társaság előbb 1928-ban elhagyta a Magyar Keleti Kultúrközpont nevet, majd kiegészítő elnevezése 1931-től Magyar Néprokonsági Egyesület lett: munkájában a finn, észt, bolgár, török „vonalra” helyezték a hangsúlyt. A szubvenciókért és az irányítás elfogadásáért cserében a Turáni Társaságnak széles körű jogosítványai lettek, nagyjából fix állami támogatása (a harmincas évek második felében évi 4000 pengő és a kultuszminisztérium által rendelkezésre bocsátott tisztviselők), valamint privilegizált helye a magyar egyesületi életben. Még ha történtek is kísérletek a Társaság integrálására egy

37 Csuday Jenő valóságos hadjáratot viselt ellene, nemcsak a turanista sajtóban, de például Bajcsy-Zsilinszky Endre lapjában, az *Előőrs*ben is. Vö.: Csuday Jenő: Atilla – Hóman Bálint. *Turáni Roham,* 1937. november 14. És általánosságban könyvét, amelyben Szekfű mellett Hómannak is bőven kijutott az egészen paranoiás támadásokból: *Nemzeti történetírásunk téves útjai.* Budapest, 1932, Szalay Sándor Könyvnyomdája.

38 OSZK Kézirattára, Fond 170: Bendefy László levelezése, L-M, Mészáros Gyula levele Bendefy Lászlónak. Újvidék, 1944. február 6.

nagyobb, egyesületközi együttműködésben, ezeket a Turáni Társaság mindig elhárította, és kényesen ügyelt a magyar–finn vagy magyar–észt egyesületekkel szemben a saját, „első az egyenlők közt" szerepére.[39]

A néprokonsági munkának még számtalan ága-boga volt, az evangélikus lelkésztalálkozóktól a diákcseréken át a tankönyvek revíziójáig, ami számos esetben komoly kormányzati és intézményi támogatást élvezett a korszakban.[40] Sajátos módon tehát a Horthy-korszak Magyarországa, amely sokak szemében a jobboldali, „nemzeti-keresztény" magyar állam ideáltipikus esete, éppenséggel egy olyan, később „nemzetietlennek" bélyegzett eszmét támogatott erőteljesen, mint a finnugor néprokonság.

Hadak útja

A második világháború „oroszellenes turáni kereszteshadjáratként" való beállítása tehát nem okozott különösebb problémát a néprokonsági mozgalom radikálisainak. A finn, észt, tatár (és remények szerint japán, majd bolgár) szövetségben küzdő seregek az ő elképzelésükben az oroszok által évszázadok óta jogtalanul bitorolt tér újrarendezéséért és a finnugor/turáni népek szabadságáért küzdöttek. Ahogy Virányi Elemér megfogalmazta 1941 nyarán *A finnugor népek élettere* című könyvében:

> *„Az orosz nép, illetve vezetői, képtelenek voltak, bármilyen formájú kormányzati rendszert is követtek, megoldani e térség rendezésével kapcsolatos feladataikat. Új erőket kell tehát keresni, azokat amelyek e kérdések sikerültebb megoldására minden valószínűség szerint alkalmasabbak lesznek. Így a Volga–Ural vidékén élő s megújhodásra készülő finnugor néptörzsek fiainak lesz nemes feladata a jövőben, hogy közreműködjenek e térségnek nemcsak szabatos és adatszerű feltérképezésében, de művelődési, gazdasági, társadalmi és politikai rendjének új és tartós érvényű felépítésében is."*[41]

39 Ezt tételesen is megfogalmazta Paikert Alajos, a Társaság veteránja és korábbi ügyvezető elnöke 1939 elején: MNL OL K 28, 211. dob. 412. t. 1939-L-16086. sz. 519–526. f. Jegyzőkönyv a Turáni Társaság és a néprokonsági egyesületek közös, parlamentben tartott értekezletéről, Budapest, 1939. feb. 17

40 Az egyházi kapcsolatokról ld. Koren Emil: *Testvéreink Északon. A finn-magyar egyházi kapcsolatok története.* Budapest, 1986, Magyarországi Evangélikus Egyház Sajtóosztálya. 17–89.

41 Virányi Elemér: *A finnugor népek élettere.* Budapest, 1941, Stádium. 199.

Hogy ez az „újrarendezett tér" miképpen nézzen ki, arra a mozgalom egyik radikálisának, a volt főispánnak és országgyűlési képviselőnek, Kecskeméthi Pethes Lászlónak voltak ideái: a Helsinki, majd Szentpétervár központtal működő erdei birodalom, „Suomi Magna" az Urál bércein a japán protektorátus alá kerülő Szibériával lenne határos, az oroszokat teljesen kiszorítva az akkori Szovjetunió északi területeiről.[42] Hasonlóan látnoki, bár még ennyire sem precíz terveket még számosan kifejtettek a radikális turanizmus köréből.

Míg a Turáni Társaságban búvópatakként (elsősorban Paikert Alajos, Pogrányi Nagy Félix – később Badiny Jós Ferenc egyik emigrációs mentora – és a turáni szatelitszervezetekben felbukkanó debreceni vallástörténész, Varga Zsigmond révén) fel-feltűnt a sumér néprokonság eszméje, de az éppenséggel soha nem jutott igazán nagy szerephez 1945 előtt. Ahhoz, hogy a magyar–sumér néprokonítás erőre kaphasson, szükség volt a magyar tudomány intézményrendszerének 1945, de főleg 1948 utáni kommunista gleichschaltolására, a szakmai viták elfojtására, ami után az egyetem és az Akadémia falain belül jól-rosszul megragadt, „kollaboráns" finnugor nyelvészet elleni fellépés egyúttal a politikai ellenállás jelszavaival operálhatott. Sémái pedig jól beilleszthetők voltak a magyar eredet elleni „Habsburg–zsidó–kommunista" összeesküvés mítoszába. Elsősorban Bobula Ida iskolateremtő egyénisége kellett az emigrációban ahhoz, hogy összekösse a turanizmus és sumér–magyar néprokonság közti szálakat, és útjára indítson egy máig nagy sikerű hagyományt.

A magyar turanizmus kései (1937 utáni) időszaka azért is tűnik hallatlanul izgalmasnak a külső megfigyelő számára, mert egyszerre vannak jelen a turáni mozgalomban a radikális pánfinnugrizmus képviselői (Virányi, Bán és társaik), illetve az 1945 utáni, alternatív néprokonításokat megfogalmazó személyiségek (Gosztonyi Kálmán, akinek francia nyelven kiadott sumér etimológiáját ma is sokszor idézik; Forrai Sándor rovásíráskutató vagy Zsuffa Sándor katonatiszt, aki a hatvanas években elsőként fogalmazta meg a Trefort-féle „finnugor árulás" tézisét), valamint olyan személyiségek, akik 1945 után a saját diszciplínájuk

42 Kechkeméthi Pethes László: *A Szarmát Alföld történelme és néprajza. Szovjet-Oroszország feldarabolása.* Nagyvárad, é. n. Betnár Béla „Grafika". Pethes tervét idézi: dr. Nagy Iván: *Nagy-Finnország. Északi rokonaink,* 1942. 6. kötet. 102. A radikális pánfinnugrizmusról ld. még Szíj Enikő: Pánfinnugor és antifinnugor elméletek, mozgalmak. In: Domokos Péter – Csepregi Márta (szerk.): *125 éves a budapesti Finnugor Tanszék. Jubileumi kötet.* (Urálisztikai tanulmányok 9.) Budapest 1998, ELTE. 145–152.

meghatározó alakjai lesznek (mint a Hopp Ferenc Múzeum legendás könyvtárosa, Kovács György, a bolgár nyelvkönyvet és szótárt író Bödey József vagy a sámánkutató Diószegi Vilmos). A fejlemények azt mutatták, hogy ezek az utak sokféle irányba elágazhattak. Később, részben az emigrációban, részben 1990 után itthon újra megjelentek ezek a gondolatok, és szokatlan erővel fogalmazták újra a magyar önképpel és őstörténettel kapcsolatos eredetpolitikai vitákat.

Vázlat a magyar konzervativizmusról

A 19. század eleji magyar konzervativizmus számos születési rendellenességgel terhelten jött a világra. Bajos volt a nyugat-európai konzervatívok (Burke és de Maistre, majd később de Bonald) eszméinek adaptálása a magyar viszonyokra, a magyar közjogi rendszer, dinasztikus berendezkedés és társadalmi viszonyok miatt. Ez a konzervativizmus nem hirdethette trón és az oltár szövetségét, mert az ország harmada (és néhány konzervatív személyesen is: Vay Miklós vagy Zsedényi Ede) nem volt katolikus, s a liberális korszellemben még kevesebb esély volt ultramontán – vagy ahogy a korban mondták: „hegymögi" – aulikus, reakcionárius eszmék népszerű képviseletére.[43] Nem hirdethette (vagy hirdethette, de sok haszna nem volt belőle) nemzet és dinasztia egységét, mert a dinasztia idegen volt. Ugyanakkor e szorító adottságok ellenére meglepő, hogy az elsősorban a nagybirtokos arisztokráciából és a rendi közigazgatás egyes hivatalnokaiból kikerülő konzervatív publicisták és politikusok milyen szervezeti és politikai sikereket értek el 1848 előtt. Ők alapították az első magyar pártot (Konzervatív Párt, 1846), sajtóorgánumaik (*Világ, Nemzeti Újság* stb.) révén jelentős részben befolyásolni tudták a közvéleményt, ügyesen egyensúlyozva az udvar elvárásai, támogatása és a vármegyei, rendi előjogokhoz ragaszkodó, a „nem adózunk" jelszavával korteskedő kisnemesi csoportok között.[44]

A 19. század harmincas-negyvenes éveiben, a rendi és aulikus konzervativizmus kifulladása után fellépő „újkonzervativizmusnak" is nevezett irányzat sikere nagyban köthető e tábor legtehetségesebb publicistájának, politikusának, a tragikusan korán elhunyt gróf Dessewffy Aurélnak személyéhez. A fiatal

43 Szükségesnek tartom leszögezni, hogy a „reakciós" jelző számomra nem bír negatív jelentéstartalommal. Pusztán azt jelöli, hogy az illető politikai irányzat visszahatásként születik egy adott kor forradalmi (vagy ezzel gyanúsított) mozgalmaira.

44 Az eszmerendszer magyarországi történetét áttekinti Schlett István többször kiadott műve: *A politikai gondolkodás története Magyarországon. 1. kötet.* Budapest, 2018, Századvég. 570–609.

arisztokrata, a *Bártfai levelek*et író Dessewffy József fia, a *Világ*ban megjelent, X. Y. Z. aláírású publicisztikáiban, országgyűlési felszólalásaiban, közéleti szerepléseiben a „fontolva haladás" koncepciójának révén megalapozottan és gyakran sikeresen szállt szembe a liberális országgyűlési ellenzék vagy Kossuth *Pesti Hírlap*jának támadásaival. Vezetése alatt a konzervatívok immár nem a status quo megőrzésén ügyködtek, hanem a változások és a folyamatok mederben tartása, a „jó rend" megteremtése érdekében érveltek. Új retorikával, egyes változások szükségességét elfogadva érvelt például a zsidóknak adandó jogok, egyház és állam szétválasztása, a magyar büntetőjog reformja, a gazdasági modernizáció mellett, miközben nemzetiségi kérdésekben türelmesebbnek mutatkozott liberális ellenfeleinél. Ellenezte ugyanakkor a vármegyék túlzott önállóságát, a fejedelem, a megyék és az országgyűlés egyensúlyának megbontását, s jövőképe is eltért a szabadelvűekétől. Koncepciója nem csupán a haladás ütemében, hanem irányában is különbözött, például a választójog, az ősiség eltörlése vagy az örökváltság ügyében.[45] A konzervatívok publicisztikai vitáikban gyakorta utaltak a már említett nyugat-európai gondolkodók mellett Adam Müller vagy Savigny munkáira is, ami ugyan nem jelentette azt, hogy feltétlenül hasonlítottak volna ezekre a konzervatívokra, de működésüket kétségkívül ismerték. Politikájukat azonban eleve kudarcra ítélte a tény, hogy Bécs még korlátozott és a magyar konzervatívok által is kívánt átalakításokra sem volt hajlandó, és a magyar közéletben az ellenzékiség tradíciói lényegesen mélyebbek voltak annál, hogy azt néhány évnyi közéleti szerepléssel meg lehessen változtatni őket. Dessewffy Aurél 1842-ben bekövetkezett (és Vörösmarty által versben megsiratott) halála után nem volt olyan személyiség, aki az általa hagyott űrt be tudta volna tölteni a magyar konzervatívok vezetésében. Sem testvére, Emil, sem a többi, egyénileg egyébként jó képességű arisztokrata nem volt képes szerepét átvenni, és eredményesen szembeszállni a liberális ellenzék nemzeti és társadalmi problémákat ügyesen társító álláspontjával. A kései elemző fel is hívja arra a figyelmet, hogy az 1846-os pártalakulás már nem egy lendületes, az angol torykhoz is hasonlítható politikai csoport önszerveződése, hanem az udvari politika leképeződése, amelynek

45 Dessewffy munkáit ld. Ferenczy József (s. a. r.): *Gróf Dessewffy Aurél Összes Művei.* Budapest, 1886. Ebben különösen A zsidók polgárosítása (263–264.),Rozsnyói és váradi pásztori levelek (26–268.) és A magyar nyelv és ellenzői (296–304.) c. írásokat. Életének értékelése: Dénes Iván Zoltán: *Közüggyé emelt kiváltságőrzés.* Budapest, 1989, Akadémiai, különösen 28-53. Újabban: Schlett: i. m. 570-609.

példaképe már nem a szerződéses brit, hanem az erkölcsi egységet hangsúlyozó porosz modell.[46]

Ebből az alapállásból viszonylag logikus út vezetett az adminisztrátori rendszer támogatásához, az 1848-ban vállalt fékező, vagy esetleg „muszka-vezető" szerepig. A konzervatívok vezető figurái, bár javarészt szemben álltak 1848–49 történéseivel, művelt és Európát liberális ellenfeleikhez hasonlóan megjárt férfiak voltak, hangadóik érdekes módon inkább az ország perifériáiról származnak (Dessewffyek: Zemplén és Sáros, Sztáray Albert: Zemplén, Jósika Samu: Erdély, Széchsen Antal: Horvátország, bár kivételként rögtön említendő a pozsony megyei Apponyi György és Mailáth György vagy a somogyi Somssich Pál). Valószínűleg kezdetben meglepve tapasztalták, hogy a neoabszolutizmus időszakában népszerűségük jelentősen emelkedett. A lefojtott politikai légkörben az 1848 előtti status quo követelése is a bátorság jelének tűnt, s múlt érdemeikre való hivatkozással a hazai konzervatívok ettől nem is tartóztatták meg magukat. Somssich Pál, a „a konzervatívek egyik legnemesebb vezéralakja"[47] egyaránt kárhoztathatta a felkelést és a bürokrácia uralmát. Zsedényi Ede a Protestáns Pátens elleni fellépéséért börtönt is szenvedett, Széchsen Antal és társai pedig emlékiratokban, cikkekben – feltétlen udvarhűségük hangoztatása mellett – kiálltak a Bach-féle politika birodalmi beolvasztási tervei ellen. Erre az időre tehető a katolikus egyház és a konzervatív politika fokozottabb együtthaladása: konzervatív arisztokratákat találunk a Szent István Társulat megalapítása, az esztergomi bazilika felszentelése vagy az 1857-es máriazelli zarándoklat környékén. Konzervatív politikusok kerültek a Magyar Tudományos Akadémia vagy a Kisfaludy Társaság élére, s nemcsak az 1860–61-es alkotmányos kísérletben játszottak szerepet, hanem jól körülírható közvetítő szerepük volt a kiegyezés létrejöttében. Utána azonban margóra kerültek: bár jelentős stallumokat töltöttek be a közigazgatásban, a felsőházban vagy az udvarban, politikai befolyásuk egyre csekélyebb lett a magyar közéletben. A Deák-párt jobbszárnyán vagy a Sennyey Pál által alapított konzervatív pártban tevékenykedtek, de nagy témáikat elorozta tőlük a kiegyezés (az uralkodó és a nemzet közti közvetítés), semmissé tette az idő (rendi állapotok konzerválása), átvette a szabadelvű párt (például a vármegyék államosítása). S egy idő után magát a pártot is megosztotta

46 Schlett: i. m. 291., 295.

47 Halász Gábor: Magyar viktoriánusok. In: Uő.: *Tiltakozó nemzedék.* Budapest, 1981, Magvető. 94.

a Sennyey után a pártvezérséget átvevő Apponyi Albert (Apponyi György volt főkancellár és országbíró fia) egyre cikkcakkosabb politikája. Jellemző, hogy a 19. század nyolcvanas éveitől felbukkanó konzervatív újítók mindegyike a párttal való szakítás politikáját követi, vagy igyekszik éppen a konzervatív, majd Nemzeti Párton kívül megfogalmazni mondanivalóját.

Asbóth János, a regényíróként is számontartott modern magyar konzervatív gondolkodó bizalmatlanul tekintett Sennyey ókonzervativizmusára. Ő a középbirtokosságot és nem a mágnásokat vélte alkalmasnak egy új konzervatív politika képviseletére, gondolkodásában megjelennek a (jóllehet patriarkálisan értelmezett) szociális gondoskodás elemei, és kezdetben elfogadóan viszonyult a politikai katolicizmus küzdelmeihez is. Törekvése egy új, nem haladásellenes, nyugat-európai mintákra figyelő konzervativizmus, amely szembefordul a kapitalizmus és a liberalizmus túlhajtásaival.[48]

Károlyi Sándor (1831–1906) a szabadságharc tisztjeként harcolt, s párizsi emigrációja során ismerkedett meg a katolikus szociológus, Le Play eszméivel és a kibontakozóban lévő szövetkezeti mozgalom kezdeményezéseivel. Hazatérve gazdálkodott, majd politizálni kezdett, először a szabadelvű, majd a Nemzeti Párt színeiben. Nevéhez köthető a magyar szövetkezeti és hitelszövetekezeti mozgalom elindítása, a Hangya és a Magyar Gazdaszövetség megalapítása. Az általa vezetett agrárius mozgalom parlamenten belüli pressure groupból alakult át jelentős gazdasági érdekcsoporttá. Maga és hívei nézeteit elsősorban nem a dualista kor egészét átívelő közjogi témák (hadsereg, nemzeti bank, kvóta stb.) uralják, hanem gazdasági kérdések: elsősorban a földbirtok védelme, a protekcionizmus, a tőke „társadalom szolgálatába való állítása" (a hitelszövetkezetek révén), a pénz és ipari tőke megfegyelmezése (például a tőzsdei határidős üzletek betiltása révén). Az agráriusok révén olyan új típusú, élesen antiliberális, helyenként (a földművelő nép kiszipolyozására való hivatkozással) antiszemita politika jelenik meg a magyar közéletben, amelynek hangsúlyai már alig emlékeztetnek a korábbi időszak arisztokratikus politizálására. Károlyinak és munkatársainak (Pallavicini Ede, Bernát István, ifj. Dessewffy Aurél) szerepe nem is csak egy antikapitalista program kimunkálásában volt jelentős, hanem abban is, hogy jó

48 Vö. Lackó Miklós: A magyar konzervatívok legképzettebb publicistája. *Századvég,* 2000. 19. sz. 21–32. Lánczi András: Eszmék kora. Asbóth János és a modernség. *Holmi,* 1992. 8. sz. 1128–1138. Vasas Géza: Egy politikai irányzat formaváltozásai. Asbóth János konzervativizmusa. *Kommentár,* 2006. 1. sz. 93–100.

néhány, a világháború alatt és után szerephez jutó politikus indult pályájára az agrárius mozgalom környékéről, köztük Bethlen Istváné, Károlyi Mihályé vagy Bánffy Miklósé.[49]

A harmadik személy, akinek – nem feltétlenül elméleti munkái, hanem politikai tevékenysége révén – szerep jutott a századelő konzervatív gondolkodásának megújításában, az Zichy Nándor (1828–1911) és Katolikus Néppártja. Az 1848-ban teljes passzivitásban maradó, majd 1862-ben egy újságcikke miatt egyhavi fogházat szenvedő politikus a Szabadelvű Párt tagja volt, amelytől azonban Tisza Kálmán kormányzata idején fokozatosan eltávolodott, s felsőházi tagként egyre inkább a katolikus autonómia és népmozgalom szervezésének szentelte idejét. Az 1891-es *Rerum Novarum* enciklika, a korban forradalminak számító kereszténynszociális gondolat mellett a Katholikus Néppárt szervezésének döntő lökést adott az 1892-től kezdődő egyházpolitikai törvénykezés, amely számos ponton ütközött a katolikus klérus és arisztokrácia ellenállásába. A parlamenti vihar keltette hullámok hívták életre 1895-ben a Katholikus Néppártot, amely ismét egy, a közjogi törésvonalat (hatvanhetesek és negyvennyolcasok-kilencesek között) átszelő probléma mentén jött létre. A párt és a körülötte tömörülő értelmiségiek, politizáló papok révén egy kezdetben diffúz, majd egyre határozottabb körvonalakkal rendelkező kereszténynszociális politikát hirdetett. Zichy és társai igen kritikusan viszonyultak a nagytőkéhez, követelték a kisgazdák és kisiparosok védelmét, a tőzsde megrendszabályozását, az államot és egyházat szétválasztó törvények revízióját. Egyúttal azonban szorgalmazták az adók csökkentését, egy adómentes létminimum (!) meghatározását, a vasárnapi munkaszünet betartását, és nemzetiségi politikájukban a „teljes előzékenységet" az állam részéről. Utóbbi pont részbeni magyarázatát abban is leli, hogy a párt szavazóbázisát jelentős részben alkották szlovák- és németajkú tömegek. E tényre is visszavezethető az, hogy a választókat közvetlenül befolyásoló plébánosok és újságírók (a *Magyar Állam* és az *Alkotmány* volt a párthoz közel álló lap) szónoklataiban, cikkeiben igen gyakran bukkantak fel zsidóellenes kitételek,

49 Károlyiról az egyetlen, enyhén apologetikus életrajz: Kovalovszky Miklós–Solt Andor: *Gróf Károlyi Sándor élete és alkotásai.* Budapest, 1942, Csáthy Ferenc RT. Újabb értékelését ld. Csík Tibor: A mezőgazdasági érdekképviselet és Károlyi Sándor. In: Pajkossy Gábor (szerk.): *Politika, eszmék, művelődés a XIX. századi Magyarországon.* Budapest, 2000, ELTE BTK Újkori Magyar Történeti Tanszék. 147–165. Uő.: Károlyi Sándor. In: Sebők Marcell (szerk.): *Sokszínű kapitalizmus.* Budapest, 2005, HVG-KFKI. 110–131.

amelyekből egyébként a párt vezetőinek megnyilvánulásaiban alig találunk.[50] Az antiliberális konzervativizmus megjelenése mellett – amelynek, hasonlóan az agráriusokhoz, nem elhanyagolható szerepe volt az 1918 utáni magyar közéleti elit egy részének szocializációjában – érdemes megemlíteni a Szabadelvű Párt (majd 1910-től: Munkapárt) zömének a liberalizmust fokozatosan, de jól érzékelhetően konzervatív elemekkel telítő álláspontját is. (Nem véletlen, hogy a háború előtti évek egyik prominens Tisza-párti ideológusa, Réz Mihály Széchenyi mellett egyenesen Dessewffy Aurélhoz nyúl vissza, mint a konzervativizmus kútfejéhez.[51]) E folyamat már Tisza Kálmán kormányzása (1875–1890) alatt megkezdődött, amikor a gazdasági modernizáció, a kapitalizmus igenlése mellett a kormányzati politikában nagyon hamar feltűnt a fennálló helyzet nemzetiség- és társadalompolitikai szempontú megőrzésének igénye – nem is szólva a pártban szép számmal fellelhető agráriusok vagy klerikális beállítódásúak eltérő nézeteiről. A liberális-konzervatív kettősség egyik legmegragadóbb példája Tisza István és politikai működése. Miközben a politikus gazdasági, egyházpolitikai (sőt, teológiai) kérdésekben teljességgel liberális álláspontot vallott, a minél nagyobb szabadság és a minél kevesebb állami szabályozás pártján állt, társadalompolitikai nézetei (pl. a választójog kérdésében vagy a tömegtársadalom kapcsán), netán a modern művészet megítélésében vérbeli konzervatívot mutatnak, akiben ugyanakkor megvolt a hajlam a változtatásra és a stratégiai gondolkodásra. Ezt példázza a román nemzetiségi elit felé mutatott megegyezési hajlandóság. Ez utóbbi azonban egyúttal veszélyeztetettség-érzésének bizonyítéka is volt: világosan érzékelte a nemzetiségi probléma súlyát és a történelmi magyar államot fenyegető veszélyeket. Pártja volt az, amelyik az 1910-es évek első felében, az utolsó pillanatban megpróbálta végigvinni azokat a reformokat (hadsereg, parlament, nemzetiségi kérdés), amelyeket elengedhetetlennek ítélt a magyar állam fennmaradásához. Kezdeményezése egybefogta a nagytőke, a nagy- és középbirtok képviselőit, katolikus, agrárius politikusokat vagy éppen egykori polgári radikális értelmiségieket. (A Munkapárt 1910-ben mandátumot

50 Vö. Csapodi Csaba egyértelműen rokonszenvező életrajzát: *Gróf Zichy Nándor.* Budapest, 1993, METEM. Ld. még Szabó Dániel: A Néppárt megalakulása. Történelmi Szemle, 1977. 2. sz. 169–208. A hazai antiliberális konzervativizmus kibontakozásáról ld. Szabó Miklós adatgazdag, de polgári radikális alapállású szintézisét: *Az újkonzervativizmus és jobboldali radikalizmus története, 1867–1918.* Budapest, 2003, Új Mandátum. Különösen 118-340.

51 Réz Mihály: Gróf Dessewffy Aurél. Ill. Széchenyi-problémák. In: Uő.: *Tanulmányok.* Budapest, 1909, Pallas. 291–550.

kínált Ady Endrének is, amit nem fogadott el. Mások igen.) Tisza 1918-as meggyilkolása után a tábor ezerfelé széledt: voltak, akik visszavonultak a politikától, mások a Horthy-korszak liberális ellenzékében találták magukat, míg mások a Bethlen-féle kormánypártban vagy éppen a szélsőjobboldalon. A kísérlet elbukott.[52]

Az antilberális és szabadelvű elemekkel telített konzervativizmusnak e kettőssége, amely valamikor a 19. század hetvenes-nyolcvanas éveiben alakult ki (s amely ma is megfigyelhető a magyar politikai életben) folytatódott a vesztes világháború után is.[53] Ezt az ideológiai kettősséget gyakran Bethlen–Gömbös ellentétként szokták leírni, de mindenképpen tisztességesebb lenne Bethlen–Teleki különbségként bemutatni. Gömbös Gyula sem reflektáltságban, sem mélységében nem párja Bethlennek. (Jóllehet Teleki és Bethlen útjai sokkal inkább összetéveszthetőek, nézeteik sok fontos ponton különböztek.)[54] A kiindulópont mindkét esetben 1918–19. Bethlen a forradalmakból és az ország megcsonkításából azt a következtetést vonta le, hogy a dualizmus politikája, annak is Tisza-féle változata, erős konzervatív, esetenként autoriter korrekciókkal folytatható. Ezért szűkítette az 1920-ban kiszélesített választójogot, visszaállította a felsőházat, igyekezett újrakötni a marxizáló terminológiában „nagybirtok és nagytőke szövetségeként" ismert partnerséget. Az alapvető gazdasági viszonyokat nem kívánta bolygatni, és 1928-ban az 1920-ban született, a magyar zsidóság továbbtanulását akadályozó numerus clausust is enyhítette. A nemzetközi körülmények (elsősorban a gazdasági világválság és a náci Németország előretörése), illetve a hazai közvélemény nyomása ezt a politikát a harmincas évek első felére ellehetetlenítette. Hogy Gömbös Gyula miniszterelnöksége (1932–1936) mennyiben minősíthető konzervatívnak, nehéz megmondani. Bizonyos, hogy Gömbös – diktatórikus hajlamai mellett – tisztában volt a magyar társadalmat feszítő erőkkel (társadalmi egyenlőtlenségek, földkérdés, egészségtelen hierarchizáltság, a mobilitás hiánya stb.), és ezekre megpróbált válaszokat adni. Nemcsak az

52 Tisza életéről és politikájáról ld. Vermes Gábor: *Tisza István.* Budapest, 1994, Századvég. És Tőkéczki László: *Tisza István.* Budapest, 2000, Kairosz.

53 E kettősséggel nem ért egyet például Schlett István, aki nem kevesebb mint hét magyar konzervativizmustípust különböztet meg, mint arra előadásában rámutatott a Habsburg Intézet és a XX. Század Intézet által 2004. október 22-én szervezett „Konzervativizmus – régen és ma" című nemzetközi konferencián.

54 Erről ld. Ablonczy Balázs: Bethlen István és Teleki Pál konzervativizmusa. In: Romsics Ignác (szerk.): *A magyar jobboldali hagyomány 1900-1948*. Budapest, 2009, Osiris. 16–185.

ő bűne, hogy megoldásai a legtöbb esetben a „korszellemmel" egyezők voltak, s sokat merítettek az olasz és egyéb diktatórikus példákból. Teleki szintén érzékelte e problémákat, ám az ő válasza komplexebb volt: szemében a hagyományos arisztokrata-középbirtokos elit ideje lejárt, ő új, hagyománnyal, felelősséggel, nacionalizmussal telített új középosztályt akart, egyfajta meritokráciát, amelybe mindenki bekerülhet, ki erre érdemes, ám szemléletében elsősorban a keresztény alsó- és középső középosztály gyermekei voltak alkalmasak erre a feladatra. Nem véletlen, hogy ezen elit csaknem minden képzési helyén feltűnt a korban (cserkészet, Eötvös Collegium, közgazdasági kar). A zsidó származású magyar középosztály ezen új elitet veszélyeztette, ezért Teleki a versenyelőnyt a jogegyenlőség felrúgása árán is biztosítani akarta – ezért szorgalmazta a zsidótörvényeket. Államszervezési elképzeléseiben pedig nagy hatással volt rá a katolikus gyökerű keresztény korporativizmus, annak is portugál változata.[55] A három politikus koncepcionális különbözőségének tudható be, hogy a kormánypártból és lassan a közéletből is kiszoruló régi, bethlenista politikusok gyakorta megkapták Teleki vagy Gömbös radikális híveitől a „maradi", „feudális-reakciós", „csáklyás" jelzőt, s a „liberális" mellett immár a „konzervatív" is szitokszóvá vált a parlamentben és a lapokban. (Annak ellenére, hogy Teleki az antiliberális konzervativizmusnak már ismertetett áramlatába tartozott, bár múltja nem kötötte sem a Néppárthoz, sem az agráriusokhoz, viszont Gömbössel együtt ő sem tartotta magát konzervatívnak, ki is kérte volna a jelzőt.)[56]

A Horthy-korszakként emlegetett két háború közötti időszakban a korábban éledező antiliberális konzervativizmus ideológiai alátámasztását döntően három-négy könyv szolgálta. Szekfű Gyula *Három nemzedék*ről (1920) sokat írtak, jóllehet a kritikai olvasók általában elsiklanak azon tény fölött például, hogy a mű harmincas évekbeli bővített kiadásában Szekfű a magyar társadalmat feszítő ellentétek között említi a felekezeti szembánállást is – egy olyan szempontot, amely mára teljesen kihullott a közgondolkodásból. Elemzője szerint Szekfű művének jelentősége abban áll, hogy egységes történetpolitikai koncepcióvá

55 Ifj. Bertényi Iván: Bertényi Iván, ifj.: Fasiszta diktatúra, vagy a keresztény társadalmi tanítás megvalósítása. *Protestáns Szemle,* 2000/4. sz. 237–259. Újabban: Pál Zsombor Szabolcs: *Portugália magyarországi megítélése a két világháború között.* Budapest, 2018, Göncöl.

56 A három politikusról ld. Romsics Ignác: *Bethlen István.* Budapest, 1991, Magyarságkutató Intézet. Gergely Jenő: *Gömbös Gyula.* Budapest, 2001, Vince. Ablonczy Balázs: *Teleki Pál.* Budapest, 2005, Osiris. Újabban: Vonyó József: *Gömbös Gyula és a hatalom. Egy politikussá lett katonatiszt.* Pécs, 2018, Kronosz.

gyúrta össze az addig ágazati kritikaként feltűnő liberalizmusbírálatokat, és az addig csak az antiliberális és antiszemita pamfletirodalomban megfogalmazott állításokat az esszé nyelvén, a történettudomány tekintélyével emelte be a közgondolkodásba.[57] Szabó Dezső *Elsodort falu* című regénye (1919) a „bűnös főváros" toposzát és a középosztály paraszti gyökerű megújításának gondolatát hozta be a nyilvános vitákba, míg Bangha Béla *Magyarország megújítása és a kereszténység* című könyve (1920) pedig a szekfűi antiszemita gondolkodás mellett a felekezeti szempontot és a szabadkőműves-ellenes nézőpontot tette hozzá ehhez a világlátáshoz. Tormay Cécile *Bujdosó könyv*e (1920), amelyet sokan (tévesen) történelmi forrásmunkaként olvasnak, pedig a forradalmakat tette hozzá az ellenforradalmi időszak bestiáriumához.[58]

Az 1945-ös földindulás elmosta a magyar konzervativizmus politikai képviseletét, közéleti fórumait. A konzervatív értékvilág azonban nem tűnt el. Bár ez még további kutatásokat igényel, érzékelhető, hogy mentalitásban, egyes szűk csoportok szocializációjában, az egyetlen, az államtól 1947–48 után többé-kevésbé független közegben, az egyházakban tovább élt az az életvilág, amely a háború előtti, nyilván több szálból összetevődő magyar konzervativizmus értékeit és szellemét vitte tovább. Mik ennek külső jelei? Gyakorolt és megélt hit, társas összejövetelek, kártyapartik, a háború előtti világot továbbéltető, családi, nemzetségi „dzsemborik", az egyházi gimnáziumokban való iskoláztatás, vagy egyszerűen csak erkölcsi tartás egy erkölcs nélküli korban. Nem nagy ügyek ezek, de maga a konzervativizmus is apró életmozzanatokból tevődik össze.

57 Dénes Iván Zoltán: *A történelmi Magyarország eszménye. Szekfű Gyula a történetíró és ideológus.* Budapest, 2015, Pesti Kalligram. 217–254.

58 Rokonszenvező életrajz- és életműelemzés Tormayról: Kollarits Krisztina: *Egy bujdosó írónő: Tormay Cécile.* Szombathely, 2010, Magyar Nyugat.

„Székely fiúk"

Az Erdély-kultusz magyarországi hálózata, 1920-1970

A trianoni Magyarországra jött menekültek történetének az utóbbi időkben megélénkült kutatása nemcsak a múlt megértésének és megértetésének irányából hasznos.[59] Ennek az 1918 és 1924 között 400-500 ezer, az elmúlt száz évben pedig a legoptimistább becslések szerint is egymillió embert érintő Kárpát-medencei belső vándorlásnak a társadalom- és a politikatörténet mellett olyan művelődés- és eszmetörténeti aspektusai is vannak, amelyek feltárása éppen csak megkezdődött.[60] Ennek a fordulatnak a kihatásai nemcsak a két háború közötti időszakban és nemcsak a közgondolkodásban tapasztalhatóak, hanem elnyúlnak napjainkig és nyomot hagytak a nyilvános terekben is. Elég legyen itt utalni a *Székely himnusz* vagy a székely írás/rovásírás hangsúlyos megjelenésére a magyarországi és a határon túli nyilvánosságban. E mentalitástörténeti változásnak része az is, hogy a legnagyobb, történeti-földrajzi tekintetben a legjobban körülírható régió Erdély, amelynek elitje már Trianon előtt is határozott regionális politikai lobbierővel rendelkezett.[61] 1920 után Erdély képe minden korábbinál erőteljesebb kontúrokkal jelent meg a trianoni ország nyilvánosságában, az összes elveszített terület metaforájává vált; irodalma és kultúrája pedig a veszteség mértékére figyelmeztetett.

---

59 A tanulmány a Lendület-Trianon 100 Kutatócsoport keretében készült. Köszönöm Bodor György és Balás Gábor leszármazottainak, így Bodor Katalinnak, Jékely Bertának illetve dr. Balás Andrásnak a segítséget és a rám áldozott időt. Köszönöm továbbá Papp István kollégám tanácsait.

60 Koloh Gábor: A trianoni menekültek száma. In: Ablonczy Balázs (szerk.): *ÚTON – Menekülés, mobilitás, integráció Magyarországon és Közép-Európában az első világháború után.* Budapest, 02020, Bölcsészettudományi Kutatóközpont TTI (Trianon-dokumentumok és –tanulmányok, 7.) 11–22.

61 Bárdi Nándor: Az erdélyi magyar (és regionális) érdekek megjelenítése az 1910-es években. Az Erdélyi Szövetség programváltozatai, *Magyar Kisebbség,* 28–29. (2003), 93–105.

Az alábbiakban arra teszek kísérletet, hogy olyan fogalmi keretben értelmezzem Erdély és ezen belül a Székelyföld (hogy a kettő hogyan csúszik össze, erről mindjárt) képének összetevőit, amelyre a kortárs nemzetépítés-kutatás ad módot. Ezenfelül röviden be kívánom mutatni azt, hogy az erdélyi és székely partikularizmustudat milyen alakváltozásokon ment át a 20. században, hogyan alkalmazkodott a gyorsan változó politikai kontextusokhoz. Ennek az adaptációnak egyik központi szereplője volt az 1919-ben alapított Székely Egyetemi és Főiskolai Hallgatók Egyesülete (a továbbiakban: SZEFHE), amelynek kapcsolati hálója jóval túlnyúlt rendszerváltásokon, és olyan irányban szocializálta tagjait vagy a hozzá közel kerülteket, hogy az éles politikai fordulatokat követően is hatékony erdélyi érzékenyítő hálót jelentettek. Végül három portrévázlaton keresztül igyekszem bemutatni azt, hogy ez a fajta, Erdéllyel kapcsolatos értelmiségi aktivizmus milyen utakat tört magának az állampárti diktatúrában.

Szükségesnek tűnhet az alcímben foglalt időhatárok indoklása: a trianoni békeszerződést, mint kezdőpontot nyilván nem kell különösebben részletezni. Ez az a pillanat, amikor nagyszámú erdélyi menekült és ezen belül fiatal diák áramlik be az anyaországba: az 1918 és 1924 között beérkezett, 350 ezer regisztrált menekültből a statisztika 86 ezer főnyi tanulót és diákot mutatott ki.[62] Közülük, a mintegy 200 ezer erdélyi menekültből kerül ki a Székely Egyetemi és Főiskolai Hallgatók Egyesületének törzstagsága és elindult Magyarországon az azzal kapcsolatos gondolkodás, hogy van-e, *külön* erdélyi/romániai magyar irodalom – nem utolsósorban a SZEFHE lapjai (*Új Élet, Híd* és a különböző értesítők) révén.[63] A végpont, 1970 pedig másképpen fontos: ebben az évben jelent meg Sütő András könyve, az *Anyám könnyű álmot ígér,* ami részben át is formálja a magyarországi Erdély-képet kétségtelen siker és hangütése révén. Sütő Erdélye már nem egy polgári Erdély (ami még Tamásit is megkísértette a *Czímeresek*ben), hanem a pusztuló mezőségi világ, hatalmas metafora, ahol az elvilágiasodott református hagyományok és egy arctalan, távoli nem etnicizált hatalommal való együttélésre próbál Sütő valamiféle baloldali, humanisztikus, ugyanakkor az erdélyi hagyományba begyökerezett közösségi receptet adni.[64] És ezzel

62 Petrichevich-Horváth Emil: *Jelentés az Országos Menekültügyi Hivatal négyéves működéséről,* Budapest, 1924, Pesti Könyvnyomda Részvénytársaság. 37.

63 Berde Mária: Magyar irodalmi élet Erdélyben. *Új Élet*, 1922. július 16. 13–16.

64 Bertha Zoltán: *Sütő András.* Pozsony, 1995, Kalligram. 105–131. Elek Tibor: Egy igaz könyv igazságai – Sütő András: Anyám könnyű álmot ígér. *Hitel,* 2007. 2. sz. 55–65. Lázok János: „Az év könyve" – Sütő András: Anyám könnyű álmot ígér. *Beszélő,* 1998. 1. sz. 80–84.

sikeresen frissítette fel az Erdély-tematikát a magyar közéletben Tamási Áron (1966), Áprily Lajos (1967), Tompa László (1964), Gyallay Domokos (1970) eltűnése után (és nemsokára követi őket Bartalis János, Kós Károly, Kemény János és az *Erdélyi Helikon* első nagy nemzedékének maradéka).[65] Ahogy Sütő életművének elemzői maguk is megállapították: ez „az első mű, amely Magyarországon *újra* [az én kiemelésem: A. B.] felhívta a figyelmet az erdélyi irodalomra" (Ekler Andrea[66]), illetve „új mértéket állított az egész műfaj [az erdélyi elbeszélő hagyomány – A. B.] elé" (Kulcsár-Szabó Ernő[67]). Fontos hozzátenni, hogy nemcsak a művek, de a befogadók is mások lesznek, mint a húszas-harmincas években, Sütő műve megváltoztatva őrizte meg a magyar társadalom Erdély-percepcióját. Jelen munkában az egyes szereplők élete és a tárgyalt események túlnyúlnak ezeken az időhatárokon: az erdélyiség/székelység tartalmi elemeinek kidolgozása nem 1920-ban kezdődött, ahogy jó néhány szereplőnk is a jelzett végpont után hunyt el.

Hogy a székely etnikus tudatnak milyen rétegeiből táplálkozhatott a magyarországi székely közösség identitásformálása, azt a közelmúlt szakirodalma elég részletesen feltárta.[68] E komponensek között mindenképp érdemes kiemelni

1. a rendi különállás tudatát,
2. a hun eredtmítosz továbbélését,
3. a magyarországi székelység-kép konstrukciójának a kezdeteit, illetve
4. a székely szabadságok korai parasztdemokráciaként való értelmezését.[69]

65 Sütő könyveit az idős Ravasz László is kedves olvasmányának tartotta: Hatos Pál: *Szabadkőművesből református püspök.* Ravasz László élete, Budapest, 2016, Jaffa. 191.

66 Ekler Andrea: Sütő András. *Szépirodalmi Figyelő,* 2005. 6. sz. 92.

67 Kulcsár-Szabó Ernő: *A magyar irodalom története,* 1945–1991. Budapest, 1994, Argumentum. 106.

68 Elsősorban: Pál Judit: Székely identitás és önkép. In: Bárdi Nándor – Pál Judit (szerk.): *Székelyföld története, III.* Székelyudvarhely, 2016, MTA BTK–EME–HRM. 341–361. Pál Judit sokban támaszkodott Hermann Gusztáv Mihály kutatásaira, ld. Hermann Gusztáv Mihály: *Az eltérített múlt. Oklevél- és krónikahamisítványok a székelyek történetében.* Csíkszereda, 2007, Pro-Print. Uő.: *Náció és nemzet. Székely rendi nacionalizmus és magyar nemzettudat 1848-ig.* Csíkszereda, 2003, Pro-Print.

69 Pál, i. m., 341-361.

Ennek a képnek a rögzülését sokban segítette a 18. századi jezsuita irodalom, a következő századtól pedig a tankönyvek, illetve a szépirodalom (Jókaitól Gárdonyi Gézán át Kós Károlyig) termése.[70]

Emberek a határról

Az, hogy egy meghatározott táj lakói az általuk benépesített terület regionális sajátosságaiból külön identitást, netán politikai doktrínát faragnak, egyáltalán nem egyedülálló az európai eszmetörténetben. A modern nacionalizmusok magukkal hozták a regionalizmusok megerősödését is: akár úgy, hogy az állam nem volt elég erős ahhoz, hogy az egységes nemzeti eszmét ráerőltesse az ország minden csoportjára; klasszikusan ilyen az olasz helyzet. Míg a túlzott centralizáció és a nemzeti uniformitás mindenáron való erőltetése is kiválthatott olyan reakciókat, amelyek egy, akár vallási elemekkel kombinált válaszhoz vezettek az elnyomni kívánt regionális identitások részéről.[71] Ráadásul – miközben valóban van közöttük konfliktus – a nacionalizmusok egyáltalán nem automatikus ellenségei a regionalizmusoknak: sokkal inkább a rekonfigurációjukban és újrafelhasználásukban érdekeltek.[72]

Másfelől a *borderland studies* elmúlt évekbeli felfutásának eredményeként az utóbbi időben számos olyan kutatási eredménnyel is rendelkezünk, amelyek részben hozzájárulnak a magyar specifikumok megértéséhez, részben segítenek továbbgondolni is azokat. A német–szláv viszonylatban vívott, a *Sprachgrenze* köré összpontosuló harc és a nemzeti közömbösség fogalmának gyorsan klasszikussá lett monográfiája is bemutatja az ilyes küzdelmek élességét és az állammag nemzetépítésében játszott szerepét.[73] Romsics Gergely könyvében felhívja még a figyelmet arra a székely problémához sokban társítható német-osztrák percepcióra és egy 1930-as szerzőre (a radikális völkisch Max Hildebert Boehmre),

70 Ennek alapos breviáriuma: Hermann Gusztáv Mihály – Orbán Zsolt (szerk.): *Csillagösvény és göröngyös út. Mítosz és történelem a székelység tudatában.* Kolozsvár, 2018, EME.

71 Maiken Umbach: Introduction. European Review of History: *Revue européenne d'histoire,* 2008. 3. sz. 235–236.

72 Uo. 237–238.

73 Pieter M. Judson: *Guardians of the Nation. Activists on the Language Frontiers of Imperial Austria.* Cambridge, 2006, Harvard University Press.

aki a „határvidéket a fenyegetettség és az egzisztenciális tapasztalat kettőssége által kijelölt mezőben helyezte el". Boehm szerint „a határok népe szinte önálló faj", amely újra és újra elbizonytalanodik saját fajiságában, de ha a nagy népi ritmus (a fragmentáció és az expanzió váltakozása) magával ragadja, akkor nagy hősi tettek várhatók tőle".[74] A magyar társadalom székelység-percepciója sokban rímel erre a kettősségre: a „túl sok román szokást átvettek" ítéletétől egészen a „szupermagyarság" illúziójáig.[75]

Az, hogy a másik országban rekedt, vagy onnan jött, ugyanazon nemzethez tartozó egyének valamiképpen idegenek az anyaország közvéleménye előtt, szintén nem magyar sajátosság: a görög–török háború, illetve az azt követő 1923-as lausanne-i béke és lakosságcsere nyomán Görögországba érkező 1,5 millió kis-ázsiai/pontuszi menekült megítélése radikálisan különbözött a politikai diskurzusok és a mindennapok szintjén.[76] A „nemzettestvérekből" nagyon hamar „törökök" lettek az együttélés során, és az újonnan érkezettek, illetve a mindig ott lakók között nagyon hamar kialakult a „kitalált hagyományok versenye", amelynek végső célja a múltban történtek legitimálása és a saját szenvedések vagy áldozatok előtérbe helyezése lett. Olyan verseny ez, amelynek nyomai még fél évszázaddal később is érzékelhetők voltak a görög társadalomban.

Az európai párhuzamokat összegezve arra juthatunk, hogy a regionális identitás egyáltalán nem ellentétes egy, akár harcias nemzetállami nacionalizmus meglétével, hanem éppenséggel ki tudja egészíteni azt. A határvidék, miközben a – fiktív vagy valós – nemzeti küzdelem terepe, egyúttal hozzájárulhat a magterületek gazdasági, kulturális vagy politikai modernizációjához – utóbbi alatt most az új eszmék beemelését is értve. Miközben a határvidékről jött „nemzettárs" egyszerre a nemzet határainak védelmezője egy nemzetépítő imaginárius világban, konfliktus- vagy válsághelyzetben nagyon könnyen lehet belőle „tisztátalan" eredetű személy a többségi közeg számára, ahogy ezt a kis-ázsiai görögök is megtapasztalhatták. Ez a hozzáállás azonban szinte magától

74 Romsics Gergely: Nép, nemzet, birodalom. A Habsburg Birodalom emlékezete a német, osztrák és magyar történetpolitikai gondolkodásban, 1918-1941. Budapest, 2010, Új Mandátum. 66–67.

75 A két világháború közötti Erdély-képről: Egry Gábor: Erdély-képek és mítoszok. In: Romsics Ignác (szerk.): *A magyar jobboldali hagyomány, 1900–1948.* Budapest, 2009, Osiris. 506–533.

76 Eftihia Voutira: When Greeks meet other Greeks. Settlement policy issues in the contemporary Greek context. In: Renée Hirschon (ed.): *Crossing the Aegean.* New York–Oxford, 2004, Berghahn. 145–159.

hívja elő a határvidéki jövevény emancipatorikus igényét, elkülönülési szándékát vagy az általa vallott értékek terjesztésért vívott küzdelmet. Ebben ragadhatóak meg a székely eset párhuzamai az európai példákkal.

A „székely fiúk"

A Székely Egyetemi és Főiskolai Hallgatók Egyesületét saját legendáriuma szerint öt ember alapította: Csanády György, Incze Antal, János Áron, Kolozsváry-Borcsa Mihály és Zakariás. G. Sándor.[77] Az öt alapítóból hárman az országgyűlés tagjai lettek 1939-ben, ketten pedig a magyar kulturális közélet prominens képviselői. Ha végigtekintünk az országos SZEFHE-elnökök során, találunk köztük államtitkár-képviselőt (Mester Miklós), a sajtókamara főügyészét, főispánt (Dániel Áron), a magyar műszaki oktatás egyik legendás alakját, a Műegyetem oktatóját (Gombás Tibor), a Faluszövetség főtitkárát, vármegyei szociális felügyelőt (Radnóti István). Az ideológiai-esztétikai spektrum is meglehetősen széles: Szathmáry Sándortól, a *Kazohinia* írójától Csomóss Miklós fogorvosig, az első magyar nemzetiszocialista párt alapítójáig, Kádár László debreceni földrajzprofesszortól Nádas Jánosig, a Magyar Élet Pártja későbbi főtitkáráig sokakat tömörített a szervezet. Az operaénekes és az Operaházat a Kádár-korszak elején igazgató Palló Imre mellett az aktív tagok között találjuk például Csűrös Zoltánt, a Műegyetem rektorát (Csűrös Karola színésznő édesapját). Pallónak az OSZK Kézirattárában őrzött hagyatéka egyedülálló lenyomata annak, hogy ez a székelység-tudat hogyan ível át rendszereken és világnézeteken: az iratok között ott van a hálálkodó 1919-es vörös veterán levele, a Turáni Vadászok Országos Egyesületének 1945-ös (!) igazolása arról, hogy Palló részt vett a németekkel és nyilasokkal szembeni ellenállásban; szerepelnek az 1949-ben kapott Kossuth-díj és a korábbi kormányfőtanácsosi kinevezés iratai, Klebelsberg Kuno levelei és a volt SZEFHE-s társak gratuláló, tisztelgő sorai, amelyekben a régi időkre emlékeznek. Palló 1966-os, születésnapján sugárzott tévéinterjúja „annyi régi, ifjúkori emléket kavar fel bennem: a székely ifjúsági napokat, amikor még a SZEFHE-vel együtt jártuk a magyar falvakat, [...] hogy szememből a könny kicsordult. Még most, napok múlva is hatása alatt állok, és visszacsengenek bennem az örökszép

77 Csanády György: *A májusi nagy áldozat.* Budapest, 1941, SZEFHE. 4.

melódiák" – írta neki egy volt bajtárs.[78] Míg Biró Sándor történész, a Zenei Gimnázium tanára egy margitszigeti *János vitéz*-előadás után írta a Bagót megformázó operaénekesnek: „az emlékezés gyors paripái engem is elröpítettek a Hargita aljára", és jelezte, hogy a „székely nép most árvább, mint valaha".[79] Emlékezéseiben László Gyula régészprofesszor is meleg hangon emlékezett meg a SZEFHE-ből kinőtt Bartha Miklós Társaság matinéiról és azok közösségformáló erejéről.[80] És sokukat aztán megtaláljuk például a NÉKOSZ elődjének tekinthető Győrffy Kollégium 1942-ben életre hívott Pártfogó Testületében is, ahol ettől az időponttól meg is ugrott a székely felvettek száma.[81]

A Székely Egyetemi és Főiskolai Hallgatók Egyesületét 1919. február 9-én alapították Budapesten, kezdetben inkább diákvédelmi és szociális célokkal, mint politikai-kulturálisokkal, és teljesen más tisztikarral.[82] Az egyetlen személy, aki az 1919-es és az 1921-es kezdeményezésben is szerepelt, az a brassói születésű Antal Dezső (1897–1971), a két háború közötti magyar építészet fontos alakja. Az 1921-ben újraalakuló (vagy korábbi működését folytató) egyesület összefogta a trianoni Magyarországon tanuló erdélyi tanulóifjúságot: a SZEFHE-ben résztvevőket a kezdeti szervezkedés egyik szemtanúja, Gergely Pál (az MTA Könyvtárának későbbi munkatársa, irodalomtörténész) 1922-ben két és fél ezer főre tette az egyesület létszámát, a SZEFHE évről évre ismétlődő rituáléján, a májusi nagyáldozaton pedig Csanády György emlékezése szerint a több száztól ezerötszázig menő volt a résztvevők száma. Az áldozat során a résztvevők ritualizált misztériumjátékban tettek hitet a Székelyföld, Erdély iránti hűségükről; megemlékeztek az elhunytakról és a 12, majd 13 nemzetségbe szerveződött egyesület fontosabb eseményeiről. (A nemzetségek területi alapon szerveződtek, és elnevezésükben – kolozsvári, barcasági, csíki, stb. – átfogták az egész, magyarok lakta Erdélyt.) Az egyesület a területi szerveződés mellett egy sor szatellitszervezetet hozott létre: a nőket tömörítette a Szilágyi Erzsébet Nőegylet, a Gábor

78 OSZKK, Fond 262, Palló Imre iratai, 2. doboz, dr. Zakariás Árpád levele Palló Imréhez, Budapest, 1966. december 20.

79 Uo. Biró Sándor levele Palló Imréhez, Bp., 1953. augusztus 31.

80 László Gyula: 1910-ben születtem. Szombathely, 1995, *Életünk.* 24.

81 Papp István: *A népi kollégiumi mozgalom története 1944-ig.* Budapest, 2008, Napvilág (Politikatörténeti Füzetek XXVI.). 192–193.

82 BFL, VII.2.e. Cg 9376-1919 (2283. kisdoboz), A Székely Egyetemi és Főiskolai Hallgatók Egyesületének alapszabálya. Budapest, 1919. február 9.

Áron Székely Munkások Szövetsége a fizikai dolgozókat, 1928-tól pedig a felsőoktatásból kinövő SZEFHE-tagokat fogta össze az Erdélyi Férfiak Egyesülete. A székely egyetemi egyesület bázisán jött lére 1921-ben a Mikes zászlóalj, amely a második királypuccs napjaiban többek között a Várat védte, tagjai a Várszínház épületébe kvártélyozták be magukat. Bár láthatatlan szálakkal, de ugyancsak ide kötődött a Gyámszülő és Gondviselő Társaság, amely a számos erdélyi szervezetnek otthont adó Vilmos császár út 55. alá volt bejegyezve, és amelynek befutott tagjai vállalták, hogy egy-egy erdélyi vagy székely diák taníttatásának költségeit finanszírozzák. A *Híd*-at kiadó Collegium Transsylvanicum vezetői között meg ott találjuk például Rajk Lajos orvost, aki a későbbi kommunista belügyminiszter, Rajk László bátyja, ugyancsak ő van ott a Bartha Miklós Társaság kezdeményezői között és első tisztikarában. A korábbi irodalomtörténeti kutatás elég mélyen feltárta a Társaság létrejöttét és eszmei kontúrjait, és bár a SZEFHE nómenklatúrájából való merítés nem maradt említetlenül, az ebből fakadó következtetések levonása némely szerzőnél elmaradt, nyilván nem függetlenül a kiadás idejének politikai kontextusától.[83] A társaság mögött álló boszorkánymester, Szász Béla jogász-történész Asztalos Miklóst, a pécsi egyetem akkori könyvtárosát, történészt tolta előtérbe, de határozott volt a törekvés, hogy az új egyesület SZEFHE-s jellegű maradjon: *„felkérünk, hogy a fiatalabb székely származásúakból tagfelvételre ajánlj egyeseket"* – írta meg a toborzás vezérelvét Szász Béla Gergely Pálnak.[84] A SZEFHE emlékőrzésének egyik Kádár-korszak alatti központi alakja, az MTA Könyvtárának munkatársa, a levél címzettje szintén a SZEFHE-ből kiváltakban látta a társaság gerincét.[85] Míg a SZEFHE korai, szegedi fóruma, az *Új Élet* című kétheti lap ingadozott a közéleti és kulturális témák, illetve a regionális (Szeged környéki témákat megjelenítő) fórum szerepe között, és világnézetében a turanizmus, a korai fajvédelem, illetve az erdélyiség társadalmi-politikai újrafogalmazása állt, addig az 1927-ben indult *Híd* karaktere már

83 A Társaságról ld. Sebestény Sándor: *A Bartha Miklós Társaság, 1925–1933.* Budapest, 1981, Kossuth. Tasi József: A Bartha Miklós Társaság megalakulása és első évei, 1925–1928. *Literatura,* 1980. 2. sz. 307–330. B. Bernát István: „Híd! Út, ahol nincsen út…" (A „Híd" című folyóirat és a Bartha Miklós Társaság: 1927–1928). *Filozófiai Szemle,* 1986. 5–6. sz. 659–689. Valamint Gergely Pál: Az első budapesti Híd folyóirat emléktárából, *Irodalomtörténet,* 1979. 3. sz. 608–624.

84 MTAKK, Ms 6295/275, Szász Béla levelezőlapja Gergely Pálnak, 1926. november 25.

85 Gergely Pál: *Székelyföld mindig zöld!,* Budapest, 1941, EFE. 33–34.

sokkal egyértelműbb.[86] Bár az alapítók igyekeztek más tájakról is munkatársakat szerezni (így szerkesztőként a beregszászi Tamás Mihályt vagy a lévai Féja Gézát), a folyóirat fennállásának másfél éve alatt, csökkenő intenzitással bár, de mindvégig az erdélyi tematikát, az erdélyi irodalom magyarországi bemutatását képviselte, aminek forrásvidéke valahol a SZEFHE által is szervezett irodalmi estekben volt. Ezeknek az esteknek kulcsszerepe volt abban, hogy az erdélyi irodalom magyarországi megismertetése kiadói projektként is beindult: 1928-tól az Athenaeum, később a Genius, majd 1933-tól a Révai értékesítette az Erdélyi Szépmíves Céh sorozatát Magyarországon.[87]

A Horthy-korszak más, székely orientációjú egyesületeivel és azok fórumaival (Hargitaváralja Jelképes Székely Község és lapja, a Székely Hadosztály Egyesület, a különböző diákszövetségek, a *Székelység* című gödöllői lap köre)[88] lazán kapcsolódva a SZEFHE azért is tudta rendszerváltásokon átmenteni ismeretségi hálója egy nem elhanyagolható részét, mert tagságát fiatal, jobbára az 1890 és 1910 közötti években született, diplomás emberek alkották, akiknek szakértelmére, ismereteire csaknem minden rendszernek szüksége volt. Ide sorolhatjuk például a bölcsészként induló, majd más irányba forduló, műgyűjtőként is ismertté vált Tompa Kálmán belgyógyász főorvost (1898–1978), Tompa László költő és Tompa Sándor színész testvérét, akit azon túl, hogy baráti-családi szálak is kötöttek a kör némelyik tagjához, orvosuk is volt, és 1956-ban az ő lakásán készítették elő a Nemzeti Parasztpárt/Petőfi Párt megalapítását.[89] Ez nem jelentette azt, hogy a politikai megtorlások vagy az emigráció ne sújtotta volna ezt

86 B. Bernát István: Adalékok a népi ideológia előtörténetéhez. A Bartha Miklós Társaság előzményei. Lackó Miklós (szerk.): *A két világháború közötti Magyarországról,* Budapest, 1984, Kossuth. 403–433. Továbbá Ablonczy Balázs: Alapítók – A Székely Egyetemi és Főiskolai Hallgatók Egyesületének eszméi. In: Bárdi Nándor (szerk.): *Hullóidő – tanulmányok a székely identitásépítésről.* Kolozsvár, 2023, Kriterion. 76–108.

87 Frisnyák Zsuzsa: Az „Erdély-üzlet" működése Magyarországon: az Erdélyi Szépmíves Céh. *Századok,* 1992. 2. sz. 178–179.

88 Ld. Nagy Szabolcs: Egy, az elszakított székelység ügyéért harcoló civil szervezet: A Székely Hadosztály Egyesület tevékenysége, 1919–1944. In: Takács Péter (szerk.): *Csaba királyfi elárvult népe.* Debrecen, 2009, Erdély-történeti Alapítvány, 221–236. Uő.: Egy fontos „identitásépítő műhely": a Székely Hadosztály Egyesület. In: Bárdi (szerk.): i. m. 108–131. Illetve: Ráday Levéltár, C/44, Kolozsvári Diákszövetség iratai: az egyesület például kulcsszerepet játszott a magyarországi Kőrösi Csoma-kultusz élesztgetésében, kézenfekvően kötve össze a magyar keleti érdeklődést a székely-kultusszal.

89 Papp István: Népi-urbánus közeledés? Állambiztonsági jelentés Tompa Kálmán 60. születésnapjáról. *Kommentár,* 2007. 2. sz. 11–20.

a kört: Asztalos Miklós, Ignácz Rózsa, Palló Imre vagy Gergely Pál hagyatékában fellelhető, a hatvanas-hetvenes évekből származó amerikai, németországi, ausztriai levelezőlapok, levelek, írások mutatják ennek a diaszpórának a térbeli kiterjedését. (Gergely maga például sajtó alá rendezte Kriza János székely népköltésgyűjteményét 1956-ban – maga a tény és az évszám is árnyalhatja elképzelésünket a korszak miliőjéről, és számtalan értelmezési horizontot nyit meg.) Akiket a Magyarországra jött erdélyi értelmiségiek közül 1945 után retorzió ért, így például a kivégzett Kolosváry-Borcsa Mihályt, az nem a SZEFHE-ben való tagsága miatt érte (ez a mozzanat az egész nyomozati, bírósági eljárásban nem bukkant fel), hanem sajtókormánybiztosként végzett tevékenysége miatt a Sztójay-, illetve a Szálasi-kormány idején. A SZEFHE-tagság nyilván nem számított előnynek 1945 után, de a szervezet tagjai nem is voltak a politikai rendőrség célkeresztjében pusztán ottani jelenlétük okán. Ez a kapcsolati háló elsősorban 1956 után, részben nemzeti parasztpárti-kisgazdapárti értelmiségiek környékén, részben egyéb csomópontokon szervezte újjá magát, mondanivalójának külső jegyeit gondosan igazítva az örök küldetéshez: Erdély témájának magyarországi képviseletéhez.

Alakváltozatok

A 20. század elejének székelységgel kapcsolatos diskurzusa alapvetően a térség és a székely társadalom felemelésével kapcsolatos, szociális töltetű retorikai elemeket használt, hangsúlyait a kivándorlás, az ipar- és infrastruktúrafejlesztés a közegészségügyi állapotok javítása és a mezőgazdasági felzárkóztatás köré artikulálta – nem feledkezve meg ugyanakkor a kérdés etnikai vonatkozásairól, a székelység szerepéről a keleti határszélen.[90] A 19. század utolsó évtizedeinek Székelyföld „elhanyagolása" kapcsán született memorandumirodalma logikusan csapott át szervezetalapításba (több mint ötven Székely Társaságot alapítottak országszerte, miután az elsőt, a marosvásárhelyit létrehozták 1899-ben), majd kormányzati cselekvési terv kikövetelésébe: ez lett a Székely Akció, amely a földművelésügyi minisztérium székelyföldi kirendeltségének megnyitásával kezdődött 1902 nyarán, Marosvásárhelyen. Ugyancsak ezen a nyáron tartották

90 Erről ld. Balaton Petra: A Székely Akció története, 1902–1914 (PhD-értekezés). Debreceni Egyetem BTK, 2006. 50–59.

Tusnádon az első székely kongresszust, amely az összes érdekelt bevonásával igyekezett a régió gazdasági-nemzetiségi gondjaira megoldást találni. A tusnádit egy sor kongresszus követte még, a mozgalom igazi jelentőségét azonban az első adta meg, amely egy darabig párhuzamosan haladt a Székely Akcióval, a század első évtizedében azonban az összhang sok helyen megbomlott az állami és a társadalmi élet képviselői között, nem utolsósorban azért, mert a kormányzat a helyiek véleményét állítólag figyelmen kívül hagyta, és bizonyos kérdésekhez nem mert vagy nem akart hozzányúlni (pl. a hitelrendezéshez). Az akciót hamarosan kiterjesztették Erdély nem székely szórványvidékeire is, ami az akció adminisztrációjának kettéválásával is járt 1912-ben (kolozsvári és marosvásárhelyi központtal).[91] A nemzeti, a gazdasági, a kulturális és a szociális szempontok összefonódását jól illusztrálta az 1902-ben létrejött debreceni Székely Társaság programja: egy székely írói estet követő lelkesedésből született egyesület célja a „pusztulás örvénye szélén álló székely népfaj megmentése" volt. Öndefiníciója szerint ebbe tartozott a székelység sorsával való foglalkozás, „a Székelyföld természeti kincseinek, vadregényes vidékeinek, fürdőinek, iparának ismertetése, az oláhság terjeszkedésének megállítása", illetve a „kormány tevékenységének fölkeltése a székelység ügyei iránt". Tevékenységük az elején még háziipari vásárok szervezésére, iparostanulók sorsának egyenesbe hozására, székely cselédlányok kiközvetítésére és varrólányok képzésére korlátozódott.[92] Hogy a partikulárisnak és a regionálisnak milyen jelentősége van az egész (a nemzet) szempontjából, azt Gálffy Ignác miskolci kereskedelmi iskolai igazgató, a helyi székely társaság elnöke és a mozgalom dolgos munkása egy háború előtti gyűjteményes kötetében fejtette ki, immár erőteljesen nemzetiesítő hangsúllyal:

> *„Egy országrész népességének fejlődése, vagy (...) szaporodása és ebben a keretben is egy fajnép számának változása általában nem lehet az összesénél különösebb érdeklődés tárgya. Nekünk az egész ország, az egész politikai nemzet s ebben a magyarság viszonyait kellene tárgyalnunk, mert ez bír mindenkire általános érdekkel. És hogy most mégis egy országrésznek, hozzá népszámban nem a legjelentősebbnek kérdését tűztem ki tárgyamul, annak oka*

91 Balaton Petra: *A Székely Akció története – I. Források,* Budapest, 2004, Cartafilus. 60–64.

92 *Emlékfüzet a Debreceni Székely Társaság megalapításának 20 éves évfordulójára 1902–1922.* Debrecen, 1922, Kiadta a Debreceni Székely Társaság választmánya. 4–6.

az a szerencsétlen körülmény, hogy habár sem népszámban, sem gazdasági fontosságban nem elsőrendű az az országrész, amelynek némi viszonyairól beszélni akarok, politikailag, nemzetünk fennmaradása szempontjából mégis ez legelsőrendű fontosságú. Ezenkívül a magyar nemzetnek először szupremáciáját, aztán hegemóniáját, végül fennmaradását itt támadta meg a legnagyobb veszedelem, itt foly a legelkeseredettebb harc."[93]

Ahhoz, hogy megértsük: ez a működés mindig az aktuális és domináns közéleti ideológiához alkalmazkodott, érdemes ismét csak a debreceni székelyek 1919. márciusi 15-i ünnepségének ünnepi szónokát felidéznünk. A turanista mozgalomban is aktív, illetve a Székely Hadosztály társadalmi pártoló testületében tevékeny Darkó Jenő egyetemi tanár a székelység feladatát is éppenséggel a Berinkey-kormány céljaihoz igazodó, demokratikus-humanista szólamokban jelölte meg, néhány nappal a Tanácsköztársaság hatalomátvétele előtt:

„A románok tehát nem a szabadságért és a haladásért küzdenek, hanem annak ellenkezőjéért. Szabadságért és haladásért azok küzdenek, akik a román hódítókat meg akarják állítani előrenyomulásukban. (...) Ezek között is első sorban küzdenek a hazájukból kibujdosott székely katonák, akik mindenről le tudnak mondani, de hazájukról és szabadságukról soha."[94]

Néhány nappal később a budapesti Székely Nemzeti Tanács a Székely Hadosztály Szatmárnémetiben állomásozó katonáinak azt üzente a Tanácsköztársasághoz való viszony kapcsán:

„A magyar nép minden tagjának és így minden székelynek is kötelessége az újonnan alakult proletár kormányt jogokért' folytatandó nehéz küzdelmében támogatni! Ez a kormány nemcsak Szülőföldeteket fogja nektek visszaszerezni, hanem azt is, amit egy évezredes zsarnokság alatt a hatalmasok tőletek dolgozó székelyek[től] elragadtak. A székely nemzeti tanács atyafiságos szeretettel hív fel benneteket arra, hogy az új proletár kormánynak, népbiztosok

93 Gálffy Ignác: *Országos Székely Szövetség.* Miskolc, 1914. 6.

94 Darkó Jenő: *Beszédek Erdélyért*. Debrecen, 1919. 9., 14. És ezzel összecseng a Székely Nemzeti Tanács március 15-i kiáltványa is, amely hangsúlyozottan hitet tesz a népköztársaság mellett: A székely nemzeti tanács a székely katonákhoz. *Budapesti Hírlap,* 1919. március 15. 4.

tanácsának, a hadügyi néphiztosnak és az általa kinevezett vezetőinek mindenben engedelmeskedjetek és teljesítsétek kötelességeiteket a magyar tanácsköztársasággal és szülőföldetekkel szemben az ő parancsnoklásuk alatt is."[95]

És miközben Darkó professzor 1919. márciusi beszédében a wilsonista elvek (demokráciáért és szabadságért való küzdelem, felszabadítás a román zsarnokság alól) összemosódnak a székelyek ezeréves feladatáról vallott, függetlenségi retorikával átitatott nézetekkel, a debreceni székelyek már idézett, 1922-es emlékkönyvének első mondata már mindennél kifejezőbben fogalmazza át ezt a krédót, amelyben egymás mellé helyeződik a földrajzi determinizmus, a történeti hivatás, a keleti (bolsevik? román?) veszedelem képe:

„A magyar nemzet történelmében a székelységnek az a feladat adatott, hogy a Délkeleti Kárpátoknak legyen az őre. Országunknak ezt a természetadta hatalmas várfalát egyik ellenség a másik után döngette, vagy legalábbis kerülgette. Századok jöttek, századok mentek, de a székely nép a kezéből a fegyvert le nem tehette, még csak el sem fordíthatta vigyázó szemét a rábízott határról, hisz jól tudhatta, hogy a magas bércfal körül, a ködborította mély völgyekben örökös veszedelem lappang."[96]

1945, de még inkább 1948-49 után ez a székelység-diskurzus ismét alakváltásra kényszerült. A választóvonal nem annyira a második világháború vége volt: bár a SZEFHE Rákóczi úti központját felprédálták az ostrom után, 1945 után egy darabig Budapesten még működtek székely egyesületek, Mester Miklós volt államtitkár igazgatta a székely egyetemi hallgatók internátusát a frissen átkeresztelt Bajcsy-Zsilinszky úton.

A bácskai kitérővel Tolnába és Baranyába került bukovinai székelyek ügye pedig élénken foglalkoztatta a magyar sajtót, egyes politikai erők (így a Nemzeti Parasztpárt) egyenesen politikai potenciált is láttak a csoportban, és a párt dél-dunántúli terjeszkedésének többek között a székelyek lettek a bázisai. Ortutay Gyula 1947-es iránymutatásai nyomán néprajzi kutatások indultak meg a bukovinai székelyek körében, már a negyvenes évek második

95 A székelyekhez! *Szatmár és Vidéke,* 1919. március 24. 1.

96 *Emlékfüzet,* i. m. 3.

felében.[97] Azt hihetnők, hogy a berendezkedő magyarországi sztálinista diktatúrában a székelység problémájának nem jutott tér, és bár a kor valóban inkább az anacionális megnyilvánulásoknak kedvezett, főleg az évtized második felétől mind a nyilvános térben, mind a tudományos vagy népszerűsítő publikációkban meg-megjelent a székelység: legyen az egy tanulmány a *Magyar Nyelv*ben,[98] az *Ethnographiá*ban vagy irodalmi folyóiratokban. Feltünedeztek székelykapuk operadíszletként vagy díjugrató versenyek akadályaiként, és bár a harmincas évek nagy utcanév-keresztelési hulláma lecsengett, szórványosan még az ötvenes években is elővezettek Erdélyre, Székelyföldre utaló utcaneveket a fővárosban (Székelykapu utca a XI. vagy a Kálnok utca a XVII. kerületben).[99] Tamási Áron *Szirom és boly* című „regéje" pedig a kortárs szépirodalomba is bevezette a bukovinai székelyek témáját 1960-ban. (Persze a téeszesítést is. A székelység témája ugyanakkor már jelen volt az 1954-es *Bölcső és bagoly*ban és a *Hazai tükör*ben is.) A téma tehát búvópatakként jelen volt a nyilvánosságban, és ami ennél is fontosabb: számos olyan értelmiségit találunk Magyarországon, akik háttérbe szorítva, eredeti hivatásuktól eltérítve, netán kitelepítve vagy a börtönöket is megjárva, de birtokában volt azoknak a készségeknek és tudásnak, és rendelkeztek olyan ismeretségi hálóval, hogy a székelység kérdését az 1956 utáni megváltozott kontextusban újraexponálta a magyarországi nyilvánosságban.

Lássunk közülük hármat.

Hídemberek

Az alábbiakban három gyors portréval olyan erdélyi származású értelmiségiek tevékenységét mutatom be, akik kulcsszerepet játszottak Magyarországon az Erdéllyel kapcsolatos közgondolkodás formálásában. Kiválogatásuk nyilvánvalóan önkényes: legalább ugyanilyen jogon szerepelhetne például Mátyás Vilmos

97 Kutatástörténeti összefoglalót ld: Gatti Beáta: *Emlékezet, örökség, identitás: bukovinai székelyek néprajzi, kulturális antropológiai vizsgálata.* Phd-értekezés, PTE BTK, Interdiszciplináris Doktori Iskola, 2018. 106–107, 122–128. (https://pea.lib.pte.hu/bitstreams/385d450e-4d09-47de-b5d9-62af2f9bdaob/download, letöltve: 2025. július 23.)

98 Tényleg csak példa gyanánt: Gyallay Domokos: Lófi székely – lófő székely. A székely őstörténet nyomai az élő nyelvben. *Magyar Nyelv,* 1959, 218–226.

99 Lád. Budapest Főváros Levéltárának adatvizualizációs aloldalát, http://adatvizualizacio.bparchiv.hu/hatarontuli/ (letöltés ideje: 2021. október 6.)

(1911-1986) erdőmérnök, az *Utazások Erdélyben* című népszerű útikönyv írója, vagy Benda Kálmán (1913–1994) történész, aki egyházkerületi levéltárosként, majd a Ráday Gyűjtemény igazgatójaként hagyatékok sorát fogadta gyűjteményeibe, intenzív erdélyi kapcsolatépítést folytatott, és maga is végzett csángókkal kapcsolatos kutatásokat. Csanády György (1895–1952) 1945 előtt is kulcsszerepet játszott az erdélyi magyar irodalom bevezetésében (rádióban betöltött funkciója révén), őt azonban viszonylag korai halála is megakadályozta abban, hogy ezt a hálózatszervező szerepet újra felvállalja az ötvenes évek végétől.

A legidősebb a három jellegadó férfiú közül Domokos Pál Péter (1901–1992) etnográfus, a csángók történetének és néprajzának elkötelezett kutatója. Életrajzát aligha szükséges ismertetni.[100] A székely örökségesítésben (*Ezer székely leány napja* Csíksomlyón 1931-től), csángókutatásban (*A moldvai magyarság,* 1931) már kezdettől fontos szerepet játszó fiatal tanár az 1949 után bekövetkező, a magyar közigazgatásból való eltávolítása után is fáradhatatlanul folytatta a csángókkal és Erdéllyel kapcsolatos kutatásait.[101] Hol bedolgozóként, hol saját kontóra (*Csángó népzene I–III.*, Rajeczky Benjáminnal, 1956-tól, *Rezeda – 96 csángómagyar népdal,* 1953) publikálta műveit, és mivel Erdélyben többet nem gyűjthetett, ezért a Tolnába települt bukovinai székelyek között folytatta munkáját. 1961-ben bekövetkezett nyugdíjazása után csaknem három évtizeden keresztül az Erdéllyel foglalkozó közvélemény fontos referenciaszemélye maradt. A Budapesti Fővárosi Levéltárban (is) fennmaradt hagyatéka, elsősorban levelezése arról tanúskodik, hogy nemcsak a hatvanas évek végétől megélénkülő klubmozgalom figyelmére számíthatott, hanem volt diákjai, egykori pártfogoltjai, beosztottjai révén kiterjedt információs hálózatot is működtetett a Kárpát-medencében és azon túl, miközben folytatta tudományos tevékenységét is. Így élete végéig készült Csík vármegye monográfiájának megírására, amelyből csak töredékek jelentek meg, az egész vélhetően kéziratban maradt. Egész pályájának vezérlő csillaga Márton Áron maradt: bár levelet ritkán írt az általa rajongásig tisztelt püspöknek, Domokos Pál Péter megírta életrajzát, és egyházi személyekkel folytatott levelezésében folyamatosan felbukkant a gyulafehérvári püspök

100 Életrajza még megírásra vár, a vele készült oral history interjú megjelent: Balogh Júlia (szerk.): *Az én Erdélyem. Domokos Pál Péter elmondja életét.* Budapest, 1988, VITA.

101 Ezekről ld. Molnár Antal: *Magyar kutatások a Vatikánban a moldvai magyarság történetéről.* Budapest, 2024, METEM. 32–47.

alakja.[102] A magát „Péter bácsi"-nak aposztrofáló kutató szigorúan „leánykám"-nak vagy „fiam"-nak címzett pártfogoltjait gyakorta, tanáros eréllyel szólította fel erdélyi útibeszámolók írására, az általa adott feladatokkal való elszámolásra. Ennek a határozottságnak is terjedelmes nyoma van a hagyatékában.

Kapcsolatai között találunk a táncházmozgalommal ismertté váló népdalénekeseket (Budai Ilona, Sebestyén Márta, Lovász Irén, Faragó Laura), zeneszerzőket (Szigeti Kilián, Benedek János, Ottó Ferenc), Magyarországon szétszóródott erdélyieket (pl. Vákár Tibor festőművészt), tolnai székely falvak értelmiségijeit (Földi Istvánt, Sebestyén Ádámot és másokat), a munkájának elismeréssel adózó vagy Erdély iránt érdeklődő kutatókat (így Bálint Sándort), muzeológusokat (Magyar Kálmánt Kaposvárról), római katolikus egyházi személyeket (egyebek mellett András Imre, P. Daczó Lukács, Gálos László) itthon és külföldön. Domokosnak még arra is volt energiája, hogy amikor római tartózkodása során felfigyelt egy magyar nevű, csángó eredetűnek tartott kispapra, az illetőt dörgedelmes levélben figyelmeztessen a népe iránti hűségére és a származásából fakadó népszolgálati feladataira.[103] Domokosnak nemcsak Szombathelytől Jászberényig terjedő előadásain keresztül volt módja ismeretterjesztést folytatni és Erdélyről beszélni a Kádár-korszak Magyarországán főiskolai klubokban, múzeumokban, városi könyvtárakban. A szintén székelyföldi gyökerekkel bíró Z. Szőke Pál, volt kisgazdapárti főispán, a Budapest Tourist szakmai tanácsadója és a magyar természetjáró mozgalom egyik fontos alakja megbízásából Domokos szakmai felkészítést tartott például 1977-ben a budapesti turisztikai vállalat „Székelyföldi gyalogtúráját" irányító idegenvezetőknek „Erdély és a Székelyföld történetéről és etnikumairól".[104] A csángókutató – elkötelezetten folytatott és kiterjedt levelezése mellett – azért is fontos szereplője Erdély magyarországi tudatosításának, mert hosszú életpályája és tudományos működése révén értelmiségi nemzedékeknek irányította rá a figyelmét Erdélyre és a csángókra. Ebben segítségére volt zenei műveltsége, a „nagy idők tanúja" szerep és az a tény, hogy a magyarországi államszocializmus művelődési elvárásaihoz jól adaptálódva tudta ismereteit és nézeteit átadni, maga köré kört szervezni, életben tartva

102 Domokos Pál Péter: *Rendületlenül.* Budapest, 1989, Eötvös–Szent Gellért.

103 RL, C/181, Domokos Pál Péter iratai, 1. doboz, 2. dosszié. A-D, Domokos Pál Péter levelei Péter Antika Ferencnek. Budapest, 1976. január 6., március 7., október 22.

104 Uo. 2. doboz, II. E-K dosszié, Z. Szőke Pál levele Domokos Pál Péternek. Budapest, 1977. február 26.

Csíksomlyó jelentőségét, tudatosítva Márton Áron és az erdélyi katolicizmus szerepét a magyarországi közönség számára.[105] Adaptálódás alatt elsősorban a székely/csángó/erdélyi művelődésnek az államilag felkarolt népi kultúrába való integrálását értem, illetve az állami művelődéspolitika által engedélyezett klubok, ilyen-olyan szakszervezeti népfront- vagy KISZ-védőernyő alatt működő klubok, egyesületek hálózatának leleményes és innovatív kihasználását.

Három évvel fiatalabb volt Domokos Pál Péternél Bodor György (1904–1976) jogász, politikus, aki a húszas években a SZEFHE tagja is volt, a harmincas évektől pedig Bajcsy-Zsilinszky Endre belső köréhez tartozott; a mártír politikus halála után Bodor egyik összetartója volt a hívek szűk körének, és igyekezett az özvegynek is segítséget nyújtani különböző jogi ügyeiben. Bodor a második világháború után a Nemzeti Parasztpárthoz állt közel, és országos jelentőségre tett szert 1945 tavaszán, amikor kormánybiztosi jogkörökkel a Bácskából menekült bukovinai székelyek letelepedését vezényelte Tolna megye völgységi járásában. Bár stalluma hamar véget ért, a Völgységi Telepesek Központi Szövetkezetének elnökeként sokáig meghatározó befolyása volt a telepesek életére, és kapcsolata azután sem szakadt meg a régióval, miután a szövetkezetet feloszlatták. Bodor elképzelése a bukovinai tájra sokban hasonlító Völgység és a tágabb Tolna vármegye „székely vármegyévé" tételéről nem pusztán szóvirág volt. A gazdasági önállóság megteremtése mellett Bodor küzdött a székelyek és csángók lakta baranyai falvak Tolnához csatolásáért, székely értelmiségiek (pl. Veress Lajos tábornok) megyébe költözéséért, illetve székely múzeumért, középiskoláért, külön szabadművelődési felügyeletért (ezek részben létre is jöttek). Hogy törekvései milyen erős visszhangra találtak a letelepedettekben, azt a Bodor hagyatékában fellelhető számtalan hálálkodó-kapcsolattartó levél jelzi a hatvanas-hetvenes évekből. A politikus családi kapcsolatai révén is mélyen bele volt ágyazva az erdélyi közéletbe és művelődésbe (felesége révén rokona volt Vita Sándor és Zsigmond, Jékely Zoltánnal pedig nászok voltak), az államszocialista diktatúra évtizedeiben a közéleti energiáit tudományos és ismeretterjesztő írások közlésébe konvertálta. Jogtörténeti, néprajzi írások

105 „idejutottunk, íme, hogy az 1780-as passiójáték megszólalt. Megnéztem a főpróbáját, és láttam a nagyszerű játék hatását" – írta lelkesen a *Csíksomlyói passió* 1981-es bemutatójáról. Uo. Levelek, 1. doboz, Domokos Pál Péter levele Manyák Ernőnek. Budapest, 1981. november 25.

mellett publikálta emlékeit a saját kormánybiztosi időszakáról.[106] Az intenzív társasági életet élő, és az erdélyi magyarság kérdéseit folyamatosan napirendre vevő Bodor komoly árat fizetett közéleti mozgolódásaiért: hosszas állambiztonsági megfigyelés után 1962-ben letartóztatták, és az ún. Zsigmond–Püski-per másodrendű vádlottjaként három és fél évi börtönbüntetésre ítélték, amelyből 1963 végén amnesztiával szabadult. Miközben az állambiztonság munkatársai a nyomozás, a házkutatás és az eljárások során az Erdélyre és a Székelyföldre/székelyekre vonatkozó motívumok gyűjtésére összpontosítottak, ezekből azonban az ítéletben már semmi sem jelent meg.[107] Ott már a Bodor által elkészített „Európai föderáció" elnevezésű kézirat elkészítése, terjesztése, megvitatása volt a legfőbb bizonyíték, Erdély csak nagyon szőrmentén került szóba.[108] Ebben az eljárásban egyébként Domokos Pál Péter is az állambiztonság célkeresztjébe került, házkutatást tartottak nála, és lefoglaltak nála csaknem kétszáz levelet, könyveket és kéziratokat. Az állambiztonság képviselőinek a témával kapcsolatos irritáltságát jól mutatja, hogy az elkobzott iratok közt fellelhető versek (Tófalvi Sándor művei) kapcsán a Ferenczi főhadnagy jegyezte műbírálat ismétlődően csak „siránkozás"-nak aposztrofálta az Erdély Romániához csatolásával kapcsolatos tematikákat.[109] Domokos Pál Pétert végül nem citálták bíróság elé, rendőrségi figyelmeztetéssel megúszta.

Bodor a hatósági vegzálás ellenére sem hagyott fel az Erdéllyel kapcsolatos ismeretek terjesztésével, népszerűsítő cikkeket írt, intenzíven levelezett, de hagyatékában fellelhetők annak a – jobb híján – „népi geopolitikának" nevezhető tevékenységnek a nyomai, amely memorandumtervezetekkel, térképvázlatokkal

106 Bodor György: Székely honfoglalás 1945-ben (I. rész). *Forrás*, 1975. 3. sz., 70–83. (II. rész) Uo. 1975. 4. sz. 59–68.

107 Standeisky Éva: Üldözött értelmiségiek a kora Kádár-korszakban Zsigmond Gyula, Püski Sándor és társaik pere. *Évkönyv X.* Budapest, 1956-os Intézet, 2002. 169–190. G. Bartók Béla, „Mustármag". Szabó Dezső eszméinek hatása Zsigmond Gyula és társainak szellemi ellenállásában. *Hitel,* 2001. 11. sz. 43–57. Bodor György hagyatéka (magántulajdon), Házkutatási jegyzőkönyv, Budapest, 1962. március 16. ÁBTL, 3.1.9. V-147275/6/23, Vizsgálati terv dr. Zsigmond Gyula és társai ügyében, Budapest, 1962. február 26., Halustyik Mihály őrnagy, alosztályvezető „a csoportnak Erdélyben működő magyar nacionalista körökkel való kapcsolatának tartalmát és formáit" szándékozott kezdetben vizsgálni.

108 Bodor-hagyaték, Götz János fővárosi főügyész vádirata, Bp., 1962. május 22. (az ÁBTL-ből származó másolat).

109 ÁBTL, 3.1.9. V-147275/10/214–215. ill. 218–220, Házkutatás jegyzőkönyve, 1962. március 16. Ferenczi Béla rendőr fhdgy, Jelentés Domokos Pál Péter házkutatási anyagának értékeléséről, Budapest, 1962. március 21.

készül egy majdani európai újrarendeződésre és Erdély helyzetének megváltozására.[110] Bodor György szerepét és jelentőségét két oldalról lehet a legjobban megragadni a magyarországi Erdély-kép alakításában. Egyfelől a bukovinai székelyek tolnai letelepítésében játszott és az ezzel kapcsolatos örökségesítő szerepe úgy tarthatta életben Erdély emlékét az államszocialista Magyarországon, hogy nem feltétlenül kellett a Romániához került Erdélyről beszélni. A bukovinai székelyek kutatása, történetük megírása – amellett, hogy sok néprajzkutató számára egyedülálló lehetőség volt a trianoni Magyarországon jórészt már kiveszett szokásvilág, mese-, dal- és tánckincs vizsgálatára – beágyazódott a magyarországi helytörténetírásba, és össze is kapcsolódott a magasabb státuszú értelmiségi csoportok erre fogékony részének érdeklődésével. 1956 után az első, bukovinai székelyekkel foglalkozó néprajzi mű, a Mályusz-tanítvány Belényesy Márta munkája mellett fontos kiemelni Sebestyén Ádám történeti-néprajzi munkáit, Kóka Rozália mesemondó munkásságát és a néprajzosok sorát (Forrai Ibolya, Andrásfalvy Bertalan, Halász Péter műveit – utóbbi szerző Domokos Péter Pál emlékének is hűséges ápolója volt, és ma is az).[111] Másfelől a székely származású jogász-politikus jelentősége abban áll, hogy irodalmi kapcsolatai, széles ismeretsége révén Erdély és a Székelyföld témáját „behozta" a népi mozgalom új nemzedékének gondolkodásába. Abban a kulcspillanatban érkezett, amikor a népiek még életben lévő nagy nemzedéke a kollektivizálás lezárulta után tematikai válságba került, és a Kádár-rendszerhez való viszonyuk újrastrukturálta közegüket. Ekkor fordult figyelmük a társadalmi devianciák, a nemzeti művelődés alapkérdései mellett Erdély problémája felé. Illyés Gyula a hatvanas évek közepétől kezdte először óvatosan, majd egyre határozottabb kontúrokkal felvetni a határon túli, elsősorban az erdélyi magyarság kérdését a nyilvánosságban.[112] Csoóri Sándor érdeklődése is a hatvanas évek végén helyeződött át Erdély problémájára, főleg 1968-tól, amikor Kósa Ferenc filmjének, az *Ítélet*-nek a helyszínkeresése közben Kallós Zoltán kalauzolása mellett eljutott a Mezőségre, és

110 Bodor-hagyaték, „Erdély arányos megosztása" c. térkép. Hasonló terveket találni Mátyás Vilmos hagyatékában is egy román–magyar népességcseréről (Soproni Egyetem Levéltára, Mátyás Vilmos iratai, Személyi anyagok, 406. e. 1. doboz, „Fekete könyv" c. mappa).

111 Belényesy Márta: *Kultúra és tánc a bukovinai székelyeknél.* Budapest, 1958, Akadémiai. (A Magyar Néprajzi Társaság Könyvtára).

112 Papp István: *A magyar népi mozgalom története,* 1920–1990. Budapest, 2012, Jaffa. 249–250.

szembesült a fogyással, valamint az eltűnés fenyegetésével.[113] Bodor jelentőségét ebben a körben Csoóri Sándornak az elhunyt fiához, Bodor Ferenchez írott kondoleáló sorai tükrözik a legjobban: *„Kedves Ferenc fogadd el együttérző kézszorításomat gyászotokban. Apád élete máris beleforradt, beleépült a történelmünkbe. Nemcsak szónokolt szétszakítottságunk ellen, hanem cselekedett is. Azt tette, amit nekünk is tennünk kell, amíg életünk van és akaratunk".*[114]

Az együttérző sorok címzettje, Bodor Ferenc (1941–1994), a budapesti művészeti szubkultúra jelentős és jellegadó alakja talán nem is tudta, hogy mi köti össze az államszocializmuson átívelő „hídemberek" legfiatalabbjával, a jogász Balás Gáborral (1909–1995) – mármint a személyes kapcsolaton kívül, hiszen apja, Bodor György és Balás jól ismerték egymást. 1977 januárjában ismeretlen feladó által terjesztett röplapok bukkantak fel Budapesten és több vidéki városban. A röplap egy Erdély Kommunista Egysége nevű szervezet nevében, a Maros Szövetségbe és az Erdély Baráti Körébe való belépésre buzdított, és éltette a független, szabad Erdélyi Tanácsköztársaságot. A címzettek nagyon sokfélék voltak (akadt köztük újságíró, egyetemi oktató és testnevelő tanár is: Ablonczy Bertalan, a miskolci Földes Ferenc Gimnáziumból, nagyapám testvére), és az állambiztonság nem talált közöttük futó, közös szálat. Széles körű nyomozás indult, aminek során először Bodor Ferencet fogták gyanúba. A sok száz embert megmozgató kutatásban, egy idő után Balás Gáborra terelődött a figyelem: lekádereztették, behívták a rendőrségre, szakértői anyagokat kértek tőle, 1963-as megfigyelési dossziéját leporolták, mintát vettek az írógépéről, de egyértelműen nem sikerült bizonyítani, hogy ő írta a szóban forgó röplapokat – ezt egyébként az általam meginterjúvolt leszármazott, Balás András is cáfolta.[115] (Az ügyben érintőlegesen a Balástól néhány száz méterre lakó Domokos Pál Péter is felbukkant.) Balás Gyergyószentmiklóson született; nagyapja, Sümegi Vilmos függetlenségi politikus, a város képviselője volt 1918-ig. A Balás-család az 1916-os erdélyi román betörés utáni menekülést követően már csak rövid időre tért vissza szülőföldjére. Balás jogi tanulmányokat végzett Budapesten, megjárta Párizs és Berlin egyetemeit, aktív tagja volt a SZEFHE-nek, pályájának kezdetén fővárosi szolgálatba

113 Görömbei András: *Csoóri Sándor.* Pozsony, 2003, Kalligram. 189–192.

114 Bodor-hagyaték, Csoóri Sándor levele Bodor Ferenchez. Budapest, 1976. szeptember 14.

115 ÁBTL, O-16711, Szervezők fedőnevű nyomozás, 1977. január 17-én megnyitva, ill. O-16616/61, Dr. Balás Gábor-dosszié, Figyelő-dosszié, passim. Interjú E. Andrew Balas orvosprofesszorral, Budapest, 2018. július 23.

lépett, és 1945 után vezetője volt a Független Kisgazdapárt XI. kerületi szervezetének is.[116] Már ekkor is foglalkozott a korai erdélyi jogtörténet kérdéseivel, így tagja volt annak a szakértői grémiumnak is, amely a párizsi békekonferencia előtt egy székely autonómiaterv kidolgozását vállalta. A kommunista hatalomátvétel után, sok polgári értelmiségihez hasonlóan, ő is alámerült, és vállalati jogtanácsosként helyezkedett el. A szentimrevárosi kisgazdapárt 1956-os újraszervezése miatt irányult rá az állambiztonság figyelme, és ez a figyelem meglehetősen sokáig elkísérte. Munkássága szempontunkból azért jelentős, mert maga is fejtett ki Bodorhoz hasonló, tudományos vagy ismeretterjesztő munkásságot. Erdély jogtörténetével kapcsolatos hatalmas, bár napjainkig kéziratban maradt (illetve csak szűk körben terjesztett) munkája a jogásztársadalom előtt is ismertté tette nevét, de juttatott a műből például a Külügyminisztérium könyvtárának is.[117] Balás hatásának másik komponense ennél is fontosabb a széles nyilvánosság számára: a jogász egyik lektora volt a Medicina Kiadó kiadásában megjelenő Panoráma útikönyvek Romániáról szóló kötetének, illetve társszerzője (a *Gyakorlati tudnivalók* című fejezet írója) a Kádár-korszak egyetlen Erdély-útikönyvének, a hetvenes évektől folyamatosan romló magyar–román viszony egyik botránykövének számító *Utazások Erdélyben* című műnek. A kiadó valószínűleg rájöhetett, hogy a kétségtelen sikert jelentő, hat kiadásban megjelent útikönyv mellett van még igény Erdéllyel és a magyar történelemmel kapcsolatos irodalomra az egyre inkább piacosodó nyolcvanas években, ezért publikálták Kiss Gábor könyvét az erdélyi várkastélyokról és Balás Gábor saját könyveit (*Székelyek nyomában,* 1984; *A székely művelődés évszázadai,* 1988: utóbbinál csak szerkesztő), amelyek tulajdonképp nem sokban különböztek a két világháború közötti egyesületi kalendáriumoktól vagy kiadványoktól. A szerző annyi engedményt tett a korszellemnek, hogy a *Székelyek nyomában* második részében található székely panteont kiegészítette jelenkori hősökkel (így Kiss János altábornaggyal, a magyar katonai ellenállás mártírjával), és a rövidke 20. századi történeti részbe is belefűzött munkásmozgalmi epizódokat, illetve más erdélyi értelmiségiek élettörténetét is művébe foglalta (így

116 Erről bőségesen ír publikálatlan (és láthatóan naplójegyzetekre épülő) emlékirataiban is: Balás Gábor: *Történések s emlékezések.* d. n. passim. (A kéziratot a leszármazottak szívességéből kaptam meg, amit ezúton is köszönök.)

117 MNL TML, XIV.48, Bodor György iratai, 2. doboz, Balás Gábor erdélyi jogtörténete két házi kötésű példánya (1964 k.). Uo. 3. dob: Meghívó Balás Gábor előadására, 1975. október 13-ra, a Magyar Jogász Szövetség Jogtörténeti Szakosztályába. Illetve MTAKK, Ms 5726/384, Balás Gábor: *Erdély jókora jogtörténete.* Uo. Ms 10842/1–2. Balás Gábor: *Erdély jókora jogtörténete,* 1540–1849.

például a kővárvidéki Nagysomkúton született Felvinczi Takáts Zoltán művészettörténész pályáját). A kötet első fele áttekintés a székely történelemről, amelynek őstörténeti vonatkozásait László Gyulának, a kötet egyik lektorának „kettős honfoglalás" elméletére építette. Az 1988-as kötetet Balás csak részben írta maga: olyan tanulmánygyűjtemény született ekkor, amely szándéka szerint a székely múlt és jelen tartalmait fogja egybe, és épít hidat a kettő közé. A dolgozatok tartalma mellett legalább ugyanolyan beszédes a szerzői névsor, benne kutatókkal (Entz Géza, Forrai Ibolya, Pomogáts Béla), a SZEFHE volt tagjaival, a már megismert aktivistákkal (Mester Miklós, Domokos Pál Péter, Z. Szőke Pál) és az újabb nemzedék tagjaival (a székely történelem kutatója, Rugonfalvi Kiss István történészprofesszor orvos végzettségű unokája). Ebben a kötetben még tovább épült a panteon és a névsor: belefértek még az erdélyi magyar munkásmozgalom olyan, a szocialista Romániában is kanonizált mártírjai, mint Józsa Béla vagy Salamon Ernő, de a mű reflektált a közelmúlt fejleményeire, így helyet kapott benne (*A szerkesztő utószava azokról, akik nem maradhatnak ki* című fejezetben[118]) Jakabos Ödön (1940–1979), aki 1972–1973-ban bejárta Kőrösi Csoma Sándor útját, eljutott Dardzsilingbe, és élményeiről nagy sikerű könyvben számolt be. A kötet szerkesztője a lehető legszélesebbre feszítette a kötet eszmetörténeti ívét: az előszóban és a székely őstörténetről szóló részben maga is a hun–székely folytonosság mellett tette le a voksot, sőt a fedlap belső oldalait díszítő térképeken – igaz, kérdőjellel – a japán, illetve az amerikai indián őshaza lehetősége is szerepelt.

Az egészen idős korában is rendezvényeken általában székely ruházatban megjelenő Balás halála előtt könyvtárát Gyergyóremete községre hagyományozta, a helyi művelődési ház ma az ő nevét viseli. A magas kort megért jogász hatása legalább három irányban kimutatható, mégha személye a magyarországi székely diaszpóra körein kívül nem is volt nagyon ismert: a magyarországi jogásztársadalomban az erdélyi jogtörténet bemutatása révén ismertséget és bizonyos respektust szerzett.[119] Bár erre valószínűleg kevesen figyeltek fel, de Erdélybe utazó magyar állampolgárok százezrei, sőt talán milliói követték tanácsait,

118 Balás Gábor: *A székely művelődés évszázadai.* Budapest, 1988, Medicina. 279–281.

119 MTAKK, Ms 5726/385, Hajdú Lajos egyetemi tanár szakvéleménye, Budapest, 1982. május 12.: „Nehezen tudnám pontosan meghatározni Balás Gábor munkájának műfaját, de talán legjobban a tudományos és politikai útikalauz-jelleg jellemzi." Valamint Uo. Ms 10842/2. Csizmadia Andor lektori véleménye, Pécs, 1979. március 22. „ennek [t. i. a kéziratnak – A. B.] rendelkezésre állását a szakmailag érdeklődők számára könyvtárakban is kívánatos biztosítani."

amelyeket lej váltásáról és a kiadások előrehaladtával egyre ritkuló romániai autóbuszjáratokról adott az *Utazások Erdélyben* lapjain. (A könyv írójával, Mátyás Vilmossal nem ismerték egymást közelebbről. Balás maga is akart Románia-útikönyvet írni, de belátta, hogy a hetvenes években erre kevés lehetősége lesz, így valószínűleg a kiadó rendelte őket egymás mellé.)[120] Harmadrészt Balás Gábor a nyolcvanas években újraélesztett egy műfajt, a Székelyfölddel foglalkozó breviárium/kalendárium/emlékkönyv jellegű kiadványét, amely immár egy kötetben tárta a magyarországi nyilvánosság elé a magyarországi és az erdélyi, bukovinai székelyek sorsát, és ehhez a feladathoz megpróbálta adaptálni mondanivalóját a kései Kádár-korszak Magyarországán. Témaválasztásban, megközelítésekben sokban hasonlított Jancsó Benedek (*A székelyek,* 1921), Asztalos Miklós (*Jancsó Benedek emlékkönyv,* 1931, *A történeti Erdély,* 1936), Csanády György (*A májusi nagy áldozat,* 1941), Gergely Pál (*Székely világjárók,* 1940, *Székelyföld mindig zöld,* 1942) vagy *A mi Erdélyünk* című, több volt SZEFHE-tag által írt Nemzeti Könyvtár-kötet 1940-ben.

E három ember kiemelése, meglehet, igazságtalan, sőt aránytalan is: ugyanennyi joggal lehetne beszélni az egyházi-világi segítőakciók,[121] a táncházmozgalom Erdély-kép formáló hatásáról,[122] vagy az erdélyi magyar színészet magyarországi megjelenéséről a korszakban. Ezek az események azonban részben időhatárunkon kívül esnek, részben kétségtelen innovációt jelentenek a magyar–magyar kapcsolattartásban, míg a fentiekben egy félévszázados értelmiségi affiliáció történetét és főbb attitűdjeit próbáltuk számba venni: hogyan próbálta meg a Székely Egyetemi és Főiskolai Hallgatók Szövetségében tömörült menekült ifjúság a maga emancipatorikus törekvéseit átültetni Magyarországra, milyen formákat talált erre alkalmasnak, és mi volt ebből átmenthető az államszocialista Magyarországon? Az irodalom felé való fordulás, a bukovinai székelyek felhasználása ahhoz, hogy Erdélyről valami módon beszélni lehessen; az etnográfiai kutatás szerepe, a népi katolicizmus és Márton Áron, illetve Csíksomlyó szerepének

120 Interjú Mátyás Csaba erdőmérnökkel, az MTA rendes tagjával, Mátyás Vilmos fiával, Budapest, 2018. április 11. Interjú E. Andrew Balással i. m.

121 Ld. Ablonczy Bálint: Szolidaritás és ellenállás: református hálózatok erdélyi segítőakciói a hetvenes-nyolcvanas években. In: Kiss Réka, Lányi Gábor (szerk.): *Hagyomány, identitás, történelem,* 2. kötet, Budapest, 2020, Károli Gáspár Református Egyetem Egyház és Társadalom Kutatóintézetének Reformáció Öröksége Műhelye, Károli Gáspár Református Egyetem Hittudományi Kar Egyháztörténeti Kutatóintézet. 313–332.

122 Diószegi László: A magyar néptánc történelmi pillanatai. *Magyar Művészet,* 2014. 3–4. sz. 54–57.

beépítése a magyarországi Erdély-képbe, a tapadási pontok keresése a magyarországi politika és értelmiségi élet erre fogékony része felé: ebben áll e három ember szerepe, akik nemzedékük képviselőiként mentettek át egy gondolati hagyományt az 1956 utáni Magyarországon.

A népiek ébresztése

Szabó Zoltán nyomában

Mai előadásom tulajdonképpen egy nagy, A4-es lapokból összehajtogatott trójai faló: arra vállalkozom, hogy Szabó Zoltán és a népi mozgalom érintkezési pontjainak bemutatásával becsempésszem az utóbbit, ha nem is feltétlenül a demokratikus hagyományok közé – bár őszintén szólva, úgy vélem, ott a helye –, de visszaadjam ennek a sokakat megmozgató, nem specifikusan magyar, de számos hazai specifikummal rendelkező eszmerendszernek az őt megillető jogokat.[123] Úgy gondolom, hogy a rendszerváltás óta sok jogos és sok igaztalan bántás érte a népieket, ám úgy tűnik, hogy az utóbbi időben, gondolok itt elsősorban György Péter vagy Tamás Gáspár Miklós egyes publicisztikáira, illetve Csoóri Sándor búcsúztatására, mintha kiegyensúlyozottabb vélemények is napvilágot látnának a népi mozgalomról: különös tekintettel egyes tagjainak irodalmi munkásságára, illetve a népiek szociális érzékenységére.[124] És arra, hogy szociografikus igényükből mennyi ültethető át a mába.

Elöljáróban szükséges tisztázni néhány félreértést: a népi mozgalom harmincas évek eleji felfutása és az általuk kifejtett irodalmi-szociográfiai munkásság éppenhogy *nem* valamiféle ideális falukép, a hagyományos paraszti társadalom visszatérésének szorgalmazása volt. A népiek programja éppenséggel a hagyományos paraszti társadalom felbomlására válaszul született. Nem nosztalgia vagy giccses parasztromantika tehát, hanem válságjelenség és az arra való reflexió. És ha a jelenre nézek, úgy gondolom, válságnak ma sem vagyunk híján.

---

123 A mozgalom történetének új szempontú, mára referenciává vált műve: Papp István: *A magyar népi mozgalom 1920-1990.* Budapest, 2012, Jaffa.

124 Tamás Gáspár Miklós: Csoóri Sándor meghalt. *hvg.hu,* 2016. szeptember 12. (https://hvg.hu/kultura/20160912_TGM_Csoori_Sandor_meghalt, letöltés: 2025. július 24.) Más regiszterben: György Péter: A félig bevallott élet. Csoóri Sándor: Éji nap – Nappali hold. Naplójegyzetek, töredékek, 1955–1989, 1990–2011. *Jelenkor,* 2019. 7–8. sz. 884–892. Németh Ákos: Népi alternatívák – Modernizációs útkeresés és társadalmi utópizmus a népi írók útirajzaiban. *Jelenkor,* 2015. 1. sz. 72–89.

Ha Szabó Zoltán *Tardi helyzet*ére gondolunk, az sem más, mint egy rettenetesen keserű látlelet a Matyóföld nyomoráról, az elmúlás konstatálása. Ne feledjük, hogy ezzel csaknem egy időben a két világháború közötti Magyarország idegenforgalmi propagandája nem szűnt meg a matyó népviseletet reklámozni, amelyet helyi értelmiségiek egy csoportja, egyházi kezdeményezésre, a húszas évek közepén nyilvánosan elégetett Mezőkövesd főterén, mert jól látta, hogy annak megvásárlása a kiházasítandó menyasszony családját évekre nyomorba dönti, és hozzájárul a vidék pauperizációjához.[125] (Zárójelben jegyzem meg, hogy az efféle, rendszereken átívelő matyókultusz a 19. század végének háziipar-kultuszával kezdődött, de branddé válása pontosan meghatározható: 1922-ben a keleti parti Vassar College hallgatóinak magyarországi látogatása vezetett a matyók közé, és tette Mezőkövesdet, a Hortobágy és később Bugac mellett Magyarország arcává, az IBUSZ és a MÁV utazási magazinjaiban a frivol púderhirdetések oldalszomszédjává.)

És az említett parasztromantika kapcsán jegyzem meg, hogy – bár nyilván vannak kivételek, gondoljunk Veres Péterre, Sinka Istvánra vagy Szabó Pálra – a népi írók, politikusok csoportja nagyon sok esetben nem a parasztságból jött, legalábbis nem annak az alsó rétegéből – az elméletalkotók semmiképpen. Illyés Gyula, Gulyás Pál, Féja Géza, Kodolányi János, Kovács Imre, Szabó Zoltán, Németh László szociológiailag a középosztály alsó részéből jöttek, tanár-, mérnök-, vasutas- uradalmi kovács- vagy kulcsárgyerekek voltak, vagy azok közül a kisegzisztenciák közül kerültek ki, akiket egyébként pont Németh írt le például *A Medve utcai polgári*ban. Ez bizonyos értelemben logikus: neveltetésük, iskoláik kiemelték őket abból a tömegből, amelynek szószólóiul szegődtek. És ezért ők voltak azok, akik szólhattak mások helyett, akiknek ez nem adatott meg.

Azt is fontosnak tartom megjegyezni, hogy a közéleti diskurzusban a népiekhez kötődő, sokszor valóban szerencsétlen és rossz megfogalmazásokat (hígmagyar, mélymagyar stb.) mára a politika és főleg a politikai publicisztika oly mértékben eltorzította, hogy még nyomokban sem emlékeztetnek az eredeti – megint hangsúlyozom: szerintem bűnösen elhibázott – jelentésükre.

Harmadsorban pedig fontos látnunk a népiekben, akiket rendszeresen ér a vád, hogy Gömböstől Révai Józsefen át Kádár Jánosig vagy éppen Pozsgay Imréig

125 Fügedi Márta: A ragyogóégetés Mezőkövesden. *A Miskolci Herman Ottó Múzeum közleményei 14.* Miskolc, 1975, HOM. 83–88.

mindenkivel „lepaktáltak" a hatalomért, hogy meglehet: a demokratikus vagy politikai szabadságjogok követelését náluk esetenként megelőzte a „sorskérdések" (itt, ez, remélem, érződik, kicsit kevesebb az idézőjel, mint az előzőekben) rendezése: a parasztság felemelése, a földreform, a középosztály felfrissítése. Lehet elítélni ezért őket, én úgy gondolom, hogy ez egy politikai stratégia is lehet, a kiegyezés állandó keresése: hamis illúzió, de sok száz év magyar történelme példa arra, hogy akár sikeres is lehet. Ezeket a kiegyezési kísérleteket persze csaknem mindig csalódás követte. Ugyanis a népieket nem is feltétlenül a politika felől kell megítélni, abban tulajdonképpen sohasem voltak sikeresek, sem a Nemzeti Parasztpárt, sem a Petőfi Párt, sem az MDF nem lett az ő pártjuk, vagy nem lett sikeres a politikai küzdőtéren. A népiek alapvetően nem szerették a pártokat. Úgy vélték, a pártok megosztják a nemzetet, az üres jelszavak elterelik a tömegeket a nagy céloktól: ez az elit- és pártellenességük valóban közelíti őket a tucatnyi populizmusdefiníció valamelyikéhez. Az apolitikusságuk (de nem programnélküliségük) egyébként már a kortárs szemlélőket is dühítette: emlékezetes Ignotus Pál bonmot-ja a Darvas Józseftől Erdélyi Józsefig egymást kézen fogva, láncban vezető csoportról.[126] Hálózatban való működésük ellenére a Horthy-korszakban gyakorlatilag végig a margón voltak.Egyebiránt a legélesebb és ma már nehezen rekonstruálható értelmű és tartalmú vitájukat a tökéletesen félrevezető nevű urbánusokkal – bizonyos értelemben célszerűbbnek tartom egy másik, specifikusan magyar eszmeáramlat, a polgári radikálisok második és harmadik nemzedékéről beszélni – tulajdonképp két margón lévő csoport vívta, jobb ügyekhez méltó elszántsággal. Úgy gondolom, hogy ellentéteik legvégső soron egy sorrendi vitából származnak: *előbb* földosztás, tehetségmentés, középosztályi reform, a neobarokk társadalom lebontása és „magyarabbá tétele" (akármit is jelentsen ez), és *utána* demokratikus jogok, szabadság és a közjogi átalakulás, vagy pedig fordítva, és az utóbbi majd automatikusan meghozza az előbbit.[127] Abban, hogy a Horthy-rendszer autoriter, áporodott és megújulásra, illetve szociális reformra képtelen, aligha volt köztük vita.

Ez az a közeg, amelybe Szabó érkezik a harmincas évek legelején: a kegyesrendi gimnáziumban egyszerre társa Boldizsár Iván, Örkény István, Thurzó

126 Idézi Gyurgyák János: *Ezzé lett magyar hazátok. A magyar nemzeteszme és nacionalizmus története.* Budapest, 2007, Osiris. 396.

127 Salamon Konrád: Haladás és modernizáció. *Politikatudományi Szemle,* 1995. 3. sz. 112.

Gábor és Teleki Géza, illetve Zakar András, Mindszenty személyi titkára és a sumér-magyar nyelvrokonítás későbbi elkötelezett harcosa.[128] Megannyi tanulságos 20. századi magyar értelmiségi pálya. Kissé diákújságírós indulása után Szabó kezdeti hangütése például az 1932-es *Herceg, hátha megjön a tél is!* című cikkében határozottan szabódezsői.[129] (Még akkor is így gondolom, ha Szabó Dezső az emlékezések szerint sztentori hahotára fakad, amikor elébe tárják a *Névtelen Jegyző* című irodalmi lap első számát, és nem egészen bankszerű kifejezésekkel minősíti a nagynevű szerzőket, köztük Illyést és Karinthy Frigyest.[130]) Ugyanakkor az egyébként jobbára református népiek ellenében ő ekkor sem szűnik meg publikálni a korabeli reformkatolicizmus lapjaiban, és bár hitének mélységéről nem vagyok jogosult nyilatkozni, úgy vélem, a népiek egy részétől eltérő attitűdje (franciássága, szelídsége, ugyanakkor hajlíthatatlansága, az öregcserkész-mozgalom melletti kitartása, hűsége egyes idoljaihoz) talán ennek az indíttatásnak is betudható. Szabó rendszeresen publikál a cserkész-, majd az öregcserkész-mozgalom lapjaiban, így a Teleki Pál famulusa, Fodor Ferenc által szerkesztett *Fiatal Magyarság*ban is. Elképesztő mennyiségű, és Gyurgyák János, Kenedi János, András Sándor és Czigány Lóránt által szépen feltárt publicisztikai munkássága olyan utat mutat, amely – ha Szabó idősebb valamivel – irányadó lehetett volna az egész népi tábor számára. Elképesztően fiatalon, huszonnégy évesen írja meg a *Tardi helyzet*et, huszonhat évesen a *Cifra nyomorúság*ot: mindkettő meglepően érett és a magyar próza legszebb hagyományait folytató mű. Nem hibádzik a népiekre, de általában az egész korabeli értelmiségre jellemző szociográfiai érdeklődés, sem az éles társadalomkritika. (Elgondolkodtató az is, hogy míg az első mű nyilván a paraszti világ pusztulásának lenyomata, a másodikban már lényegesen nagyobb szerepet kap a – sokszor szlovák vagy német eredetű - középosztály kritikája, nem származásuk, hanem éppenséggel túlzó soviniszta alapállásuk miatt, és a népiek közül az elsők között pendíti meg az ipari munkásság sorsát is könyvében. A látószög immár nemcsak a parasztságra

128 A róla szóló irodalomban fontosnak tartom életrajzát: Tokaji Nagy Erzsébet–Szádeczky-Kardoss Zsófia: *Szabó Zoltán.* Budapest, 2018, Kortárs.

129 Szabó szövegeire a Héttorony Kiadó gondozásában megjelent gyűjteményes kötetek alapján hivatkozom a továbbiakban: Kenedi János (s. a. r.): *Hazugság nélkül. I–III. kötet.* Budapest, é. n. [1992], Héttorony. Valamint Kenedi János (s. a. r.): *Szellemi honvédelem.* Budapest, é. n. [1994], Héttorony.

130 Szabó Zoltán: A Sió töltésén. *Új Látóhatár,* 1962. 5. sz. 404.

fókuszál.) És míg mások, így Kodolányi János elkezdenek a jobboldal felé tájékozódni, 1938–1939 Szabó számára fordulópont, ahogy erre életművének kutatója, Noszkai Gábor is rámutatott.[131] A fokozódó veszélyérzet viszi az első zsidótörvény ellen tiltakozó aláírók közé, és indíttatja meg vele a *Szellemi honvédelem* sorozatát az 1938 augusztusában induló *Magyar Nemzet* hasábjain. Szabó ebben a küzdelemben olyan messzire nyúlik vissza, amennyire csak lehet: ez a korszak talán az utolsó a magyar történelemben, amikor a kora újkornak, a fejedelmi Erdélynek közpolitikai fontossága lesz. Zrínyi, Bethlen Gábor, Pázmány Péter és Rákóczi nyilvánvaló politikai áthallások mellett a „magyarabb magyarság" és a „szellemi honvédelem zászlóvivői" lesznek. Az 1939-es francia kormányzati ösztöndíja pedig a Harmadik Köztársaság utolsó pillanatait mutatja meg neki, hasznos ismeretségeket hoz, és a német előrenyomulás elől dél felé bicikliző írónak bőven volt ideje elgondolkozni azon, mit ér a demokrácia, a kultúra és a „parlamentáris ország" (egy levelében így nevezi az 1940-es Magyarországot) a totalitásra törekvéssel szemben.[132]

Bár még csak huszonnyolc éves, eszmei alapozása már készen van, és tulajdonképpen nem sokat változik a rákövetkező negyven évben. Ahogy arra nagyszabású szintézisében Gyurgyák János is rámutatott, Szabó politikai gondolkodásában a nemzet és a haza az alapvető fogalmak.[133] Bár halkan, de osztozik a népiek idegenkedésében a politikai pártoktól, és a nemzetet egész életében megpróbálja leválasztani az államról. Renannak a közös emlék–közös terv kettősségét vallja csaknem egész életében, és az egyébként három kötetesre tervezett *Szerelmes földrajz* – amellett, hogy a táj és az ember egymásrautaltsága és a táj társadalomalakító szerepéről vallott nézetei nagyban tükrözik a korabeli politikai földrajz, nem utolsósorban Teleki Pál hatását – a nemzeti kereteket kultúrával és főleg irodalommal tölti ki. Éspedig a legmodernebbel: Radnóti és József Attila már 1942-ben részesei az általa felállított kánonnak. Szabó nem tudott mit kezdeni a korszak hivatalos nacionalizmusával, de a „szerződéses nemzet" rideg, állampolgári fogalmával sem. A népiek egy részétől eltérően sohasem biologizált (mint például az orvos végzettségű Németh László), a nemzetet lelki-szellemi

131 Noszkai Gábor cikkei: Szabó Zoltán politikai arcéle, részvétele az antifasiszta mozgalomban. *Múltunk,* 2013. 2. sz. 185–216.

132 Új kiadása: Szabó Zoltán: *Összeomlás.* (Sajtó alá rendezte: A. Szabó Magda.) Budapest, 2020, Kortárs.

133 Gyurgyák: i. m. 400–405.

egységként fogta fel, amely felette áll pártoknak, jobb- és baloldalnak, és felette áll az államnak is, és elsősorban a közös múlt és a kultúra tartja meg magyarnak. Ezért például 1956-ot sem egyszerűen felkelésnek látta, Szabad Európa Rádióban és a BBC magyar adásának írt rádiókommentárjaiban, hanem világtörténelmi eseménynek, az antitotalitarizmus kiemelkedő pillanatának és egy új magyar nemzet születésének. Jóllehet ezeket az eseményeket ő már a „küszöbről"[134] nézte végig: diplomatapályájának 1949-es feladása után felnőtt élete második felét immár végleges emigrációban töltötte. Soha nem tért haza, szívósan elzárkózott a hivatalos Magyarországgal való kapcsolatfelvételtől; és a száműzetésben sem tagadta meg harmincas évekbeli önmagát. Itt is fel-feltámadó reménnyel vetette magát a Magyar Írók Szövetsége Külföldön vagy a Szepsi Csombor Kör munkájába, ahogy korábban is számos nemzedéki szerveződésnek volt tagja. Én úgy érzékelem, hogy ezek a kezdeményezések már a hatvanas évek közepétől jelentőségüket vesztik a számára: londoni, majd josselin-i élete az új család boldogsága megalapozását jelenti. Emellett egy új magyar nemzeti szintézisbe fog bele, ez lesz a *Diaszpóranemzet*, amely csak torzóban maradt ránk.[135]

Miközben öröksége főleg könyvei formájában maradt velünk, és Bibó mellett ő a másik népi, akit például az 1989-es SzDSz politikai nyilatkozata szellemi elődként említ, a népiek nem jártak jól a rendszerváltás alatt és után. Miközben kiterjedt értelmiségi hálózatot működtettek az államszocializmus alatt, és szívós harcot folytattak olyan sorskérdések ügyében, mint a kisebbségi magyarok sorsa, a népességfogyás (mert az eredeti issue-t alkotó parasztság eltűnt vagy totálisan átalakult), úgy tűnik, hogy ezt a közéleti befolyást nem tudták politikaira konvertálni. A kudarc okai sokrétűek, nyilván szerepel köztük a nemzetközi kitekintés, a társadalomtudományi érzékenység és a nyelvtudás hiánya – ami azért is különösen fontos, mert a külföld számára elmagyarázni azt a specifikumot, ami a népiek programját jelentette, nem volt egyszerű, és kevesen voltak erre képesek. És minden bizonnyal ide tartozik a politikától, a szervezeti munkától való ösztönös idegenkedés is, valamint a népiek képtelensége arra, hogy 1945 vagy éppen 1989–1990 után újra- és végiggondolják a maguk küldetését és helyét, és levonják a következtetést az elkövetett hibákból. Ugyanakkor

134 Szabó Zoltán: *Küszöbről. A magyar forradalom Angliában.* (S. a. r.: Kenedi János.) Párizs–New Jersey, 1988, Magyar Füzetek-Atlanti Kutató és Kiadó Társulat.

135 Szabó Zoltán: *Diaszpóranemzet.* (S. a. r.: Kenedi János.) Budapest, 1999, Osiris.

úgy gondolom, hogy tagadhatatlan irodalmi értékein túl a népiek, és azon belül Szabó Zoltán programja a mának is üzen(het): a sok vitát kiváltó írásokból az elesettekkel szembeni őszinte empátia, egy újfajta nemzetfogalom megalkotásának kísérlete és a kulturális elemekkel kitöltött hazafogalom az, amelyet továbbgondolhatónak tartok, és legjobb képviselőit méltónak a figyelmünkre.

„Nekem a haza és az ország csak az emberek, abban gondolkozom, nem topográfiában" – mondta Szabó Zoltán utolsó interjújában, és az egyetlent, amelyet az államszocialista Magyarország hivatalos televíziójának adott – ráadásul interjúvolója a volt állambiztonsági tiszt, Radványi Dezső volt.[136] Szomorú parabola, de mégis. Olyan sok emlékünk nem maradt róla: egy, a közelmúltban diákhiány miatt bezárt általános iskola Tardon, egy emléktábla a Visegrádi utcában. De itt vannak a könyvek, és itt van valamiféle, mindenen átívelő rokonszenv Szabó iránt. Amikor néhányan neszét vették ennek az előadásnak, úgy érezték, cikkeket kell küldeniük nekem, el kell mondaniuk, ők mit gondolnak Szabó Zoltánról; a lehető legkülönbözőbb emberek. Mintha egy csendes föld alatti összeesküvés részesei lennénk, egy titkos tudás beavatottjai, a Hálózat tagjai, akik tisztában vannak az igazi értékekkel. Bár ő is szeretett volna minél szélesebb közönséghez szólni, azt hiszem, ez az összeesküvés tetszene neki.

136 Nekem a haza: az emberek. Szabó Zoltán interjúja a Magyar Televízióban, 1983. november 27. *Hitel,* 2012. április. 75.

CSOPORTOK

Forrás: Fortepan / Lissák Tivadar

„Mégis azt kívánom, hogy legyenek boldogok"

Fiumei menekült tanárok az impériumváltásokról

A Magyar Királyi Vallás- és Közoktatásügyi Minisztérium 1920 májusában egy meglehetősen kis visszhangot kiváltó körrendeletet adott ki. A minisztérium VI/a, polgári iskolákat felügyelő osztályának 41998/1920. számú rendelkezése nemcsak a korabeli sajtó érdeklődését kerülte el, de a *Rendeletek Tárában* sem szerepel. Amennyire a rá adott válaszokból rekonstruálni lehet, a VKM vezetői arra utasították a megkisebbedett ország területére menekült tanerőket, hogy számoljanak be az impériumváltás és a menekülés körülményeiről állomáshelyükön.

Annak ellenére, hogy a rendelet nem kapott nagyobb nyilvánosságot, a hivatalos csatornákon elért az érintettekhez, nagyon sok helyről az igazgatók továbbították beosztottjaik írásos beszámolóit. Több mint 240 ilyen irat érkezett be néhány héten belül a minisztériumba; a felhívást aztán megismételhették, mert jóval az év végén túl is érkeztek még beszámolók. A szám nem tűnik magasnak, ugyanakkor ha tudjuk, hogy az elveszítésre ítélt országterület 295 polgári iskolájában 2307 tanár tanított, viszont az intézmények közül csak 120 volt állami – márpedig a felhívásnak engedelmeskedő tanárok kivétel nélkül állami iskolában tanítottak –, és ha hozzátesszük azt, hogy nem tudjuk, mennyien jöttek el az elszakított területekről, akkor megállapíthatjuk, hogy az ekkor Magyarország területén lévő menekült tanárok jelentékeny része– akár a fele is – beszámolt a vele történtekről.[137] Ez a forráscsoport terjedelmes iratcsomót ad ki: csaknem 1800 oldalnyi vallomás keletkezett ilyen módon.

137 Buday László: *A megcsonkított Magyarország.* Budapest, 1921. 246. A Lendület-Trianon 100 Kutatócsoport honlapján lévő menekült-adatbázisban (trianon100.hu/menekultek) a kb. 15000 menekültből 26 polgári iskolai tanárt találunk – viszont egyikük sem Fiuméból érkezett.

Buday László statisztikus összesítése szerint Fiume négy polgári iskolájából kettő volt állami; ez utóbbiak tanári létszámát nem adta meg, csak az összlétszámot: ennek alapján 25–30 főre becsülhetjük a magyar állami iskolai tanárokat a kikötővárosban. A rendelkezésünkre álló forráscsoportból négy főről tudjuk, hogy Fiume volt a menekülés előtti utolsó állomáshelyük: két nőről és két férfiról, beszámolójuk 33 oldalt tesz ki. Az alábbiakban megkísérlem bemutatni azokat az elbeszélésmódokat, amelyek segítségével ezek a tanárok elmondták a velük történteket, és megokolták azt, hogy elhagyták állomáshelyüket. A fiumei magyar oktatással foglalkozó irodalom mára sokrétű, árnyalt és meglehetősen kiterjedt lett, így a menekülés motivációiról is születtek már írások.[138]

A polgári iskola története a magyar közoktatás nem kellően feltárt szegmense, amelynek az ország 19. századi modernizációjában kulcsszerepe volt. Az iskolaforma a kiegyezés után német mintára jött létre, megalkotásában elévülhetetlen szerepe volt Eötvös József nemzedékének, elsősorban Csengery Antalnak.[139] A kialakuló iskolatípus, amely csaknem hét évtizedre meghatározó eleme lett az ország közoktatásának, a szakirodalom szerint a polgári alsóbb rétegek – iparosok, kereskedők, tisztviselők alsóbb rétege – és a kispolgárság igényeit elégítette ki, és kétségtelenül kishivatalnoki pályákra képesített. Valójában a század első évtizedeiben mégis elérte a parasztság gyermekeit; az 1928/1929-es tanévben már minden hetedik tanuló kisbirtokosok vagy napszámosok gyereke volt a fiúiskolákban– igaz, csak 7,5% volt ilyen társadalmi hátterű a lányok között. A polgári mind oktatásával, mind az általa nyújtott tanári karriermintákkal hozzájárult a női emancipációhoz is.[140] A polgári azonban kezdettől fogva küzdött az őt létrehozó 1868. évi XXXVIII. törvény definíciós problémáival, az új intézménytípus oktatóinak köztes helyzetével és a polgári iskolai tanárképzés hiányosságaival. A polgári iskolai tanítók küzdelme a tanári címért éppen a háború előtti években ért be és reformálta meg státuszukat; a háború végére a polgári iskolai

138 Vö. Pelles Tamás: A magyar nyelv Fiume közoktatásában. *Hungarológiai Évkönyv 2.* (2001) 1. sz. 171–187.; S. Pallós Piroska: *„Leghőbb vágyam Fiuméba kerülni." Magyar iskolák Fiumében.* Kaposvár 2012.; Nagy Adrienn: Fiume dualizmus kori oktatásügye és a Magyar Királyi Kiviteli Akadémia. *Korall 15.* (2014) 56. sz. 118–145.; Ordasi Ágnes: „Hazaszeretetből" jeles? A fiumei tanárok érvényesülési stratégiái és lehetőségei az impériumváltások éveiben. *Pro Minoritate* 2019/Nyár, 51–92.

139 Dr. Simon Gyula: *A polgári iskola és a polgári iskolai tanítóképzés története.* Budapest, 1979, Tankönyvkiadó. 23.

140 Fizel Natasa: *A magyar polgári iskolai tanárképzés története (1868–1947).* Budapest, 2018, Gondolat. 101–104.

tanárok képzése főiskolai szintre lépett. Ugyanakkor a polgári iskola elterjedt és népszerű oktatási forma volt. A statisztikák meglehetősen eltérnek, de 1918 előtt csaknem félezer ilyen intézmény volt az országban, és az iskolaforma különböző reformokkal – az utolsó 1927-ben volt – szegélyezett útja nem állt meg: a húszas évek közepén már csaknem 400 ilyen iskola volt a trianoni Magyarországon, és bennük több mint 3800 tanár tanított közel 90000 diákot.[141]

Bár a statisztika négy fiumei polgári iskoláról tud 1915-ben, ebből csak kettő volt állami – a Piazza Cambierin lévő és a Girolamo Fabris utcai –, a két más típusú városi intézményben elsöprő volt az oktatói karban a helyi elem, így velük ebben a kontextusban nem foglalkozunk. Ráadásul Ordasi Ágnes témával foglalkozó kitűnő tanulmányából tudni, hogy a távozás messze nem volt egyértelmű döntés, számtalan személyes, intézményi, habitus- és identitásbeli körülmény alakította.[142]

Képessy Béla magyar-, földrajz-, testnevelés- és történelemtanár 1888-ban született Aszódon. Maga is polgári iskolai diák volt, majd Pápán szerzett tanítói oklevelet, ezután Budapesten elvégezte a polgári iskolai tanárképzőt (Paedagogiumot). 1909-ben helyezték a kikötővárosba, kezdetben helyettes tanárként, majd nem sokkal később kinevezték rendes tanárnak. Képessy a közéletileg aktív, sokat szereplő tanárok típusához tartozott; már iskolai évei alatt is a Magyar Labdarúgó Szövetség igazolt focistája volt, a március 15-i ünnepségek lelkes szónoka, aki szépírással is kísérletezett, és tagja volt a Magyar Irodalomtörténeti Társaságnak is. A háború alatt katonai szolgálatot teljesített a 32. budapesti gyalogezredben.

1920 júliusában írott dolgozatában hosszan elemezte Fiume belső viszonyait, és ekkor már úgy látta, hogy a magyar uralommal részben megbékélő helyi olaszság egy részét a századfordulótól már az azzal szembeni elégedetlenség hatotta át a súlytalan városvezetés és a magyar kormányzat hibái, illetve a magukat magyarnak valló zsidó kereskedőkkel szembeni ellenszenv miatt.[143]

---

141 Nóbik Attila: A polgári iskola és a polgári iskolai tanárképzés 1928 előtt. In: Kiss Róbert Károly – Vajda Tamás (szerk.): *Az Állami Polgári Iskolai Tanárképző Főiskola története (1928–1947).* Szeged 2010, Belvedere Meridionale. 19–20.

142 Ordasi Á.: i. m. 69–74.

143 „Aki ismeri a fiumeiek idegenkedését ettől a fajtól, az elképzelheti, mit ártottak azok nekünk, pláne miután minket minden hibájukban azonosítottak velük." Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára, K 501 Vallás- és Közoktatásügyi Minisztérium, Polgári Iskolák, 215. cs. (a továbbiakban: MNL OL K 501) 16. tétel, Képessy (Kepessy) Béla: Emlékirat Fiume megszállásának körülményeiről és személyes tapasztalataimról. 3. f. (A korabeli közléseknél megtartottam az eredeti formát. A. B.)

Képessy szerint az olasz hadba lépés után az osztrák–magyar védekezés sikerei határozottan magyarbarát irányba terelték a város közvéleményét, ez csak 1918 második felében változott meg szerinte – de akkor drámai gyorsasággal. *„Az 1918 szeptemberi angol–francia ellenoffenzíva idején aggódásteljes időket éltünk Fiumében. A németeket ért sorozatos vereség előrevetítette sötét árnyékát. Az Adria Verkehrsleitung-nál beosztott cseh és horvát tisztek már rajzolgatták Magyarország térképén, hogy mi lesz az övék."*[144] Képessy elbeszélésének vezérmotívuma a nemzetiségek hálátlansága és egyes ismerőseinek perfídiája, akik identitásukat az 1918 őszi zavaros időkben hirtelen megváltoztatták. Képessy elbeszélésmódja alapvetően inkább a horvátokkal szimpatizált: kiemelte a helyi horvát lapok – így például a *Novi List* – magyarokkal konciliánsabb hangját, a várost átvevő horvát közigazgatás viszonylag békülékeny politikáját, és a lezajlott magyarellenes atrocitásokat a kontrollját veszített tömeg számlájára írta, amelyre saját vezetőinek sem volt befolyása.[145] Az ő impériumváltása láthatóan erős szimbólumok köré szerveződött. Kiemelten foglalkoztatta a zászlók és a címerek kérdése: a kormányzóságra tűzött magyar zászló elégetése, az egyes intézmények lobogóinak sorsa, elrejtésük, a vasútállomás és a hivatalos épületek magyar szimbólumainak sorsa. Ugyanakkor sorait átszövi a lojalitás is: magát a „városban maradt kisegzisztenciák" hangjaként pozicionálta, és azon visszaemlékezők közé tartozott – nem sok van ilyen –, aki Jekelfalussy Zoltán kormányzó távozását nem gyáva menekülésnek, hanem kényszer szülte megoldásnak állította be, és az „őszirózsás pesti őrület" lett az összeomlás egyik felelőse. Az olasz hadihajók novemberi megjelenésének és az azt kísérő népünnepélynek a konklúziója egyértelmű volt a magyar- és történelemtanár számára: *„Valahogy úgy éreztem közöttük, hogy mi magyarok még eddig nem tudtunk igazán szeretni, és ha ismét nagyok és erősek akarunk lenni, akkor meg kell tanulnunk fanatikusan szeretni magunkat s mindent, ami magyar, és főleg gyűlölni mindent, ami ezzel az érzéssel idegen."*[146] Egy magyarországi küldöttség meglehetősen balul sikerült helyi látogatása után, 1918. november közepén a feljegyzés írója is Budapestre ment egy fiumei delegáció tagjaként. Képessy és társai magyar kormánytényezőkkel, így Károlyi

144 Uo. 4. f.

145 „[…] meg kell azonban jegyeznem, hogy a horvátok részéről elkövetett atrocitások legtöbbje a vezetők tudta nélkül, sőt azoknak intenciói ellenére történtek." Uo. 9. f.

146 Uo. 12. f.

Mihály miniszterelnökkel is tárgyaltak, de sok eredményt nem értek el; Budapest a hűségeskü letételére bátorította őket, és anyagi támogatását ígérte. Az emlékirat írója végül tanulmányi szabadságot kapott 1918 decemberében, és Budapestre távozott, ezt azonban már csak néhány felületes mondatban intézte el. A fiumei napokról szóló leghosszabb tudósítás szerzője elég szabadon bánt a kronológiai renddel, és voltaképpen két hétre korlátozta elbeszélése valódi témáját; sokkal több időt fektetett a város nemzetiségi viszonyainak és a háború végét követő két hétnek az ismertetésébe, mint bármi másba. Az időről időre feltűnő zsidóellenes megjegyzések, az őszirózsás forradalom vezetőinek és a forradalmi hangulatnak az elítélése már a két világháború közötti rendszer ideológiai alapvetéseit idézik, ugyanakkor Képessynek meglepően jó véleménye volt például Diener-Dénes József külügyi államtitkárról: *„Impresszióm szerint ő volt a fiatal köztársaság igazi feje, irányító esze."*[147] Képessyt 1920 után Vácra, majd Dunaharasztiba helyezték, itt is hunyt el 1964-ben.[148]

Hozzá hasonlóan a polgári fiúiskola tanára volt a jászsági születésű Antal Sándor (1886–1933) rajztanár, jegyzett festőművész. Antal 1911-ben került a kikötővárosba, és nyolc évet töltött ott. Az ő elbeszélése az összeomlásról sokban különbözik társaiétól. Miközben a fiumei polgárok megelégedettségéről és az olaszok államhűségéről maga is meg volt győződve, a magyar uralom népszerűtlenné válásában kulcsszerepet tulajdonított a magyar adminisztrációnak, különösen a határrendőrség felállításának és a beosztott rendőrök, valamint vezetőjük „modortalanságának", sőt „brutalitásának". A rendőrök voltak megbízva például az olasz állampolgárok internálásával Itália hadüzenete után, ugyancsak ők hajkurászták a katonaszökevényeket is, ami nyilván nem emelte a renoméjukat. Ennek ellenére a festőművész-rajztanár úgy vélte, hogy a városban nagyrészt nyugalom honolt 1918 közepéig. A Szent István csatahajó 1918. júniusi elsüllyesztése, az olasz front eseményei, majd a Szerbiából való visszavonulás előrevetítették a jövőt. A kulcsmozzanat Antalnál is a sušaki horvátok 1918. október végi fiumei inváziója és a magyar állami jelképek eltüntetése/megsemmisítése, illetve Jekelfalussy kormányzó elmenekülése, amelyre azonban ő nem talált mentséget, bár a visszaemlékezés szerzője töretlenül bízott

147 Uo. 15. f.

148 Papp Rezső: Képessy Béla halálára. *Pest Megyei Hírlap,* 1964. május 7. (Ráckeve és Vidéke melléklet, 1.)

abban, hogy „ismét magyar zászlót lenget a langyos déli szél a kormányzói palota ormán".[149] A d'Annunzio-féle kaland, miközben példaként is szolgált Antal Sándor számára,[150] ellátási problémákat, éhezést és vég nélküli d'Annunzio-beszédeket hozott. Nem tudni, hogy csak a saját nevében beszélt-e, amikor kijelentette: *„A fiumei magyar nehéz szívvel hagyta el a szép várost, de könnyen belenyugodott Fiume elvesztésébe, mert sokkalta égetőbb és nagyobb az a seb, amit Székely-ország, a Bánát, a Felvidék, Pozsony és a többi vérünkhöz tapadt rög elvesztése ütött szívünkön."*[151] Sorait a kötelező hazafias kitételek mellett meglepő sztoicizmussal zárta: *„Nem haragszom én a fiumei olaszokra, azt sem mondom, hogy elárultak minket, magyarokat. Nem vádolom őket, bár sok a nagy tolvaj közöttük, mégis azt kívánom, hogy legyenek boldogok."*[152] Antal a trianoni Magyarországra való visszatérése után gyakorlóiskolai tanár lett, majd korai halála előtt még megjárta Pilisvörösvár, Újpest és Budafok polgári iskoláit.[153]

Borosnyay Károlyné Fábry Vilma tanárnő 1921 elején Miskolcról címezte beszámolóját. Fábry Vilma 1912-ben érkezett Fiumébe Túrkevéről, a várost 1919 októberében hagyta el, és bár Hódmezővásárhelyre nevezték ki 1919-ben, ottani állását nem foglalta el. Azért került Borsod vármegye székhelyére, mert ekkortájt lett Borosnyay Károly helyi reáliskolai tanár felesége. Fábry Vilma háromoldalas beszámolója talán a legszikárabb valamennyi beszámoló közül: hivatalos iratokat idéz, és nem mulaszt el említést tenni az 1919. augusztusától járó 100 koronás illetménytöbbletének, valamint a városba érkeztekor visszatartott 332 koronás előlegének levonásáról. Szigorúan megtartóztatta magát attól, hogy bármely magyar hivatalos szervet bírálattal illesse, a kormányzó távozását is kommentár nélkül említette meg. A Magyar Általános Hitelbank helyi fiókja révén Fábry Vilma az utolsó pillanatig kézhez kapta a fizetését. Távozása fő indokának a bizonytalanságot tette meg – nem tudta, hogy a polgári leányiskola újranyithat-e 1919 szeptemberében –, és azt, hogy „a magyar ügynek Fiumében úgysem tehettem

149 MNL OL K 501 215. cs. Antal Sándor: Visszaemlékezés Fiume megszállására és a vele kapcsolatos eseményekre. Budapest, 1920. december 8. 7. f.

150 „D'Annunzio, a költő szembeszállt az entente hatalmaskodóival és végrehajtotta akaratát." Uo. 7. f.

151 Uo. 8. f.

152 Uo. 9. f.

153 *Művészeti Lexikon A-K.* 1. köt. Szerk.: Éber László. Bp., 1935, Győző Andor kiadása. 43.

már szolgálatot".[154] Ő nem szenvedéstörténetként adta elő az 1918 őszét követő egy évben történteket, inkább az olasz és horvát versenyfutásra és a magyarok ignorálására futtatta ki elbeszélését. Az egyetlen értéktelített fordulat elbeszélésében a magyar zászlók és címerek eltávolítására és megbecstelenítésére vonatkozott; úgy látszik, ez minden visszaemlékezőnek élesen emlékezetébe vésődött. Nem tudni arról, hogy Borosnyayné huzamosabb ideig dolgozott volna Miskolcon, a városi iskolák értesítői nem tudnak oktatói tevékenységéről, míg férje szép pályát futott be a helyi reáliskolában. A tanárnő mindenesetre a városban maradt, és magas kort ért meg: 1974-ben hunyt el Miskolcon, nyolcvannyolc évesen.[155]

Már Fiumében tanárfeleség volt viszont dr. Hajnalné Nyárády Mária: férje, Hajnal Dávid germanista, filológus a fiumei Kiviteli Akadémia tanára volt. Néhány oldalas és egy szimbolikus pillanatban, 1920. június 4-én kelt jelentésében lényegesen erősebb színekkel festette meg a magyar Fiume utolsó napjait, mint kolléganője. A kulcsmomentumok sokban azonosak: a horvát lakosság városba masírozása, a törvényszéki palota és a kormányzóság elfoglalása – a kormányzó elmenekülését csak szőrmentén említette – és a távozás indoklása voltak az elbeszélés fordulópontjai. De szavaiban d'Annunziónak és kísérletének a csodálata, ha lehet, még hangsúlyosabb, mint kollégái szavaiban: „vakmerőség", „lelkesedés", „imádat", „Dante óta a legnagyobb" – írta Nyárády Mária a helyi olaszok reakcióiról a költőnek és társainak fellépésével kapcsolatban. De az olvasónak az a benyomása, hogy a leírt reakciók a szöveg írójára is hatást gyakoroltak, mint a fiumei nők egy jelentős részére – legalábbis a tanárnő megfogalmazása szerint.[156] A távozással kapcsolatos kényszereket a jelentéstevő indirekten a magyarországi Tanácsköztársasággal kötötte össze: „néhány magyar tanár" propagandát csinált a kommunizmus „veszedelmes tanainak", ami miatt „az olaszság veszedelmes elemnek kezdte tekinteni a magyarságot", és ezt a váltást hatósági vegzálások, kilakoltatások és kiutasítások követték a szerző szerint – saját motivációit pedig ilyen módon elrejtette a közösségi reakciók mögött. Jelentése végén ő is kifejezte azt a vágyat, miszerint mindenki vágya teljesülne azzal, ha a „[...] magyar tricolor újból diadalmasan és dicsőségesen

154 MNL OL K 501, 215. cs. Borosnyay Károlyné Fábry Vilma áll. polgári leányiskolai tanárnő emlékirata. 3. f.

155 *Déli Hírlap,* 1974. május 25. 6.

156 MNL OL, K 501, 215. cs. dr. Hajnalné Nyárády Mária beszámolója. 3. f.

tündökölne a Kárpátoktól az Adriáig!"[157] Visszatérése után Nyárády Mária nem sokáig volt az újpesti polgári leányiskola tanára: hamarosan az Országos Katholikus Nővédő Egyesület főtitkára lett.[158] Hét évvel férjét követően, 1957-ben hunyt el Budapesten, hetvennégy éves korában.[159]

Ha ezeket az emlékezéseket összevetjük, megállapíthatunk néhány közös tulajdonságot. Mind a négy visszaemlékezőben erősen rögzültek a fiumei impériumváltások szimbolikus aktusai – a zászlók és a címerek eltávolítása –, mondanivalójukat, annak retorikai megformázását erősen befolyásolta a berendezkedőfélben lévő Horthy-korszak villámgyorsan megkötő központi elbeszélésmintája: Károlyi és a Tanácsköztársaság hibáztatása, amihez esetleg csatlakozhatott a magyar közigazgatás egyes hibáinak említése, a visszaállításba vetett hit, a nemzetiségek hálátlansága. Ugyanakkor annak tudata, hogy a magyar kultúrának és államhatalomnak valamiféle végvárában szolgáltak, folyamatosan ott munkál az elbeszélésekben. És „ha már nem tudtak használni a magyarság ügyének", inkább eljöttek a kikötővárosból: a veszteség érzete ezekben az elbeszélésekben inkább a nemzetet ért sérelemként és az ott élők hálátlanságaként tételeződik, nem feltétlenül személyes tragédiaként. Egyik tanár sem volt fiumei születésű vagy ott hosszabb ideig élő személy, ezért jelentésükbe még az is belefért, hogy Fiume elvesztését kisebb jelentőségűnek tartsák más országrészek elvesztéséhez képest – még akkor is, ha személyes sorsukban ez törést is jelentett.

157 Uo. 4. f.

158 Vö. *Pesti Hírlap,* 1927. június 10. 12.

159 Özv. dr. Hajnal Dávidné, szül. Nyárády Mária gyászjelentése, Budapest, 1957. július 9. Pannon Digitális Egyesített Archívum, Gyászjelentések (https://dspace.oszk.hu/handle/20.500.12346/262114#, utolsó letöltés: 2022. június 26.)

Ribillió északon

Egy Szent István-napi verekedés 1929-ben

A honi történetírásban a franciaországi magyar emigráció történetének kutatása nyilvánvalóan nem tartozik a preferált kutatási témák közé.[160] Amikor kellő historiográfiai távlat nyílt, e témákkal csak a munkásmozgalom-történet szempontjából illett és lehetett foglalkozni, s a témában való elmerülés amúgy sem kecsegtetett nagyobb történeti szintézis ígéretével. A helyzet 1990 után sem változott gyökeresen, az emigrációtörténet ezen szeletének feltárása nagyjából ugyanott rekedt meg. Franciaországban pedig legfönnebb néhány, szakdolgozati szintig eljutó feltárás született a franciaországi magyar emigráció történetéről, ezek súlypontja is inkább 1945 utánra esik. Ebben a tényben nyilván szerepet játszanak a nyelvi korlátok, valamint az is, hogy a bevándorlás csúcsidőszakában sem volt nagyobb a magyar közösség, mint néhány tízezres, s mint ilyen, intézményesültségben össze sem vethető az orosz, a lengyel, a portugál vagy az olasz, illetve újabban a Távol-Keletről és a Maghreb országaiból érkező bevándorlók tömegével.[161]

Az alábbiakban arra próbálok meg kísérletet tenni, hogy egy szinte véletlenül meglelt esetből kibontsam a franciaországi magyar emigráció történetének néhány alapmotívumát, reflektáljak a hozzá fűződő historiográfiai toposzokra, és megpróbáljam felfejteni a történésekben szereplők társadalmi, politikai motivációit. Hipotézisem szerint egy északi iparvárosban lezajlott verekedés és annak

---

160 A dolgozat a Bolyai Ösztöndíj támogatásával készült. Köszönöm a Politikatörténeti és Szakszervezeti Levéltár igazgatójának, Zalai Katalinnak és munkatársainak segítségét.

161 Van ugyanakkor példa kisebb kolóniák szereplésére a historiográfiai mezőben. Ld. Jean-Philippe Namont: The Czechoslovak Colony in France – Stakeholder in the Relationship between France and Czechoslovakia in 1914 – 1940. *Slovak Foreign Policy Affairs,* 2005. ősz, 95–110. Vagy uő.: Le Sokol de Paris. Lieu de sociabilité des Tchécoslovaques en France entre 1892 et 1948. *Bulletin de l'Institut Pierre Renouvin,* n° 16, 2003. ősz. 53–66. A két háború közötti magyar emigrációról ld. még Benjamin Janicaud: L'immigration hongroise en France au XXème siècle (1919–1989) – vie politique et associative. *Historiens & Géographes,* n°383, 2003. július-augusztus. 311–323.

tálalása, kezelése nemcsak az eseményről mond el sokat, de megmutatja a korszak Magyarországának saját, gazdasági és politikai emigránsaival kapcsolatos előfeltevéseit, elvárásait és egyes szervezetek, egyének instrumentalizációját is.

A csata

A „mi történt?" kérdésére a válaszadás nem lehetetlen, de kissé komplikált. 1929. augusztus 18-án délután a roubaix-i magyarok egy csoportja Szent István napját ünnepelte egy, a városközponttól nem messze levő kultúrotthonban, a rue Saint-Antoine-on. Ezt a helyiséget a helyi magyarok patrónusa, a tehetős gyáros családból származó vénkisasszony, Louise Derville biztosította az északi iparváros katolikus magyarjait tömörítő Szent István Kör részére. Az ünnepségsorozat pontos menetrendje nem áll rendelkezésünkre, csak az 1928-as: ebben szerepelt ünnepi mise, díszközgyűlés, kultúrest, majd táncos mulatság. A misét Kurcz Imre, a szombathelyi püspök által a helyiek lelkigondozására kiküldött plébános celebrálta, a kultúrelőadás gyerekszereplőit pedig Logojda Mária és Tergina Irén missziós nővérek tanították be, a rendezésre pedig Ölvedi László, a Párizsi Magyar Egyesület által kiküldött titkár ügyelt. A később keletkezett nyomozati adatok szerint este fél hét körül mintegy ötven-hetven, túlnyomórészt magyar férfiből álló csoport jelent meg a bejáratnál. Pálinkás Géza gondnokot fejbe verték, majd mintegy húsz fő kint maradt a kultúrotthon előtti járdán (ügyelve arra, hogy a bentiek nehogy erősítést kapjanak), és mintegy harmincanötvenen benyomultak az épületbe. Itt előbb az *Internacionálé*t kezdték énekelni, majd összehasogatták a ruhatárban őrzött ruhákat, és nekiláttak összetörni a berendezést. A zajra az emeleti előadóteremből kitódultak a katolikus munkáskör tagjai, és megpróbálták visszaverni a támadást. A támadók kezében hamarosan boxerek, kések és más ütő-vágó szerszámok jelentek meg, és az épület lépcsőházában elkeseredett verekedés alakult ki, amelynek során a lépcsőfeljáró egy részét is összetörték. Mintegy félórás küzdelem után a benti, körülbelül százötven fős tömeg férfitagjai kiszorították a támadókat. Eközben tizenöten (más források szerint tizenhatan) sebesültek meg, közülük hatan súlyosabban (a támadók egy könnyebb sérültet írtak a veszteséglistájukra). A magyarok pártfogója, Louise Derville is kapott egy pofont, másokat összeszurkáltak (mint Ölvedi titkárt), vagy zúzódásokat szenvedtek. A csetepaté után értesített

rendfenntartó erők még az éjszaka folyamán nekifogtak begyűjteni a tetteseket, egy nappal később már hat ember volt előzetes letartóztatásban, és sor került az első kihallgatásokra, sőt szembesítésekre. A vizsgálóbíró pedig már 19-én kiszállt a helyszínre, hogy rekonstruálja a körülményeket.[162] Az elkövetők vezetőit elfogták, s egy 1929 októberében tartott bírósági tárgyalás során a tizenkét vádlottból tizenegyen három hónap és másfél év között börtönbüntetést kaptak, egy embert felmentettek. A vádlottakat még az okozott anyagi és fizikai károk megtérítésére is kötelezték. Szomorú utójátéka a történetnek, hogy az egyik elítélt, Molnár Márton huszonnyolc éves rakodómunkás öngyilkos lett. Temetése kommunista tüntetésre adott alkalmat Wattrelosban (Roubaix mellett), 1930 áprilisában.

A csatakép

Mielőtt a történtek hátterét, elő- és utóéletét próbálnánk feltárni, a történtekkel kapcsolatban érdemes áttekinteni két konkurens historiográfiai interpretációt. A Párttörténeti Intézet kutatója, Pécsi Anna – számos előtanulmány után – 1982-ben jelentette meg szintézisét a két világháború közötti franciaországi magyar munkásmozgalom történetéről, s ebben külön alfejezetben tért ki a Roubaix-ban történtekre, *A roubaix-i véres Szent István-nap* címmel.[163] E lapokon, részben az általunk is használt forrásbázis alapján a korabeli kommunista propagandával teljesen megegyező interpretációját nyújtotta a történéseknek: a kommunista párthoz köthető támadókat szerinte tőrbe csalták, a katolikus körben készültek megjelenésükre, „késekkel, gumibotokkal felszerelve várták a baloldali magyarokat", akik azonban állták a sarat, mert „több ütést adtak,

162 Bár több helyütt szó lesz még a forrásokról és megbízhatóságukról, e leírásban az alábbiakra támaszkodtam: Kotzig Károly: Ólmosbotos kommunisták megzavarták a roubaix-i Szent István Kör Istvánnapi ünnepségét. *Magyarság,* 1929. augusztus 23. 7. (Az írást átvette a *Párisi Magyarság* is.) Politikatörténeti és Szakszervezeti Levéltár (a továbbiakban PIL), 878 f. 8. cs. 270. ő. e. 122–124. f. Virág Ferenc (Karikás Frigyes) jelentése a KMP bécsi irodájának, Paris, 1929. szeptember 3. És Archives Nationales (a továbbiakban AN) F7 13542, Desmettre főfelügyelő jelentése Nord megye prefektusának, Roubaix, 1929. augusztus 20. (A jelentés megtalálható a PIL-ben is, jelzete: 508 f. 4/2 ő. e. II. dosszié, 142–144. f. (A továbbiakban, ahol csak lehet, a könnyebben ellenőrizhető magyarországi jelzetekre hivatkozom.)

163 Pécsi Anna: *Magyarok a franciaországi forradalmi munkásmozgalomban, 1920–1945.* Budapest, 1982, Kossuth. 127-132.

mint amennyit kaptak". Szövegének felvezetésében az affér egyfajta önvédelemnek tűnik, amely a hivatalos Magyarország eszméinek folyamatos térnyerését volt hivatva korlátozni, és megszüntetni azt a provokációt, amelyet a Szent István Kör jelentett. Pécsi interpretációjában a munkásokra a „jogos önvédelem" és a csapda ellenére lecsapott a francia rendőrség, s a bírósággal együtt határozott osztályérdekeket szolgált a büntetés kiszabásakor. A szenvedéstörténetet kikerekítve Molnár Márton halálát is úgy állította be, mint ha a francia fegyőrök dobták volna ki a börtönablakon, és nem önkezével vetett volna véget életének.[164] Hozzá kell tennünk, hogy ennek az egyoldalú és vonalas megközelítésnek már a megjelenéskor akadtak kritikusai: Johancsik János a Párttörténeti Intézet folyóiratában így fejezte ki nemtetszését: *„Mégis a történeti értékelés bizonytalanná válik, amikor a mozgalom résztvevőinek bátor elszántsága, hősies áldozatvállalása téves irányvonal érvényesítését célzó akciókban jut kifejezésre. Így például az 1929-es Szent István-napi ünnepség megzavarásának leírása és értékelése zavarba ejtheti a mai olvasót."*[165] Pécsi tehát teljes egészében azonosult a korszak párttörténetírásának beszédmódjával, a rendelkezésére álló források (a Magyar Országos Levéltár, valamint az Archives Nationales iratai, amelyeket valószínűleg ő maga mikrofilmeztetett le Párizsban, és készített hozzájuk segédletet a Párttörténeti Intézetben stb.) között igen erős szelekcióval élt, és mindenben elfogadta Karikás Frigyesnek, az esetről jelentő magyar pártfunkcionáriusnak, illetve a kommunista sajtónak és brosúrairodalomnak az esetről szóló leírásait. Mindezt azonban a korszak tudományosságában megszokott nyelvezetben, az elvárt (bár néha kissé nehezen visszakövethető) jegyzetapparátussal írta meg, és ha a nevek leírásával is bajban volt néha (Kurcz, Ölvedi, Wolf pártmegbízott esetében), műve sztenderd akadémiai mintákat követ, s úgy tűnhet, hogy a munkásmozgalomtörténet sablonjaitól megszabadítva az elbeszélés hiteles választ adhat a „mi történt?" kérdésére.

Más a helyzet Borovi József (1917–2005) teológus, kánonjogász munkájával.[166] A jól tagolt egyháztörténeti mű vonatkozó fejezete, annak ellenére, hogy szerzője kutatott a szombathelyi püspökség levéltárában és a Magyar Országos

164 Uo. 131.

165 *Párttörténeti Közlemények,* 1983. 1. sz. 203.

166 Borovi József: *A franciaországi magyar katolikus lelkészségek története. I. kötet. 1925–1945.* Budapest, 2000, Szent István Társulat. Itt a Kurcz Imre tevékenységét ismertető alfejezetben kapott helyet a roubaix-i misszió ügye: 77–84.

Levéltárban, feldolgozta a kor sajtóanyagának egy részét, egyszerűen nem tud a roubaix-i incidensről. Forráskezelése is igen gyatra, a hivatkozások, amennyiben meg vannak adva, nem ellenőrizhetők. A levelezésből és a rendelkezésére álló dokumentumokból a szerző ugyan érzékelte, hogy valamiféle, bírósági tárgyalásig vezető feszültség létezett a helyi magyarság és a francia egyházi és világi hatóságok között, de ennek gyökerét teljesen másban látta. „1929. szeptember 18-i eseményekről" ír, amelyek során a lille-i püspökség kifogást emelt Kurcz Imre ottani szolgálata ellen, különösen azért, mert a lelkész a területi revízió mellett és a trianoni békeszerződés ellen folytatott propagandát. Tudott a bírósági tárgyalásról is, de annak célját teljesen félreértve úgy ír, mintha azt a roubaix-i magyar katolikus lelkipásztor ellen folytatták volna. Érzékeli a konfliktust, és elbeszélést kanyarít, hogy kitöltse az információ hézagait. Egyes nevek (pl. Ölvedi) pontos leírásával neki is gondjai voltak, ugyanakkor az egyházias és antikommunista szemlélet olyan szöveget hoz létre, amely igen kevés ponton illeszkedett csak az események mégoly önkényesen összeállított sorához. Az egyház iránt vállaltan empatikus szöveg írója afeletti igyekezetében, hogy az elbeszélés hézagait kitöltse, olyan narratívát produkált, amely épp az eseménysort elindító tényt (a verekedést) magát felejtette ki. Ily módon a két konkurens narratíva (a katolikus és a kommunista) egyként hamis interpretációját adja az eseményeknek: nem mintha e sorok szerzője egyfajta abszolút igazság bajnokának gondolná magát, de a rendelkezésre (s az előbb bemutatott két szerző rendelkezésére is) álló és felhasznált források jóval árnyaltabb és differenciáltabb kép megrajzolását teszik lehetővé. S a verekedés, amelyet nyilván nem lehet és nem is tanácsos leírni,[167] jó alkalmat teremt ahhoz, hogy a franciaországi magyarok társadalmi strukturáltságáról és a magyar–francia kapcsolatok mineműségéről szó essék.

Parancsnokok

Az 1929-as év mozgalmas a magyar–francia kapcsolatok történetében és a magyar köztörténetben is. Ekkor látszottak javulni a frankhamisítás után eléggé

167 Ld. Gyáni Gábor fenntartásait a „csata" mint történeti esemény konstruáltságával és leírhatóságával kapcsolatban: Elbeszélhető-e egy csata hiteles története? Metatörténeti megfontolások. *Hadtörténelmi Közlemények,* 2006. 1. sz. 121–133. Egy, a roubaix-ihez hasonló verekedés ugyan csak nagy jóindulattal tekinthető csatának, de a levonható következtetések hasonlóak.

megromlott kapcsolatok Budapest és Párizs között: Párizsban 1929 júniusában szívélyesen fogadták Bethlen István miniszterelnököt. Az úgynevezett optáns-pörben – francia ösztökélés mellett és nyomán – a magyar és román álláspont elmozdult a holtpontról. 1929 augusztusában megkezdődött a Magyarok Világkongresszusa Budapesten, Kisbaconban elhunyt Benedek Elek, zajlott Angliában az Arrowe-parkban megrendezett cserkész világtalálkozó, ahol a magyar csapat szép sikert aratott. Az átlagos újságolvasót pedig a később hírhedtté váló tiszazugi arzénes gyilkosságokról szaporodó újsághírek foglalkoztatták. Ebben a környezetben lett néhány napig tartó szenzáció a roubaix-i verekedésből.

A történtek mitizálását segíthette volna néhány, a korszakban széles körben nem ismert tény is. A verekedés két oldalán voltaképpen két literátus értelmiségi állt egymással szemben. A Párizsi Magyar Egyesület Észak-Franciaországba küldött szervező titkára egyáltalán nem volt ismeretlen a korszak irodalomszerető közvéleménye előtt. Az 1903-ban, Érsekújváron született Ölvedi László (Ölvedi János újságíró bátyja) a húszas évek elején jelentkezett verseivel a szlovenszkói magyar irodalmi életben.[168] Első köteteit (*Valakit várunk*, 1922, *A bányász éneke,* 1923) a kritika lelkesen üdvözölte (kezdetben még a kommunista Fábry Zoltán is), s a *Prágai Magyar Hírlap* támogatása nyomán nevét hamarosan Mécs Lászlóé mellett emlegették, és a felvidéki magyar líra egyik nagy reménységének tartották. Külföldi egyetemi tanulmányai után Ölvedi azonban nem térhetett vissza Csehszlovákiába, mert – állítólag – egy nemzetközi diákvitán Genfben élesen fellépett a csehszlovák állam ellen.[169] (Ennek ugyanakkor némileg ellentmond, hogy a költő még 1929 késő tavaszán is csehszlovák állampolgár volt, s igyekezett elkerülni a csehszlovák sorozóbizottságot.)[170] 1928 elején küldték Párizsból az észak-franciaországi iparvidékre, hogy segítsen a helyi magyar intézmények kiépítésében. Ölvedi szorgalmasan küldte is a jelentéseket, de sok baja volt. A budapesti kormányzathoz közel álló ideológiával rendelkező

168 Értékeléséről ld. Csanda Sándor: *Első nemzedék.* Bratislava, 1982, Madách. 108–112.

169 Életéről a kortárs feldolgozók közül ld. Gábor Géza dr.: *Ölvedi László.* Sopron, 1931, v. Tóth Alajos könyvnyomdája. Ill. Jankovics Marcell: *Ölvedi László emlékezete. Elmondotta Érsekújvárott, 1941. június 22-én.* Érsekújvár, 1941, Farkas Könyvnyomda. Valamint Fónod Zoltán (szerk.): *A Cseh/szlovákiai magyar irodalom lexikona.* Pozsony, 1997, Madách-Posonium. 246–247. (A szócikket Turczel Lajos írta.)

170 Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára (a továbbiakban: MNL OL) K 708, a Franciaországi Magyarok Demokratikus Egyesületének iratai, 3. cs. 3. t., a Párisi Magyar Egyesület levelezése 1928–1934. Ölvedi-dosszié, 323. f. ismeretlen levele Ölvedi Lászlónak, Páris, 1929. május 6.

(saját szóhasználatában „politikamentes") Párizsi Magyar Egyesület fennhatóságának 1928 folyamán eldöntött kiterjesztése egész Franciaországra nem mindig találkozott a helyi közösségek helyeslésével. A roubaix-i Szent István Kör volt az északi szervezkedés kiszemelt központja: az 1926 óta működő katolikus irányítású egyesület az egyetlen ilyen szervezet volt a vidéki Franciaországban; a magyarok politikai mozgósítását eladdig nagyrészt a kommunista, kisebb részben a szocialista munkásmozgalom monopolizálta. Ölvedi hamarosan elégedetlen jelentéseket küldött az északi textilvárosból: a Kör vezetői szerinte esetenként túlzottan elnézőek voltak a kommunista szimpatizánsokkal, nem fogadták el a párizsi központ instrukcióit: Szalay István házgondnok háromszor is letépte a PME határozatát, amely egyik tagtársuk kizárásáról rendelkezett, s közölte, hogy a párizsiak neki nem parancsolnak.[171] 1928-ban pedig szüreti mulatságukat éppen akkor akarták tartani, amikor a szomszédos település magyarjai saját társaskörük házavatójára készültek, s tervüktől csak nagy üggyel-bajjal sikerült lebeszélni őket.[172] Az északi szervezkedés súlypontját hamarosan áthelyezték a közeli Hénin-Liétard-ba (ma: Hénin-Beaumont, Pas-de-Calais megyében), ahol Bodnár Ödön Julián egyesületi tanító (már ekkoriban is Bajcsy-Zsilinszky Endre egyik híve és bizalmasa) vezetésével és Ölvedi közreműködésével élénk magyar kultúrélet bontakozott ki. Hamarosan dalkör és amatőr színjátszócsoport alakult, és tizenkét fővel létrejött a Szent István cserkészcsapat is, a helyi magyarokhoz rendszeresen kijárt a párizsi Magyar Ház doktornője, Papp Karola (és bizonyos esetekben a kommunista betegeket is ellátta), ami szintén használt a Kör népszerűségének. Ölvedinek azonban, úgy tűnik, nemcsak a roubaix-i magyarokkal gyűlt meg a baja, hanem 1928 végén összekapott Mademoiselle Derville-lel is. Sőt, főnökei 1929 tavaszán többször, nyomatékkal figyelmeztették a számviteli és a pénzügyi fegyelem betartására, s egy ízben még „aluszékonyságát" is felrótták neki, amely miatt fontos találkozókat késett le.[173] A verekedésben megsérült, ám sérülése nem lehetett veszélyes, mert szeptember 2-án már dolgozott, levelet írt Lensbe. Helyzete azonban megváltozott: elkerült Párizsba, majd 1929. decemberében elhagyta Franciaországot, és Budapestre ment, többek közt betegségére hivatkozva. *„És nagyon boldog lennék, ha egy két-három hónapos költséges*

171 Uo. 1. cs. 2. t. Ölvedi László a PME elnökségének, Paris, 1928. szeptember 11. 546–548. f.

172 Uo. Ölvedi László a PME elnökségének, Hénin-Liétard, 1928. október 21. 558–559. f.

173 Uo. 3. cs. 3. t. Dvortsák ügyvezető alelnök Ölvedinek. Paris, 1929. június 18. 332. f.

orvosi kezeléssel kikerülhetem az operációt" – s ehhez keserűen tette hozzá: *„ez is szép emlékem a PME-től".*[174] Budapesten a Nemzeti Szövetség központjában talált munkát, és folytatta irodalmi tevékenységét. Betegsége azonban nem javult, és egy 1931-es szófiai út után csak súlyosbodott: a fiatal költő az év júniusában Budapesten elhunyt, nem sokkal huszonnyolcadik születésnapja után. Bár a halála idején megjelenő nekrológokban nem említették meg a halál okát, már abban az évben megjelent az első olyan kis füzet, amely egy, a kommunistákkal való verekedésben kapott rúgásra vezette vissza a halálát.[175] Egy évtizeddel később Jankovics Marcell és a vele együtt a költőt méltató Tamás Lajos szerint a költőt Párizsban kommunisták rugdosták meg, s ez volt korai halálának kiváltó oka.[176] Turczel Lajos az általa írott lexikonszócikkben pedig már a tüdőt ért, elrákosodott késszúrást említett okként.[177] Nem tudni arról, hogy Ölvedit másodszor is megtámadták volna Párizsban, így a késelés valójában valószínűleg a roubaix-i „összekarcolás" lehetett. Ölvedi pontos betegségét természetesen nem ismerjük, az azonban kétségtelen, hogy már 1929 augusztusa előtt is betegeskedett: 1928 végén arra való hivatkozással kért szabadságot, hogy a helyi klíma aláássa az egészségét.

Bár a verekedésben nem vett részt, sőt ezekben a napokban nem is volt a városban, a franciaországi magyar kommunisták hivatalos vezetőjeként fungáló Karikás Frigyes (1895–1938, más adatok szerint halálának dátuma 1942) szintén kulcsszerepet játszott az eseményekben. A lakatosi képesítésű pártmunkást 1928-ban küldte Franciaországba a KMP Külföldi Bizottsága, hogy konszolidálja a korábbi frakcióharcok és kiutasítások által megtépázott szervezeteket. Karikás a Tanácsköztársaság bukása után Bécsen keresztül a Szovjetunióba menekült, itt diplomát szerzett, és megindult szépírói pályája is, amelynek során főleg a magyarországi proletárdiktatúra harcait mutatta be; novellafüzéréből készült *A harminckilences dandár* című film (1960). Karikás jelentéseiből egy tettrekész, sőt időnként a pártzsargonból is ki-kibeszélő kommunista aktivista portréja

174 Uo. 336. f. Ölvedi levele ismeretlennek, Paris, 1929. december 10.

175 Ld. Ölvedy László dr. *Prágai Magyar Hírlap,* 1931. június 24. 3. Szlovenszkó magyarsága is képviseltette magát Ölvedi László temetésén. *Prágai Magyar Hírlap,* 1931. június 25. 5–6. dr. Alapy Gyula: In memoriam – emlékezés Ölvedi Lászlóra. *Prágai Magyar Hírlap,* 1931. június 28. 6. A verekedés okozta szövődményekről ld. Gábor: i. m. 5.

176 Jankovics: i. m. 4., 8.

177 Fónod: i. m. 246.

rajzolódik ki, aki „Fritz", esetleg „Virág Ferenc" néven küldözgette leveleit, jelentéseit a bécsi központnak, amellyel távolról sem volt harmonikus a kapcsolata.[178] Egyrészt a húszas években a KMP-ben dúló Kun Béla és Landler Jenő közötti frakcióharcban az utóbbi pártján állt, és az erre való hivatkozás a politikus 1928-as halála után nem vetett túl jó fényt Karikásra. Másrészt a franciaországi szervezet vezetője egyáltalán nem rejtette véka alá kifogásait a bécsi központban uralkodó állapotokkal kapcsolatban: bírálta a koordinálatlan személyzeti politikát, a fejetlenséget és a doktriner irányítást. Az sem szegte kedvét, hogy Bécsből menetrendszerűen megjött részére a ledorongolás. Karikás jó kapcsolatot épített ki az ebben az időszakban mind határozottabban a Komintern felé forduló és éppen Franciaországban élő Károlyi Mihály gróffal, akinek tekintélyét, kiállását sikerült megnyerni számos, a kommunista mozgalom számára fontos és nagy nyilvánosságot kiváltó ügyben.[179] Károlyi fellépett 1929 második felében a Sopronkőhidán éhségsztrájkoló kommunista foglyokért, és a párt szerepet szánt neki a roubaix-i pörben is – holott a gróf nem volt jelen az összetűzés alkalmával. Karikás ugyanakkor helyeselte és bátorította a „követségi-fasiszták"[180] elleni fizikai erőszakot. Roubaix egyáltalán nem volt elszigetelt eset, 1928. augusztus 19-én már volt egy kísérlet a Szent István Kör (kommunista szóhasználatban: „Pista-kör") ünnepségének szétzavarására, ezt akkor még Ölvedi fellépése megakadályozta.[181] S hogy a roubaix-i történések egyáltalán nem spontán alakultak, arra egyértelműen utal Karikás beszámolója is: „mi még tavasszal elhatároztuk, hogy alkalomadtán elbánunk velük".[182] 1928 októberében a kommunisták megverték Bodnár Ödön hénin-liétard-i magyar tanítót, és Ivics Kálmán méricourt-i bányászt. Az 1929. augusztusi roubaix-i verekedést Karikás egyáltalán nem helytelenítette, sőt az elkövetőkről dicshimnuszokat zengett. 1930 folyamán pedig hasonló típusú támadások érték a párizsi Magyar Házban gyűlésező Párizsi Magyar Diákegyesületet és a párizsi Wagram-teremben összegyűlő magyar

178 Ld. Pécsi: i. m. 111–118.

179 Karikás tevékenységéről ld. PIL, 878. f. 8. cs. 270. ő. e. passim.

180 A kifejezés a korszak brosúrairodalmában is jelen van, s felhasználja a franciaországi magyar munkásmozgalom első szintézisteremtő kísérlete is: Aranyossi Magda: A franciaországi magyar munkásemigráció történetéhez. *Párttörténeti Közlemények,* 1961. 3. sz. 59–85.

181 MNL OL, K 708, 1. cs. 2. t. Ölvedi László jelentése, Páris, 1928. augusztus 28. 538–539. f.

182 PIL, 878 f. 8. cs. 270. ő. e., 122–124. f. Virág Ferenc (Karikás Frigyes) jelentése, Paris, 1929. szeptember 3.

revíziós nagygyűlés résztvevőit.[183] Karikást 1931-ben – minden bizonnyal a pártvezetőséggel való összetűzései miatt is – visszahívták Párizsból és illegálisan Magyarországra küldték. Az illegális párt vezetőivel, Sallai Imrével és Fürst Sándorral együtt 1932-ben letartóztatták és halálra ítélték. A nemzetközi tiltakozás hatására 1935-ben kiengedték a Szovjetunióba, ahol a sztálini terror időszakában, 1938-ban letartóztatták és elítélték. Vélhetően 1942-ben hunyt el.

A történet többi, központi alakjáról lényegesen kevesebb tudunk: a szentpéterfai születésű, horvát nemzetiségű Kurcz Imre fiatal káplánként kerül Észak-Franciaországba (1924-ben szentelték pappá a szombathelyi egyházmegyében). A verekedés az ő renoméjának sem tett jót: bár Borovi József eufémizmusaiból nehezen hámozható ki az igazság, úgy tűnik, hogy az irredenta propagandában való részvétele feszélyezte a felettes francia egyházi hatóságokat (a Kör 1929. júliusában csatlakozott a Revíziós Ligához): Liénart lille-i püspököt és Chaptal párizsi segédpüspököt, aki a püspöki karban az országban élő idegenajkúak pasztorálásának felügyeletével volt megbízva. Kurcz nem érezhette jól magát Franciaországban, mert 1930 júniusában Párizsba helyezték, majd 1931 végén hazatért, és kisebb, a szombathelyi püspökség fennhatósága alá tartozó plébániákon szolgált: 1932 és 1936 között Tótszentmártonban, később Vaskeresztesen. 1970-ben hunyt el.

Harcosok

Az első világháború után a háborúból győztesként kikerült, ám vészesen kivérzett és jelentős részben (északon és keleten) lerombolt Franciaországnak égetően szüksége volt munkaerőre. Ezt a konjunktúrát kihasználva magyarok tízezrei keltek útra, hogy szerencsét próbáljanak Párizsban vagy valamelyik iparvidéken. Pontos számukat nehéz megbecsülni, különösen azért, mert a beutazó munkások jelentős része illegálisan tartózkodott Franciaországban, ráadásul az időnkénti konjunktúraváltások is komolyan hatottak a kolónia létszámára. 1922–23-ban indult el az a kivándorlás, amelynek komoly hajtóereje volt a magyarországi bányabezárások által generált munkanélküliség, a korábban Franciaországban

183 Archives de la Préfecture de Police de Paris (a továbbiakban APP), BA-2182, dossier: Ligue Hongroise oppositioniste au Traité de Trianon, információs jelentés, Paris, 1930. június 5.

élő néhány százról a húszas évek derekára több tízezer főre szaporodott a magyar kolónia száma.[184] A legálisok-illegálisok számának bemutatására elég legyen annyi, hogy míg a magyar publicisták, 15-30 ezer fő közötti létszámra becsülték a Párizsban és környékén élő magyarokat, addig egy 1932-ben keletkezett rendőri jelentés létszámukat összesen kilencezer főre tette.[185] Földrajzi eloszlásuk Franciaországon belül is egyenlőtlen volt: jelentős hányaduk a fővárosban és közvetlen környékén próbált boldogulni. Másik nagy csoportot képeztek az északi bánya- és iparvidéken (Lens, Méricourt, Lille, Valenciennes, Sallaumines, Hénin-Liétard, Roubaix) dolgozók. A harmadik nagy csoportot a Rhône völgyének nagyvárosai és ipartelepei foglalkoztatták: Lyon, Grenoble, Isieux magyarjairól a korabeli krónikás feljegyezte, hogy csaknem mind sárváriak, akik az ottani selyemgyártás bezárása után próbáltak szerencsét Franciaországban. Keleten, Elzászban néhány ipartelepen lehetett nagyobb létszámú magyarságot találni: Mulhouse-ban és például (rövid ideig) a Creitzwald-Falck-i ipartelepen. Más nagyobb városokban (Bordeaux, Marseille, Rouen) is léteztek magyar kolóniák; Molnár Sándor, a Párizsi Magyar Egyesület főtitkára további 4000-5000 főre becsülte 1931-ben a francia igazgatás alatt álló Algériában élő magyarok számát.[186] Az Észak-Franciaországban élő magyarokat illetően ismét csak becslésekre hagyatkozhatunk, de számuk több ezerre tehető. Egy, a helyi adottságokat jól ismerő jelentés szerint a roubaix-i magyarok száma 900 volt 1929-ben, akik közül kb. 100-an érkeztek Csehszlovákiából.[187] Egy másik, csaknem egyidőben keletkezett híradás egész pontos számmal szolgált: 635 roubaix-i magyarról tudott – igaz, nem pontosította, hogy ebbe beleértette-e a várossal csaknem egybeépült ipartelepek munkásságát is.[188]

184 Pécsi: i. m. 27–28. 40 ezer főre teszi a magyarok állandó számát. Molnár Sándor: *Magyar sors francia földön.* Paris, d. n. [1932] Párisi Magyar Akadémia. 5–8., családtagokkal együtt hetvenezer emberről beszél. S külön problémát jelent az utódállamokból kivándorolt magyarajkúak számának felbecsülése.

185 AN, F7, vol. 13542. Összefoglaló a Párizs környékén élő magyar emigrációról, Párizs, 1932. augusztus 9. Ugyanakkor egy bizalmas rendőri jelentés 1940-ben viszonylag pontosan (sőt, talán némileg túlbecsülve) 30 ezer főben adja meg a franciaországi magyar kolónia számát. Ld. APP, BA-2182, rapports, divers, szigorúan bizalmas jelentés, Paris, 1940. április 5.

186 Molnár: i. m. 5–7. Plasztikus leírás az emigránsok társadalmáról: PIL, 794. f. Bóta Ernő iratai, 2. ő. e. I. dosszié, 22–23. f.

187 MNL OL K 28, Miniszterelnökség, Kisebbségi és Nemzetiségi Osztály iratai, 166. cs., 286. t. 26. f. Bodnár Ödön tanító jelentése a Julián Egyesületnek, Hénin-Liétard, 1929. március 12.

188 Pilis János: Magyarok Roubaix-ban. *Századunk,* 1928. augusztus–szeptember. 401–408.

A város, a 19. század „francia Manchestere", a textilipar egyik nemzetközi központja az első világháború előtti években élte fénykorát. A csaknem négy évig tartó német megszállás kivéreztette, s az iparág ismétlődő válságai pedig állandósították az instabilitást. A városnak 1896-ban volt a legtöbb lakosa (124 ezer), ettől kezdve a lakosságszám lassú fogyásnak indult (ma huszonötezerrel kevesebben laknak itt), 1929-ben a városnak körülbelül 117 ezer lakója volt. A két világháború közötti időszakban a települést szocialista polgármester vezette: Jean-Baptiste Lebas (1878–1944) nemcsak sikeres városvezető volt, akinek szociálpolitikai programja néhány esetben megelőzte korát, hanem az első Blum-kormány (1936–1937) munkaügyi miniszterként kulcsszerepe volt például a negyvenórás munkahét, a fizetett szabadság és más szociálpolitikai intézkedések bevezetésében. Lebas a francia szocialistáknak (SFIO: Section française de l'Internationale Ouvrière) abba a csoportjába tartozott, amely kezdettől, a tours-i kongresszuson történt szakítás óta idegenkedve nézte a kommunistákat.

A városban élesen megosztott magyar közösséget találunk, amelynek – ellentétben a relatíve jó életkörülmények között élő bányászokkal – nagyon meg kell küzdenie a mindennapi betevő falatért. A helyi magyarok közel fele gyapjúfésülőként dolgozott, ami igen izzadságos és fárasztó munka volt, és körülbelül nyolcvanan találtak alkalmazást valamely vas- vagy faipari vállalkozásnál. A munkaadók rendszerint elégedettek voltak a magyar munkásokkal, a térségben jellemzően lengyel vendégmunkásoknál lelkiismeretesebbnek tartották őket, akiknek a bűnözésre való hajlama is kisebb lett volna emezeknél. Egy mozzanat érdemel kiemelt figyelmet a polgári radikális folyóirat róluk szóló tudósításából: a magyarok jelentős része vadházasságban élt, mert a párizsi magyar konzulátus lassúsága miatt a hivatalos procedúrára hónapokat, sőt éveket kell várni.[189] A magyarok döntő része Magyarország két régiójából érkezett: a keleti határ mellől (Csenger, Sima, Nagygéc környékéről) és a Dunántúl középső részének ipari régiójából: Felsőgalláról, Bánhidáról, Oroszlányból, Lábatlanból. Abból a tizenegy elfogott verekedőből, akiknek ismerjük az adatait, öten, (illetve hatan) ebből a térségből származtak. Egy ember született Hódmezővásárhelyen, a tragikus módon elhunyt Molnár Márton volt az egyetlen, aki Budapesten látta meg a napvilágot.[190]

189 Uo. 406.

190 PIL, 508 f. 4/2. ő. e. I. dosszié, 48–49. f. jelentés a Sûreté Générale igazgatójának, Lille, 1929. augusztus 20. A fentebb jelzett bizonytalanság abból származik, hogy az egyik elkövető, Madarász József festőmunkás születési helyének „Szentmiklós" van beírva. Ilyen nevű

Ez a kisebb falunyi magyar közösség azonban elég mély politikai-világnézeti ellentétek közepette élte mindennapi életét. A (legalább) háromosztatú mezőben a legszervezettebbnek kétségtelenül a kommunisták tűntek. Kortárs megfigyelők (és a pártszervezet jelentései) szerint 150 és 200 fő között lehetett a párthoz ilyen vagy olyan szálakon kötődő munkás (párttag vagy a kommunista irányítású szakszervezet, a CGTU *[Confédaration générale du travail unitaire]* tagja). A kívülállók számára zártnak tűnő és fegyelmezett csoport az egyik legaktívabb kommunista csoportosulás volt vidéken. Bár csak 33-35 párttag alkotta, de a kommunista irányítású *Párisi Munkás*ból 175 példány fogyott körükben. A csoport rendszeres összejövetelekkel, táncmulatságokkal, kirándulásokkal, proletkult-előadásokat szervezett tagjai részére, sőt – és itt lehetetlen fel nem ismerni az egyházi liturgiára utaló szándékot – vasárnap délelőttönként 10 órakor együtt hallgatták a moszkvai rádió adását. Az együttlétek pontos tartalmáról felvilágosítást adhat egy fennmaradt röplap: az 1929. szeptember 1-i ünnepséget a roubaix-i csoport együtt szervezte a lens-i, méricourt-i, sőt brüsszeli magyar munkásokkal. Itt, a piknikkel összekötött ünnepélyen sakkverseny, futballmérkőzés, táncmulatság és proletkult-előadás szerepelt a programban. A gyerekeknek nem kellett fizetniük, s a szervezők még arra is gondoltak, hogy a távolabbról érkező elvtársakat egy helyismerettel rendelkező várja a villamos-végállomásnál, és eligazítsa őket. „A forradalmi magyar munkásság eme ünnepélyét támogatni elvtársi kötelesség!" – hangsúlyozta a röplap.[191] Ennek a céltudatos, fegyelmezett magatartásnak köszönhetően egy rendőri jelentés szerint a helyi kommunista pártszervezetben a magyar tagok száma csaknem annyi volt, mint a franciáké. A helyi pártszervezet rendszerint a helyi, *Prolétarienne* nevű kávéházban vagy más vendéglőkben gyűlt össze. Ilyen típusú, szervezett működést látva elképzelhetetlennek tűnik, hogy a helyi pártszervezet a felsőbb pártszervek tudomása nélkül támadta volna meg a katolikus munkáskört (különösen úgy, hogy a támadók között francia munkások is voltak, egyiküket bíróság elé is állították).[192] A csoport működéséről elégedetten nyilatkoztak az őket meg-

---

településből legalább féltucat volt a trianoni Magyarországon. Amennyiben a település a Tata közelében található Dunaszentmiklós, úgy ez a hatodik térségbeli település.

191 A röplapot ld. PIL, 508 f. 4/2 ő. e. II. dosszié, 147–151. f. Nord megye prefektusa a belügyminiszternek, Lille, 1929. augusztus 29.

192 A roubaix-i magyar kommunistákról: Pilis: i. m. PIL, 508 f. 4/2 ő. e. II. dosszié, 185–186. f. Blanquart különleges felügyelő a Sûreté Générale igazgatójának, Lille, 1931. március 16. Ill. uo. 878 f. 8. cs. 270. ő. e. passim.

látogató inspektorok, így az 1928-ban odalátogató Gerő Ernő is, s a helyiek súlyát jelzi, hogy a CGTU égisze alatt 1928-ban tartott országos konferenciára Párizson kívül csak Roubaix delegálhatott három küldöttet, a többieknek kevesebbel kellett beérniük.[193] Ugyanakkor 1929-re a roubaix-i szervezetben is a stagnálás, bizonyos esetekben a visszafejlődés jelei kezdtek mutatkozni, így a katolikus kör jelenléte fokozott provokációt jelentett az iparvidéken ténykedő magyar kommunisták számára. Ez a zárt, szektás viselkedés nyilvánvalóan nem volt független a Francia Kommunista Pártnak 1927-ben, a Komintern utasítására végrehajtott irányváltásától, amely az osztályharc fokozására szólított fel, és elzárkózott bármely más baloldali erővel, így a „szociálfasisztákkal" való bárminemű együttműködéstől. Ennek az irányvonalnak következtében a párt az 1928-as francia nemzetgyűlési választáson jelentős visszaesést könyvelhetett el: képviselőinek száma huszonnégyről tizenkettőre csökkent.

A szocialisták is rendelkeztek csoporttal a városban (Világosság), amely korántsem volt olyan népes, és számos tekintetben megosztott volt a magyar politika megítélésében. Honi politikusok (pl. Peyer Károly) mellett emigránsok is látogatták őket (Garbai Sándor, Károlyi Mihály), és egy közelebbről meg nem határozott időpontban (legalábbis az egyik alapító, Bóta Ernő emlékezete szerint) az Emberi Jogok Magyar Ligája is rendelkezett fiókszervezettel a városban. A környező városokban élő szocialista csoportok vezetői közül némelyik (Cézár Sándor) kereste a kapcsolatot a Párizsi Magyar Egyesülettel, például azért, hogy részesüljenek a Magyar Ház által biztosított orvosi ellátásból.[194] Számuk Roubaix-ban néhány tucatra rúgott.

A másik, kommunistákkal egybevethető kör a katolikusoké volt, amelyre ugyan 1927-28-ban többször úgy tekintettek, mint amely érdemtelen a magyar követség bizalmára (annak ellenére, hogy a kezdeményező, Derville kisasszony magas magyar állami kitüntetést is kapott 1927 novemberében). A missziós nővéreket és Kurcz atyát Bodnár Ödön hénin-liétard-i tanító levelében alkalmatlanoknak tartotta a helyi magyarság irányítására, mert „részben a hozzá nem értés, részben a hivatásukból eredő túlságos elfogultság miatt nem képesek a Kör kulturális vezetésére, s az azon kívül álló magyarok szervezésére", s programjukban

193 PIL, 878 f. 8. cs. 270. ő. e., Gerő Ernő jelentése, 1928. szeptember 23. 73–74. f.

194 Erről ld. OSZK Kézirattár, Fol. Hung. 3574/3. Molnár B. Sándor: A francia nyelv hullámhosszán. 72–77. f.Ill. Molnár: i. m. 170–174.

túltengenek a léha foglalatosságok, mint például a táncmulatságok.[195] Ezeken az alkalmakon (így azon az ominózus augusztus 18-án is) 150-200 fő jelent meg rendszeresen – még ha a misékre kevesebben is jártak.

Stratégia és következtetések

Ahogy említettük, a verekedés nem lehetett véletlen. A kommunisták addigi kizárólagos felségterületüket érezték veszélyben, egyáltalán nem alaptalanul. A húszas évek közepétől részben helyi, részben budapesti kezdeményezésre számos olyan akció indult Franciaországban, amelyek a nem baloldali (hivatalos szóhasználatban: „politikamentes") emigránsok megszervezésére irányultak. Tanítók, lelkészek és missziós nővérek érkeztek. A katolikus egyház kissé korábban reagált, mint a református, de a húszas évek végén megjelentek állandó református lelkészek is a franciaországi magyarok körében.[196] A *Párisi Munkás*sal szemben elindult 1928 nyarán a *Párisi Magyarság,* amelyet Pető Sándor adott ki, de valójában Honti Ferenc, a Revíziós Liga párizsi titkára szerkesztett. A kezdetben nehézségekkel küszködő, majd többször formátumot váltó kétheti lapnak az volt a célja, hogy összefogja a közösségeket, hírlevélként szolgáljon a szétszóródott kolóniák között. Hosszas építkezés és huzavona után 1929 júniusában avatták fel a párizsi és a franciaországi magyarság új központját, a Párizsi Magyar Házat a rue Vaugirard közelében, a square Vergennes-en. A ház nemcsak a magyar egyesületeknek (sportklubok, dalkörök, diákok) és a Párizsban tevékenykedő magyar lelkészeknek adott otthont, hanem iskolaként, gyűlésteremként, munkaközvetítőként szolgált és nem utolsósorban rendelőként: a magyar népjóléti minisztérium támogatásával korszerűen berendezett orvosi és fogorvosi helyiségek várták a betegeket. Ugyancsak 1928-29-ben került kézzelfogható közelségbe egy, a külföldön tanuló magyar diákoknak szánt, párizsi Collegium Hungaricum felépítése is: ezt végül a gazdasági világválság hiúsította meg. Az offenzívának

195 MNL OL K 28, Miniszterelnökség, Kisebbségi és Nemzetiségi Osztály iratai, 166. cs., 286. t. 26. f. Bodnár Ödön tanító jelentése a Julián Egyesületnek, Hénin-Liétard, 1929. március 12.

196 Vö.: Ablonczy Balázs: A magyar református közösség kezdetei Párizsban. In: Zsengellér József – Kodácsy Tamás – Ablonczy Tamás (szerk.): *Felelet a Mondolatra: Tanulmányok a 60 éves Bogárdi Szabó István tiszteletére.* Budapest, 2016, Károli Gáspár Református Egyetem–Pápai Református Teológiai Akadémia – Harmattan Kiadó. 387–393.

nem ez volt az egyetlen terepe: 1928-ban beindult a gyereknyaraltatási akció, amelynek révén különvonatok vittek franciaországi magyar gyerekeket nyaralni Magyarországra, a gyermekvédő liga szigetmonostori és bakonyi üdülőtelepeire, ami szintén jelentős vonzerőt gyakorolt a magyar közösségre.

Ilyen körülmények között a fizikai erőszak, ha nem is vezetett tartós eredményre, de mindenesetre nyomot hagyott a közösségben. A magyar kommunisták röplapjai, amelyek a „magyar papszajhák" és a „frankhamisítók lakájai", a „trianoni szélhámoskodók" ellen uszítottak, annyiban célt értek, hogy 1930 tavaszán már a helyi prefektus úgy írt, hogy Roubaix-ban a „magyar fasiszták és kommunisták" verekedtek össze.[197] Az 1929. októberi bírósági tárgyaláson a kommunisták felvonultatták Károlyi Mihályt is tanúként, csakúgy mint a helyi Vörös Segély titkárát, Daniel Renoult-t (utóbbit ki kellett vezetni a tárgyalásról a bíróság sértegetése miatt), mindketten a magyarországi diktatúra elviselhetetlenségével húztak párhuzamot, illetve kiemelték: a katolikusok kémhálózatot működtettek a városban, és a revízió előkészítésével újabb háború kirobbantásán mesterkednek Európában. Ennek megfelelően tálalta az ügyet a kommunista sajtó is.[198]

Tulajdonképpen sikerrel is járt a hírverés: a roubaix-i magyar katolikus kör működésének intenzitása visszaesett, az eseményeket átmenetileg kevesebben látogatták, a lelkészek elég gyorsan cserélődtek, Kurcz utóda, Kozma Ferenc zalaegerszegi hitoktató is keveset maradt a posztján. Ráadásul a fő vonzerőként számon tartott orvosi viziteket is felszámolták 1930-ban. A Kör kis híján megszűnt.[199] A harmincas években pedig a gazdasági válság okozta munkanélküliség, majd a háború előszele apasztotta a helyi magyarság számát. 1941-re alig „nyolcvan, gondozásra méltó" református magyar maradt Észak-Franciaországban, s a katolikusok száma sem lehetett nagyságrendekkel magasabb.[200] Ugyanakkor

197 AN, F7, vol. 13542, Nord megye prefektusa a miniszterelnöknek, Lille, 1930. április 4.

198 Hozzáteendő, hogy erre a szereplésre sem Károlyi, sem Károlyi Mihályné nem tér ki emlékiratai kban (sem a magyar, sem az angol nyelvű verzióban). Vö.: Une bagarre éclate à Roubaix au Cercle Catholique Hongrois. *L'Humanité,* 1929. augusztus 20. Le guêt-apens des fascistes hongroisà Roubaix. *L'Humanité,* 1929. október 13. Míg a bulvársajtó szintén szenzációhajhász egzotikumként tálalta az esetet, a valósághoz azért közelebb eső hangsúlyokkal: L'agression communiste à Roubaix. *Petit Parisien,* 1929. augusztus 20.

199 MNL OL K 708, 2. cs. Kozma Ferenc-dosszié, passim (995–1018. f.)

200 MNL OL K 28, 166. cs., 286. t. 1941-D-15497, Ravasz László püspök és Balogh Jenő Csáky Istvánnak, Budapest, 1941. január 16. (Molnár Ida diakonissza jelentése alapján.)

az emigráns kommunista mozgalom is csapást szenvedett el: a hat éve megjelenő *Párisi Munkás*t – formailag Chiappe párizsi rendőrprefektus sértegetése miatt – a francia hatóságok 1929 novemberében betiltották, és legalább tucatnyi néven jelent meg a harmincas évek közepéig.

Ahogy bevezetőnkben említettük, önmagában nem az 1929-es verekedés érdekes: azok a feszültségek és folyamatok annál inkább, amelyek az erőszak kirobbanásához vezettek. A dinamikus magyar kormányzati offenzíva és a revíziós mozgalom találkozása veszélyeztette az éppen leszálló ágba jutott és erősen szektás irányba fordult helyi magyar kommunisták pozícióit, s vezetőik legitimnek, illetve a megengedhetőnek vélték az elrettentést mint politikai eszközt, s az egymásnak feszülő, kiolthatatlannak tűnő indulatok végül is véres verekedésben robbantak ki.

Rejtelmes sziget

A Luppa-szigeti nyaralótelep első másfél évtizede, 1934-1950

Erkélyen ülök, a szeptemberi nap
elnéző sugara alatt,
lábam előtt a Duna már
a tél felé folydogál,
de még nem sejti, fény-eres.
Két halek evezős az ár
közepén fölfelé evez:
vadul csapkod s egyhelyben áll.
(Eörsi István: Lupaszigeti improvizációk)[201]

A Luppa-sziget[202] apró földdarab a Duna szentendrei ágában, a budakalászi part és a Szentendrei-sziget között, néhány száz méterre északra Budapest közigazgatási határától.[203] A nyolcszáz méter hosszú és (a legszélesebb részén) mintegy kétszáz méter széles, orsó alakú szigetet a folyam lerakódásai alakították és alakítják ma is.[204] A ma Budakalász külterületének számító sziget először 1836-ban bukkant fel Berger József térképén, ekkor még Insel Mereszgyán elnevezéssel.

201 Eörsi István: *Szögek. Összegyűjtött versek, 1952–2000.* Budapest, 2000, Palatinus. 59.

202 A továbbiakban a sziget nevét ebben a kevésbé elterjedt formában használom, utalva az eredeti névadókra; idézetekben, címekben azonban tiszteletben tartom az alkotói szándékot.

203 A dolgozat elkészítésében nyújtott segítséget itt köszönöm meg Krisztinkovich Gabriellának, Ferkai Andrásnak, Molnos Péternek és dr. Réti Lászlónak. A földrajzi hely helyes írása Luppa-sziget, azonban az évek folyamán mind a közbeszédben, mind a tanulmány témáját adó egyesület nevében lekopott az egyik 'p' betű. A tanulmány írása során ezt az ambivalenciát mindvégig szem előtt tartottam.

204 A környék földrajzi jellemzőiről ld.: Legeza Pál Dénes: *A pomázi öblözet földrajza.* Szeged, 1948, k. n. 3–8.

Később ismeretes volt Morosgyán-, Mészáros-, illetve Pettkó-sziget néven is.[205] Elnevezését a tehetős pomázi szerb polgárcsaládról, a Luppákról nyerte, akiknek legismertebbje, Péter (1838–1904) mérnök, utazó, szabadelvű-párti országgyűlési képviselő volt, és 1409 katasztrális hold birtokosa a pomázi határban.[206] A Luppa család kihalása után a sziget tulajdonosi változásait a dokumentáció részleges megsemmisülése miatt nehéz követni, annyi azonban bizonyos, hogy a szigeten gyümölcsfák nőttek, és állt néhány kertészkalyiba is. Tersányszky Józsi Jenő így emlékezett: *„Elhagyott, buja füves foltnak zöldellett ez a kis sziget a Duna sodrában. Legföllebb a partjának egy részén magaslott néhány öreg fűz és némi rekettyés. Meg a belsejében düledezett egy-két pásztorkunyhó. Azok között sem mindig legelt a kevés számú tehéncsorda, és füttyentgetett a pásztorgyerek a hajók felé."*[207] A sziget életében és megítélésében döntő változást hozott, hogy a Helvétia Építő és Ingatlan Rt. a harmincas évek elején a Luppa család oldalági leszármazottaitól megvásárolta a szigetet, parcellázni kezdte, és a sajtóban közzétett hirdetéseiben ideális, a nagyvároshoz közel lévő, ám annak forgatagától távoli, a modern ember számára tökéletesen alkalmas nyaralóhelyként hirdette. Hamarosan hétvégi házak épültek, és a sziget mindennapjainak irányítását a Budakalász-Lupaszigeti Fürdőegyesület vette kézbe.

Önmagában az egyesület életének, fülemile-pöreinek bemutatása inkább szórakoztató, mint tanulságos olvasmány lenne: díjnemfizetésekkel, krakéler teleptársakkal és a háziállatok által okozott károk számbavételével. Célom tehát nem ez. A sziget földrajzi helyzete, zártsága, (időszakos) lakóinak egymásra utaltsága, az egyesület sajátos összetétele szinte kínálja magát arra, hogy mélyebb, társadalomtörténeti összefüggések is értelmezhetővé váljanak általa. Nem Erdei Ferenc „kettős társadalom" elméletének[208] falszifikálására vállalkozom (azt már megtette más[209]), hanem azt kívánom bemutatni, hogy

205 Markievics János 1862-es térképén a budakalászi határ állapotáról szintén szerepel a sziget név nélkül, illetve a vélhetően később, ceruzával feltüntetett Sg Monst. megjegyzéssel. MNL, Pest Vármegyei Levéltár, (a továbbiakban: MNL PVML), Térképtár, 243. sz.

206 Tóth Ferenc: *Pomáz történetének forrásai II.* Pomáz, 2001, Pomáz Város Polgármesteri Hivatala. 10–11.

207 Tersánszky Józsi Jenő: *Sziget a Dunán.* Budapest, 1970, Magvető. 212.

208 Erdei Ferenc: A magyar társadalom a két háború között. In: Gyáni Gábor (szerk.): *Magyarország társadalomtörténete II. 1920–1944. (Szöveggyűjtemény).* Budapest, 1995, Nemzeti Tankönyvkiadó. 43–99.

209 Gyáni Gábor: Érvek a kettős struktúra elmélete ellen. *Korall,* 3–4. (2001) 221–231.

a sziget társadalmában megjelenő polgári – zsidó származású –, illetve keresztény középosztályi csoportok viselkedése, reakciói, egymáshoz való viszonya milyen összetett világot hozott létre a sziget üdülőhellyé válásának első másfél évtizedében. Ennek rekonstruálásához elsősorban a fővárosi, valamint a Pest vármegyei levéltár iratai jelentettek segítséget, és hézagosan bár, de segített a memoár-irodalom egy része, valamint a szigetről rendelkezésre álló, nem túl nagy terjedelmű szakirodalom is.

A sziget – építészeti különlegességei, tereinek kompaktsága, a térben elfoglalt szerepe révén – kínálja magát építészettörténeti vagy éppen vizuális antropológiai megközelítések számára (ilyen lenne például Luppa és a kalászi Duna-parton, rendezetlen nyaralókból, fürdőházakból kiépült „ellen-sziget"[210] elemzése). Jelenlegi tudomásunk szerint a Luppa ilyen szempontú bemutatása éppen csak elkezdődött.[211]

A másik figyelemre méltó, itt most ki nem bontott szempont a sziget mentális térképen-kívülisége: nemcsak a Budakalász-monográfiák[212] nem akarnak tudni róla, de alig-alig szerepel a sziget társadalmában szerepet játszó politikai, közéleti személyiségek emlékirataiban[213] sem – miközben például némely könyv képanyaga kifejezetten reflektál a luppai napokra.[214] Budakalász hiánya bizonyos tekintetben érthető: a község az alapításkor sem kedvelte különösebben az üdülőtelep ideáját: a modernizáció megannyi nyűgével birkózó település sajátjától távoli világnak tekintette a módos polgárok hétvégi pihenőhelyét, és a harmincas években, ha csak tehette, negligálta annak problémáit. A szigeti platánsort nem tekintette községi útnak, nem nyújtott semmilyen támogatást a sziget infrastruktúrájának kiépítéséhez, és utat sem épített a révhez.[215] S talán

210 Legeza: i. m. 46.

211 Kollár Bence: *Lupaszigeti nyaralók.* Elméleti szakdolgozat, MOME, 2010 (konzulens: Ferkai András), szemelvények belőle: http://kollarbence.blogspot.com/2010/11/mome-511-lupasziget.html. (Utoljára letöltve: 2025. július 25.), illetve uő.: Üdülni a Duna közepén – A Luppa-szigeti nyaralótelep nyolcvan éve. *Utóirat,* (a Magyar Építőművészet melléklete), 2011. 6. sz. 28–33.

212 Kátai Ferenc: *Megszólalnak a kövek… Budakalász története 1900-ig.* Budapest, 1994, szerzői magánkiadás. Szabó Ferenc: *Kalászi svábok krónikásai.* Budakalász, 2006, Budakalászi Német Nemzetiségi Egyesület.

213 Litván József: *Ítéletidő.* Budapest, 1991, Tekintet Alapítvány. Ortutay Gyula: *Napló 1. 1938–1954.* Pécs, 2009, Alexandra.

214 Soros Tivadar: *Álarcban. Nácivilág Magyarországon.* Budapest, 2002, Trezor.

215 MNL PMVL, V. 1015/a, Budakalász, községi képviselőtestületi közgyűlési jegyzőkönyvek, 1933–1940. 109. f. 1935. augusztus 26. II. napirendi pont és 321. f. 1939. szeptember 7. VII. napirendi pont.

még meglepőbb, hogy a korszak helyi sajtója – az élesen antiszemita, kormányhoz közeli lap, a *Szentendre-Pilishegyvidék* (negyvenes évek), illetve a jóval mérsékeltebb *Pilishegyvidék-Budakörnyék* (1936-tól) – sem szentelt figyelmet a szigetnek néhány, a fürdőszezon beindulásáról tájékoztató mínuszos híren kívül.

Körülmények

Amennyire jól követhető a sziget kiépítésének és társadalmasodásának folyamata a rendelkezésünkre álló források alapján, olyannyira rosszul állunk a befektető pontos motivációinak (a helyszínválasztás oka, körülményei stb.) meghatározásával. A Helvétia pénztárkönyveiben 1931. május 20-án jelent meg a Magyar-Olasz Bank azon 100 ezer pengős hitele, amely minden bizonnyal a sziget megvásárlására szolgált.[216] A következő évben fogott hozzá a cég a terület rendezéséhez, a part megerősítéséhez, a közművesítéshez és a parcellázáshoz. A folyó által folyamatosan rombolt partvonal megerősítésére, kubikosmunkára, kavicsra, homokra kifizetett pengőezrek mellett nagyon korán felbukkannak olyan számlák is, amelyek ellenértéke a sziget imázsának megteremtését szolgálta: már 1932 nyarán olyan prospektus jelent meg, amely a sziget előnyeit ecsetelte, majd 1933 vége és 1934 közepe között többek között a *Pesti Tőzsdé*ben, a *Magyar Közgazdaság*ban, a *Színházi Élet*ben és a *Pesti Hírlap*ban is hirdetett a cég. Ekkoriban készült egy második, díszes prospektus is, amely a már parcellát vásárló notabilitások mellett a sziget jó elérhetőségét, a modern városi életmódhoz illeszkedő adottságait, a jó helyi infrastruktúrát állította előtérbe, s az esetleges aggodalmaskodókat azzal is igyekezett meggyőzni, hogy az árvíz egyáltalán nem fenyegeti a majdani tulajdonosokat. Erre az állításra azután az élet alaposan rácáfolt, és cáfol ma is. Volt olyan év, amikor három árvíz is letarolta a területet.

A szigetet csatornázták, víztornyot építettek rajta, bevezették a villanyt (mindezen munkálatok megkönnyítésére ideiglenes hajóhidat is felhúztak), és ekkor telepítették a mára a híressé vált platánsort is a sziget hosszában. A parcellázást és a vásárlóknak kedvet csináló mintavilla építését a jónevű kivitelezőcég, Fejér Lajos és Dános László vállalata végezte, amely olyannyira szoros

216 Budapest Főváros Levéltára (a továbbiakban BFL), XI. 815., a Helvetia Rt iratai, 1. kötet. Főkönyv, 110. f.

szimbiózisban élt a beruházó Helvétiával, hogy nemcsak a címük volt azonos, hanem az igazgatóságban is szerepelt a két építész. A 150 ezer pengő alaptőkével először Otium néven létrejött, majd nevét Helvétiára változtató vállalkozás a fővárosi építőipari piac ismert szereplője volt. Nevéhez fűződött több Asbóth (ekkoriban még: Éva) és Király utcai, valamint Károly körúti bérház megépítése.[217] A Fejér és Dános-féle építésziroda pedig olyan sikeres építészeti projektekben vett részt, mint a Napraforgó utcai villatelep, a kislakás-építési program és szerte az országban törvényszéki paloták, hivatalos épületek, bérházak, továbbá szociális célú intézmények (zsidó leányárvaház, stb). A beruházó cég tervpályázatot írt ki a mintavilla terveire, amelyen ismert építészek mellett részt vett olyan alkotó is, akinek egészen más irányt vett az élete; ilyen volt Fiala Ferenc, későbbi nyilas politikus, akinek terveit a Helvetia megvételre ajánlotta.[218] A szigeten hajóállomás is épült, és bonyolult jogi procedúra indult a révjogért.

A 11 holdas szigeten a Helvetia eredeti tervei szerint 160 telket parcelláztak, 75 és 223 négyszögöl közti nagyságban. Kezdetben nem minden földdarab kelt el, s csak töredékükre épült ház. (Voltak olyan vásárlók, akik több, egymás mellett álló telket vettek meg.) Az átlagos telekméret 80-110 négyszögöl között változott, amelyért 1200 és 1800 pengő közötti összeget fizettek a vásárlók – ha anyagi helyzetük úgy kívánta, részletre is törleszthettek. Ugyanakkor, ha valaki a Fejér és Dánossal építtette a telken álló házát is, a végösszeg könnyen 15 ezer pengő fölé emelkedhetett. A szigeten 1941-ig harminchárom ház épült; számuk 1947-ig mindössze kettővel emelkedett, azonban ezek közül öt ekkor még romokban állt, nem is annyira a háborús rombolások, hanem az 1944–45 fordulóján beköszöntő, minden elképzelést felülmúlóan pusztító jegesár miatt.[219]

1934-től álltak az első víkendházak, és az év végén a Fészek Klubban megalakult a Budakalász-Lupaszigeti Fürdőegyesület, azzal a szándékkal, hogy a beruházó levonulása után átveszi attól a sziget üzemeltetését és létrehozza a tulajdonosok érdekképviseletét. Az egyesület alapszabályát 1935 márciusában

217 Ferkai András: *Pest építészete a két világháború között.* Budapest, 2001, Modern Építészetért Építészettörténeti és Műemlékvédelmi Közhasznú Társaság. 23., 170., 194., 196–197. Kallós János: (szerk.): *Gazdasági, pénzügyi és tőzsdei kompasz az 1932–33. évre.* III–IV. kötet. Budapest, 1932, Pesti Tőzsde kiadása. 351.

218 *A Magyar Mérnök- és Építész-Egylet Közlönye,* LXVI. kötet. 45–46. sz. 273. (1932. november 6.)

219 BFL, X. 221, Budakalász-Lupaszigeti Fürdőegyesület iratai, 1. doboz, Vegyes levelezés 1938-1950 dosszié, Összefoglaló, 1947. szeptember 1.

láttamozta a belügyminiszter, a módosított verziót pedig 1940 decemberében. Az egyesületnek kötelező jelleggel tagja lett minden üdülő- és telektulajdonos, ám nem azonos súllyal. Az egyesület 71 nyilvántartott tagja 200 szavazatot képviselt 1941 márciusában (telkenként egy szavazat, a házzal rendelkezőké még hármat számított, de egy kézben nem lehetett hat voksnál több), azonban a közgyűléseken ennél lényegesen kevesebben jelentek meg (1948 júliusában például csak tizennyolcan), jobbára azok, akik többes tulajdonlás vagy meghatalmazások révén lényegesen nagyobb mandátumerőt képviseltek, mint az egyszeri telektulajdonosok. Az egyesület havi 6 és 30 pengő közti tagdíjat szedett (és még különböző díjakat számítottak fel, például a telepőrzésért vagy a csónakházért), jobbára a telek nagyságával és értékével arányosan. Az átlagos nagyságú telek díja általában 12 pengő volt. 1946, az új fizetőeszköz bevezetése után az egyszerű telektulajdonosok 8 forintot fizettek havonta, a háztulajdonosok 20-at, és minden további telekért havi 10-10 forintot.[220] Az egyesület az így befolyt összegekből – a megválasztott „szigetgazda" irányítása alatt – gondoskodott a telep közterületeinek karbantartásáról, közösségi épületeket húzott fel, fizette a díjakat, a permetezést, az apróbb javításokat, a rágcsálóirtást, majd a nemsokára alkalmazott telepőrt, akinek az volt a feladata, hogy a tulajdonosok távollétében a sziget értékeire vigyázzon – a háború közeledtével és a közbiztonság romlásával párhuzamosan egyre kevésbé hatékonyan. Az ügyeket a néhány tagból álló választmány vitte egészen az egyesület 1950-es megszüntetéséig. Évente négyszer-ötször ültek össze, névleg az elnök (először Keleti Károly gyáros, majd Révai Béla nyomdatulajdonos, később Molnár C. Pál festőművész, a háború után pedig Gál Imre, illetve Barna Sándor főorvos) irányítása alatt, valójában azonban a mindenkor nagyon aktív egyesületi ügyészek (Reicher [később Ráth] Endre, majd Faludi Ferenc, illetve Soros Tivadar, mindhárman ügyvédek) irányítása mellett. A nyaralóidény kezdetén és végén általában kint a szigeten, valamelyik villában, a többi hónapban Budapest egyik kávéházában (Centrál vagy 1945 után a Kossuth téri Elysée), illetve gyűléstermében (Fakereskedelmi Csarnok) ültek össze a döntéshozók; a tisztikarról pedig az általában évente összeülő közgyűlés döntött. A háború alatti éveket alaposan megkeserítette az 1940-től felszámolás alatt álló Helvétiával, a Magyar Folyam- és Tengerhajózási Rt-vel,

220 BFL X. 221, 1. doboz, „Közgyűlési jegyzőkönyvek 1948–1950" dosszié. Közgyűlési jegyzőkönyv, 1950. augusztus 27.

a szentendrei járás főszolgabírójával, valamint a budakalászi elöljáróságggal való állandó disputa a révjog, a hajómenetrend, a kikötő helye, a pótadó-visszatérítés és a gyümölcsfák leszedésének joga miatt.

Az együttélés szabályainak aprólékos kimunkálása során bőven találkozunk olyan mozzanatokkal, amelyek ma aligha férnének bele egy nyaralótelep életébe: a háziszemét eltávolításának legmegfelelőbb módját például abban látta az egyesület vezetése, hogy azt „a késő esti vagy kora reggeli órákban a vízbe kell dobni", továbbá „a cserepek, üvegdarabok, vasdarabok, konzervdobozok összegyűjtendők, azt a telepőrök fogják a mély vízbe süllyeszteni".[221]

A teleptársak között volt bizonyos fluktuáció, ha nem is túl nagy mértékű. A Helvétiával folytatott viták, a cég felszámolása és a természeti körülmények bizonyosan hátráltatták azt, hogy a nyaralók úgy érezzék magukat, ahogy azt korábban a fényes papírra nyomott brosúrák megígérték. Egy, a telkén túladó tulajdonos így összegezte a gondjait: a Helvétia ígéreteit nem tartotta be, nem építette ki például a szentendrei műúttól a kalászi partig tartó kocsiutat, parkírozási lehetőséget. Ezért a panaszos sorok írója, Adler Alfréd igazgató két éve nem megy ki, mert *„nincs egy rendes hely, ahol letelepedhetnék, a szúnyogok agyoncsípik az embert, a gyümölcsöt elcipelik, és igazol engem, hogy a telkek értéke inkább devalválódik, minthogy lépést tartana a másutt egyesületek által fenntartott ún. nyaralótelepeken [jellemző árakkal]".* A szándékról is letett, hogy ott építkezzen. *„És sajnálom erkölcsileg azt, hogy egy ily jól indult, valóban úri társaságnak megfelelő hely ellaposodik, elveszti az érdeklődést, és elértéktelenedik."*[222]

A háború után jó néhány nyaraló gazdát cserélt, és a kommunista hatalomátvétellel párhuzamosan a budakalászi tanács VB és az államrendőrség képviselője is megjelent a közgyűléseken. Ezen túlmenőleg tömegesen vették birtokba az államosított/igénybe vett nyaralókat állami vállalatok (Lakásépítő Nemzeti Vállalat) vagy állami jellegű szervek (egészségügyi szakszervezet, MÉMOSZ) munkásai/alkalmazottai/tagjai, és ez a körülmény rohamosan amortizálta a sziget nagy tömeg befogadására képtelen infrastruktúráját. A folyamat felgyorsult, amikor a nyaralóházakat az ötvenes évek elején államosították, majd – eddig

221 BFL X. 221, 1. doboz, Szétküldött körlevelek-dosszié, Értesítő, 1947. augusztus.

222 BFL X. 221, 2. doboz, Tagdíj-reklamációk-dosszié, Adler Alfréd levele Reicher Endrének. Budapest, 1943. június 23.

még nem tisztázott körülmények között – a tömegüdültetés csődjét tapasztalva az eredeti tulajdonosok két személy kivételével visszakapták eredeti házaikat.[223]

Lakók

A szigeti üdülőtulajdonosok névsorát tekintve a helyzet szinte kínálja magát a kettős struktúra bevezetőben megfogalmazott vizsgálatára. Bár az egyesület tagnyilvántartó lapjai csak töredékesen maradtak fenn, a hivataloknak beküldött dokumentációból, az egyesületi élet irataiból nagyrészt rekonstruálni lehet a tulajdonosok származását és a polgári életben betöltött állását.

A forrásokból két, egymástól jól elkülöníthető csoport tűnik elő: döntően budapesti lakosokkal találkozunk (néhány újpesti és egy rákospalotai cím mellett egyetlen igazi vidéki lakos bukkan fel a címlistákban, dr. Kovács József debreceni orvosprofesszor, ő is csak a háború után), akik vagy az Erdei-féle kettős struktúra döntően zsidó származású, polgári középosztálybeli részébe (lennének) besorolhatók, vagy nagyon markánsan az úri, keresztény középosztály tradicionális foglalkozásait jelenítik meg. Igazoltnak tűnhetne tehát a *nemzeti* és *polgári* társadalom kettőssége.[224] Úgy gondolom azonban, hogy pusztán a leírás és az előre meghatározott kategóriákba való beillesztés túlzottan statikus felvételt eredményez, nem mond sokat a csoportképző dinamikákról, az identitásról, nem vesz tudomást az időbeliségről, és legfőképpen: az így konstruált csoportok közti viszonyokat sem magyarázza.

A polgári középosztály reprezentánsai jórészt ügyvédek, orvosok, nyomdatulajdonosok (Révai Béla, Büchler Henrik), gyártulajdonosok, menedzserek, bankszakemberek, újságszerkesztők és -kiadók, valamint értelmiségiek. A szélesebb közönség számára is ismerősnek tűnhet báró Hatvany Lajosné neve csakúgy, mint Kozma Lajos építészé, Litván József textilgyári igazgatóé, Soros Tivadar ügyvédé, eszperantistaé (a tőzsdeszakember Soros György édesapjaé), Vitéz Miklós író-dramaturgé, a *Meseautó* forgatókönyvírójáé. (Számosan a feleségük nevére vették a telket vagy a házat: így tett Soros, Kozma és Vitéz is.)

223 Krisztinkovich Gabriella: *Lupasziget. Emlékek.* H. n, 1989. 21.

224 A nevek és foglalkozások listázásának alapjai a BFL X. 221. 1. doboz tagnyilvántartó kartotékjai voltak, valamint a Helvetia pénztárkönyveinek befizetései, illetve az elszórtan fellelhető levelek, személyes utalások.

A korszakban műgyűjteményéről volt ismert Kartschmaroff Loránt vegyigyáros, amatőr absztrakt festő, jelentős műgyűjtemény létrehozója; 1935-től volt tag, és másfél évtizeden át rendíthetetlenül felügyelte a szigeti fák metszését és permetezését.

A hagyományos középosztály reprezentánsai, ha számban el is maradtak az előbbi – hangsúlyozom, önkényesen megkonstruált – csoporttól, számos, a korban ismert férfiút vonultathattak fel, így Páger Antal színészt (aki 1937 óta volt egyesületi tag), Martsekényi Imre építészt, kormánypárti képviselőt vagy Molnár C. Pál festőművészt. Találunk mellettük katonatiszteket (Szigriszt Jenő, Koncza Kálmán, Dömötör László, Kiss István) és minisztériumi tisztviselőket (Zách Imre) is. Nem individuális alapon, hanem testületként ugyancsak a hagyományos középosztály képviselőjének tekinthetjük a szigeten telekkel és házzal bíró Országgyűlési Tisztviselők Sportclubját, illetve a határozottan keresztény-nemzeti karakterű, és ezért 1945-ben fölöszlatott Magyar Atlétikai Club evezős szakosztályát is.

Kézenfekvő politikai okokból ez a csoport erősen megfogyatkozott 1945 után (bár például Molnár C. Pál leszármazottai ma is birtokolják a neves festőművész nyaralóját); helyükbe érkeztek az átmeneti politikai elit olyan új alakjai, mint Ortutay Gyula, Mihályfi Ernő vagy Csécsy Imre, és részben ide sorolhatjuk az újraindult polgári radikális *Világ* című napilap szerkesztőségét is, amely cégnyaralónak bérelte ki a Keleti-villát.

Hogy rámutassunk az ilyes kategorizálások esetlegességére, felvethető más csoportosítás lehetősége is: a sziget nemcsak mint környezet ihlette meg a két háború közötti modern magyar építészet legjobbjait (Kozma mellett többek között Forbát Alfrédot vagy Körner Józsefet, a kevésbé ismertek közül pedig Farkas Györgyöt és Endrét, Soros Tivadar házának tervezőit), hanem mint nyaralóhely is: Kozma ugyan hamarosan eladta saját házát Walter Rózsi operaénekesnek (és férjének, Radó Gézának), de a tulajdonosok között találjuk még Cserba Dezsőt (szintén a felesége nevén), Jánszky Bélát, továbbá a kevésbé ismert Varga Ferenc és Bernát Ferenc építészmérnököket. Találhatunk műgyűjtőket (például a habán kerámiák nemzetközileg elismert szakértőjét, Krisztinkovich Bélát) vagy éppenséggel olyan tulajdonosokat, akik különböző úton-módon kötődtek az építtetőhöz, s nem kizárt, hogy valamelyes kedvezményben részesültek: ilyenek voltak cégjegyzők vagy éppen Kallós János, a *Pesti Tőzsde* és a tőzsdei kompasz szerkesztője, akinek lapja kitartóan reklámozta

a vállalkozást a kezdetekkor. Feltűnően magas a vegyészek, kémikusok száma. Az építészek vagy a vegyészek szigete lett volna a Luppa?

Zavarodottságunkat fokozhatja, ha a tulajdonosok lakcímeit nézzük: dominálnak benne Budapest belső kerületei (Kőbánya egyáltalán nem szerepel, és a később a fővároshoz csatolt elővárosok közül is csak Újpest és Rákospalota): az 1943 végén készült összeírás nyolcvanöt neve mellett tizenötnél található I., II. vagy XII. kerületi utcanév, és ha ehhez hozzávesszük a hat XI. kerületi címet, akkor látható, hogy a hagyományos középosztály lakóhelyének tekintett területek erősen jelen vannak a mintában. Jóllehet, már a századfordulótól megfigyelhető az a tendencia, hogy a jómódú zsidó polgárság tagjai a budai oldal villanegyedeiben is megtelepednek – ennek hű lenyomatát adják Zsolt Béla regényei, például a *Gerson és neje* (1930). Alig jöttek viszont tulajdonosok az akkori V. kerület újlipótvárosi részéből (öt fő). S ha más metszetben vizsgáljuk a névsorainkat, rájöhetünk, hogy előfeltevéseink még kevésbé illeszkednek a valósághoz: találunk zsidó származású bankigazgatót, menedzsert a XII. kerületben, építészmérnököt a Krisztinában, illetve a IX. kerületben, konzervatív minisztériumi tisztviselőt Csillaghegyen, valamint katonatisztet a Klauzál téren.

Mindezzel a kategorizálással s egy szűk mintából levont következtetésekkel még mindig csak ugyanazt a statikus képet erősítettük vagy gyengítettük, amit Erdei Ferenc nyomán számosan átvettek a történeti irodalomban. Mi a helyzet ehhez képest a mindennapi élettel és az egymás közti érintkezéssel a 20. századi magyar történelem egy különösen feszült, a társadalmat sokszorosan próbára tevő időszakában, zsidótörvények, munkaszolgálat, háború, deportálás, államosítás, kommunista hatalomátvétel közepette? Ezek az események mennyire tették próbára az alkalmi közösség kohézióját, milyen stratégiákat követtek a szereplők, hogy túléljék a korszakot, és megmentsék tulajdonukat vagy az életüket?

Viszonyok

Az első és legfontosabb körülmény, ami az iratokból elénk tűnik: nincs zsidózás, nem találunk antiszemita felhangokat a közgyűlési jegyzőkönyvekben, hivatalos és félhivatalos dokumentumokban. Ha van olyan társadalmi ellentét, ami megjelenik, az inkább a szociális hierarchia megsértéséből fakad, de az is elszórtan.

Például amikor Földváry gondnok „prepotens, szemtelen és a legelemibb udvariasságot is nélkülöző módon" reagált egy magyar királyi százados (nem telepi tulajdonos) azon kérésére, hogy csónakját feladhassa az MFTR propellerére csomagként. Az esetről készült iratok azt sugallják, hogy a volt frontharcosi minőségére nagyon kényes telepfelügyelő nem volt hajlandó áthágni a szabályokat, s nem hatott a katonatiszti tekintélyre történő hivatkozás sem.[225]

Számos apró jelet találunk arra vonatkozóan, hogy e körben is tudatosult: a tagok/tulajdonosok között voltak zsidó származásúak, és a politika is betört mindennapi életükbe.

Az első közülük az az indítvány, amelyet 1938 novemberében a hazafias felbuzdulás motivált, nyilvánvalóan az első bécsi döntést követő eufóriában: a választmány javasolta a sziget nevének megváltoztatását, „Szent István, Szent Erzsébet vagy valamely más nemzeti nagyságunkat" hozva szóba.[226] A testület ugyan bizottságot küldött ki a kérdés megvitatására, további lépés ebben az ügyben nem történt.

A második zsidótörvény kapcsán az egyesület is bejelentette zsidónak számító tisztségviselőit (szám szerint négyet), és még 1944-ben is találunk zsidó származású vezetőt (Faludi Ferenc ügyészt) a tisztikarban, ami egyúttal azt is jelentette, hogy a fürdőegyesület vállalta azt, hogy kiessen a tiszta kereszténynek számító társaságok privilegizált kategóriájából.[227]

A sok magas állású, nemritkán vezetői talentumokkal és temperamentummal megáldott teleptárs között számos esetben robbantak ki viták. Néhányan egyenesen keresték az ilyen típusú konfliktusokat, és megbékítésük nem bizonyult könnyű feladatnak. Bár az irat eltűnte miatt a probléma pontos természetét nem ismerjük, tudjuk, hogy 1941-ben Zách Imre külügyminisztériumi számvevőségi tanácsos és tüzérfőhadnagy – amikor a vélhetően tagdíjnemfizetés miatt ellene indított perben alulmaradt – beadvánnyal fordult Pest-Pilis-Solt Kiskun vármegye hírhedt alispánjához, Endre Lászlóhoz. Bejelentésében „az egyesület ellen súlyosan sértő és bántó kitételek szerepelnek, és kitűnik belőle,

225 BFL, X. 221, 1. doboz, „MFTR-rel történő levelezés" dosszié, Szabados Ferenc levele az MFTR-nek, Ipolyság, 1943. július 24.

226 BFL, X. 221, 1. doboz, Választmányi ülések jegyzőkönyvei, 1938. november 8., 4. n. p.

227 BFL, X. 221, 1. doboz, „Tisztikar bejelentése" dosszié, passim. Valamint MNL PMVL, IV. 446/a, a szentendrei járás főszolgabírójának iratai, 11. dob. 6749/1941 sz. Bejelentés, Budapest, 1941. szeptember 26.

hogy az egyesület működésével nemcsak, hogy tisztában nincs, hanem olyan valótlanságokat állít, amelyek fölött napirendre térni nem lehet és nem is szabad". Beadványában Zách egyúttal az egyesület feloszlatását is kérte. Nagyjából elképzelhető, hogy a korszak autoriter-konzervatív elitjében is megütközést keltő alispán hogyan fogadott volna egy ilyen lehetőséget egy (részben) zsidónak is tekinthető egyesület megregulázására, amikor – akár a járásban – sokkal cifrább dolgokat is megengedett magának.[228] A választmány tehát leszavazta a harcias Bernát Ferenc titkárt, és a békés elintézést preferálta. Az egyik választmányi tag, Máté Lajos kapott megbízást arra, hogy „lebeszélje" Záchot. Máté a feladatnak eleget is tett, és egy hónappal később a választmány már azt a hírt kapta, hogy Zách visszavonta beadványát az alispántól, és az egyesületnek elégtételt szolgáltatott.[229]

Ahogy egyre komorabb idők következtek, úgy vált egyre nyilvánvalóbbá, hogy a sokszor civakodó, de közös célok érdekében jól-rosszul kooperáló közösségnek új stratégiákra van szüksége önmaga át- és megmentéséhez. Ezt jól tükrözték a tisztikarban bekövetkezett változások: a titkári feladatra vonatkozóan 1939 végén csak annyit tudunk meg, hogy munkáját dr. Bernát „nem folytathatja" (aztán valahogy mégis a posztján maradt). Keleti Kornél díszelnök halála és Révai Béla elnök határozottan a zsidótörvényeknek betudható visszavonulása után azonban 1943 második felében ismét felvetődött az elnöki poszt kényes kérdése. Az átmeneti időszakban Szél Jenő bankigazgató, korelnök vezette az egyesületet. Egy sikertelen kísérlet után (az országgyűlési sportklub elnöke, Schüler Endre nem vállalta a felkérést) a hívő keresztényként és vallásos témákkal is foglalkozó alkotóként ismert Molnár C. Pál festőművészt javasolták az elnöki posztra, aki levélben fogadta el a felkérést. A festő nem titkolta, hogy mit tart a döntés valódi motivációjának. Annak ellenére, hogy már 1939 óta a választmány póttagja volt, mentegetőzött az adminisztrációban való járatlanságáért, és némi kajánsággal hozzátette: tudomásul veszi jelölését, amennyiben *„a megtiszteltetésből a külön a személyemnek szóló százalékot őszinte hálás jóérzéssel köszönöm*

228 Ezekről ld. Viczián István: *Életem és korom* (sajtó alá rendezte, a jegyzeteket és az utószót írta: Ablonczy Balázs). Szentendre, 2007, Pest Megyei Múzeumok Igazgatósága. 184–261. Endre működéséről átfogóan: Vági Zoltán: Endre László. Fajvédelem és bürokratikus antiszemitizmus a közigazgatási gyakorlatban, 1919–1944. In: Randolph L. Braham (szerk.): *Tanulmányok a holokausztról II.* Budapest, 2002, Balassi. 81–153.

229 BFL, X. 221., 1. doboz, „Választmányi ülések jegyzőkönyvei 1934–1950" dosszié, jegyzőkönyv, 1941. május 27. 1. napirendi pontés 1941. június 22. 2. napirendi pont.

meg teleptársaimnak, azt a százalékot pedig, amely az idők-diktálta opportunus célszerűségre esik, igyekszem majd együttműködés alapján valóban közérdekűen hasznosítani." Egyúttal jelezte, hogy korábban azért nem folyt bele az egyesület ügyeibe, mert némely teleptársból hiányzott a közösségi érzés, és remélte, hogy a teleptársak nincsenek pártcsoportokra oszolva.[230]

A német megszállás utáni időszakból nincsenek adataink az egyesület működésére vonatkozóan: Soros Tivadar csak annyit jegyzett meg szűkszavúan, hogy 1944 nyarán luppai nyaralóját kiadta egy Hászka nevű legitimistának, amiért cserébe az ő budai villájában próbálta túlélni a megpróbáltatásokat Kozma Lajos társaságában.[231]

A szovjet megszállás/felszabadulás után némiképp fordult a kocka: a jobboldalon túlzottan exponált tulajdonosok (Páger, Martsekényi, a katonatisztek egy része) eltűntek, és a tulajdonosok baloldali csoportjai kerültek előtérbe és/vagy vezető helyre az egyesületben, de megtartotta például választmányi tagságát Molnár C. Pál. Azonban az iratok alapján ebben a helyzetben sem a kettős struktúra törésvonalai mentén (állítólagosan) elfoglalt pozíció volt a döntő a feladatvállalásban. Nem volt boszorkányüldözés, sem politikai felelősségrevonás, a szereplők nem utalgattak egymás politikai múltjára. Az átmeneti időszakban a közösség polgári baloldali tagjai (Csécsy Imre, Litván József, Soros Tivadar és mások) egyszerűen jobb lobbierővel rendelkeztek, hogy bizonyos kedvezményeket elérjenek a közösség számára: olcsóbb – és a budapesti hálózatba történő! – telefonbekötést Bebrits minisztertől, a hajóállomás megnyitását, vagy háborút túlélt, olcsó csónakmotort az átkelőhajónak, stb.[232] Miközben 1945 előtt a hasonló, infrastruktúra-fejlesztő lépések szükségességét rendszerint az államigazgatás, de még inkább a kereskedelem és az üzlet érdekeivel indokolták (gyorsan kell beérnie a fővárosi kórházba az orvosnak, értesülnie a fontosabb hírekről az üzletembernek, az újságírónak), most a „dolgozó

230 BFL, X. 221., 1. doboz, „Választmányi ülések jegyzőkönyvei 1934–1950" dosszié, Molnár C. Pál levele a választmánynak, Gyilkos-tó, 1943. szeptember 1.

231 Soros: i. m. 60–62., 134.

232 BFL, X. 221., 1. doboz, „Vegyes levelezés 1938–1950" dosszié, Soros Tivadar levele Mihályfi Ernőnek telefonügyben, Budapest, 1950. január 6. Ugyanitt található a csónakmotorral kapcsolatos levelezés.

értelmiség" szükségletei, esetlegesen a kormány telektulajdonos tagjai kerültek elő hivatkozásként.[233]

Ugyanakkor a fokozatosan eldurvuló politikai légkörben a fenyegetettség hangja is kihallik egy-egy beszámolóban, például, amikor az elnök a tömeges úrnapi üdülőlátogatások kapcsán óv a „provokációktól és a személyeskedésektől (...) mert az a teleptársak összességére nézve kellemetlenséggel járhat".[234] Egy szent szobor eltüntetését követelte a „köztérről" egy eladdig ismeretlen Lupai Csónakázó Egylet tisztviselője 1950 nyarán. Az „ipari munkásság hatalmas üdülőházának" építését ugyan még kissé fogát szívva üdvözölte a közösség, de az egyik utolsó választmányi ülés lelkendezése a javuló közbiztonság felett már hamisítatlanul, bár kissé abszurd csavarral előlegezte meg az ötvenes évek hangulatát: *„ez* [t. i. a közbiztonság javulása] *nyilván nem véletlen, hanem annak a társadalmi átalakulásnak egyik következménye, amely hazánkban végbe ment. Az általános morál emelkedett, ennek következtében az egyének moralitása is lényegesen megváltozott, a dolgozó emberek személyi tulajdonának tisztelete megnövekedett."*[235]

¤ ¤ ¤

A sziget közösségében – az áttekintett iratanyag alapján – mindenképpen a *kooperáció* hangsúlyai az erősebbek. A két társaság – amelynek viszonyai sokkal összetettebbek, mint azt elsőre gondolhatnánk, gondoljunk a lakóhelyi szegregáltság cáfolatára – egymástól nem zárkózik el (Krisztinkovichék vették meg például a régi barát, Révai Béla házát, ám a nyomdatulajdonos továbbra is ott nyaralhatott), de az is igaz, hogy nem sok esetben van köztük társasági összejárás.[236] Az az éles elkülönülés azonban, amit a kettős struktúra modellje sugall, bizonyosan nem állja meg a helyét ebben a szűk és szezonális mikrokörnyezetben. Az 1934 és 1950 közötti magyar történelem számtalan próbatétele ezt az életmódban, a követett társadalmi mintákban sok tekintetben hasonló középosztályi-felső

233 BFL, X. 221, 1. doboz, „Vegyes levelezés 1938–1950" dosszié, Reicher Endre a postaigazgatóságnak, 1935. november 7. Valamint „MFTR-levelezés" dosszié, 1941–1950, a választmány levele az MFTR-nek, 1947. május 20.

234 BFL, X. 221, 1. doboz, „1949–1950" dosszié, Választmányi jegyzőkönyv, 1950. június 18.

235 BFL, X. 221, 1. doboz, „Közgyűlési jegyzőkönyvek, 1948–1950" dosszié, Választmányi jegyzőkönyv, 1950. augusztus 27.

236 Krisztinkovich Gabriella-interjú. Készült Budapesten, 2009. augusztus 9-én.

középosztályi csoportot alaposan megviselte. Az állam által inszcenált, egymást követő diszkriminációs hullámok arra kényszerítették őket, hogy közös célok (legyen az egyszerű fizikai túlélés vagy a javak mentése) érdekében képesek legyenek együttműködni. Létrehoztak egy nyelvet, amely megfelelt az államhatalomnak, igyekeztek megfelelni személyi elvárásainak, mindig igyekeztek kitapogatni a határt a *lehetséges* a *kívánatos* és a *tisztességes* között, olyan tagokat vontak be az együttműködésbe, akik védelmet jelenthettek a kisajátítás ellen, és közös stratégiákat dolgoztak ki – még ha ez nem is ment minden súrlódás nélkül. Végső soron az 1945 előtti és utáni reakcióik eléggé hasonlóak, azzal a különbséggel, hogy a nyelv romlása, telítődése politikai elemekkel sokkal látványosabb 1949–1950-ben, mint korábban bármikor. Míg a háború alatt a zsidótörvények és a munkaszolgálat valósága ellenére igyekeztek fenntartani a polgári látszatot – senki nem várta el tőlük például az „antibolsevista keresztes hadjáratért" való rajongást –, a fenti abszurd idézet a javuló erkölcsökről és a tulajdon védelméről azt mutatta: a nyelv kisajátítása leszivárgott a társadalom alapjaiba.

Elért a szigetre.

PORTRÉK

Forrás: Fortepan / Homoródy Károly

Bethlen István erdélyisége

Ennek a kissé szellemtörténeti zamatú címnek nem ez az első használata. Erre magam is csak az anyaggyűjtés időszakában jöttem rá. Ravasz László, dunamelléki református püspök 1934 októberében hasonló címmel értekezett a témáról a *Magyar Szemle* hasábjain. Ő sem jutott ebben messzire, summázata inkább szkeptikusan hangzik: *„Volt abban valami alig elhordozható tragikum, hogy a legerdélyibb lelkű politikus legyen az Erdély nélküli ország gazdája, s olyan politikát csináljon, mintha nem is volna Erdély."*[237]

Másik oldalról a Bethlennel szemben igen kritikus és csak ritkán megenyhülő Zsolt Béla is Bethlen egyik alapvető tulajdonságának látta erdélyiségét. A politikus naiv ravaszsága, egyensúlyi politikára való állandó törekvése (értve ezalatt a polgári, a munkás és a paraszti rétegek képviseletének állandó egymás elleni kijátszását – legalábbis Zsolt szerint), taktikai húzásai olyan értelmezési keretet adtak az újságíró mondatainak, hogy olvasója önkéntelenül az erdélyi politikusi alkatról szóló általános beszédmódot ismerheti fel benne. Ugyanakkor Zsolt 1929-es cikkében Bethlen javára írta, hogy nem követte Mussolini példáját, és nem indult el a diktatúra felé. Szövegének hangsúlyai azonban akkor is, később is Bethlen politizálásának provinciális voltát emelik ki, mintha erdélyiségének ez lenne az egyetlen lehetséges metaforája – még ha a régió nevét Zsolt csak elvétve használja is.[238]

Maga Bethlen, ha Erdélyről kellett beszélnie, sohasem szárnyalt lírai magasságokban, tájfilozófiát, a *pays* lényegének a korszakban elterjedt kifejtését hiába várnánk tőle Hamvas Béla vagy Várkonyi Nándor modorában. Még

237 Ravasz László: Bethlen István erdélyisége. *Magyar Szemle,* 1934. október. 106.

238 Ld. többek között: Zsolt Béla: Bethlen. In uő.: *Kőért kenyér – Vezércikkek 1921–1939.* Budapest, 1939, Tábori és Társa, 16–21.

a közéleti rangjától nem elválasztható módon megszületett monumentális családtörténetben is így nyilatkozott:

„Amidőn e családtörténetet átolvastam, melyet a szerző annyi szeretettel és tudással tárt mindazok elé, akik érdeklődnek Erdély múltja iránt, nem tagadom, bizonyos meghatottság vett rajtam erőt. Megelevenedtek előttem a családi hagyományok, határozott körvonalakat nyertek családom azon tagjai, kiknek alakjai hovatovább mindjobban elmosódtak a késő utódok emlékezetében. Megismertem küzdelmeiket, törekvéseiket és szerepüket hazájuk történetében. […] Erdély közéletében a 14. századtól kezdve szerepet vittek, akikről megállapítható, hogy bármely párthoz tartoztak is, bármilyen politikai irányzatnak voltak is követői az idők folyamán, abban, hogy a hazát becsülettel igyekeztek szolgálni, valamennyien egyetértettek."[239]

Bethlennek szülőföldjéről és annak a magyar történelemben, nemzeti fejlődésben elfoglalt helyéről nem voltak különösebben mélyenszántó gondolatai.[240] Erdély 1918 előtt a magyar állam regionális politikájának hiányát és az erdélyi magyar nemzetépítés szorgalmazását jelentette számára. A két világháború közötti időszakban Erdély sorsa egy nagyobb, közép-európai rendezés részeként merült föl, egy olyan lehetőségként, amely egyszerre oldhatja meg Trianon problémáját, a román–magyar együttélést, valamint a nagyhatalmak döntéshozói számára is megnyugtatóan rendezi a keleti biztonság kérdését. Az alábbiakban arra teszek kísérletet, hogy Bethlen István nézeteinek rétegeit minél jobban bemutassam, és elhelyezzem őket a korszak politikai gondolkodásában.

Az erdélyi politikus

A későbbi miniszterelnök a Károlyi Sándor vezette agrárius mozgalomhoz köthető pályakezdése után hamarosan talált magának olyan ügyet, amely révén szakpolitikussá válhatott a magyar parlamentben. Ez a téma 1907-től Erdély és a román nemzetiségi mozgalmak kérdése volt. Majd néhány évvel később a speciális gazdasági (vagy ennek köntösébe bújtatott) vonatkozások kezdték

239 Bethlen István bevezetője. In: Lukinich Imre: *A bethleni gróf Bethlen család története.* Budapest, 1927, Athenaeum, oldalszám nélkül.

240 Ellentétben erdélyiségének vizsgálójával, a nagyon is reflektált Ravasz Lászlóval. Erről ld. Hatos Pál: „Mikor Magyarország Erdély volt." Ravasz László „erdélyiségének" rétegei. *Kommentár,* 2011. 4. sz. 34–56.

érdekelni: a tízes évek elejétől az erdélyi románok birtokvásárlásai és ennek nemzetpolitikai vonatkozásai foglalkoztatták. Bethlen István 1911–1912-ben Tokaji László, az Országos Magyar Gazdasági Egyesület (OMGE) titkárának segítségével összegyűjtötte a korábbi évek erdélyi és partiumi birtokforgalmának adatait. Az adatokból (amelyeket 1913-ban füzetben is kiadott[241]) arra jutott, hogy a kelet-magyarországi területeken 1907 és 1911 között a 100 holdon felüli, magyar tulajdonosok birtokában lévő, művelhető földterület 6,6%-a, mintegy 100 ezer hold került román tulajdonosok kezére. Ehhez járult még körülbelül 70 ezer hold erdőterület is. (Ráadásul a nemzeti szempontból elveszített terület arányaiban nagyobb volt a Királyhágótól keletre elterülő vármegyékben.[242]) Bár az elmúlt évek kutatása nagyon is fontos fenntartásokat fogalmazott meg ezzel a konklúzióval szemben (a román kézre jutott terület például nagyobb arányú volt az eleve elsöprő román többségű vármegyékben – mert egyszerűen nem volt tőkeerős magyar vásárlóréteg), Bethlen analízisét azóta is példás egyetértésben fogadja el a román és a magyar történetírás. Előbbi a szorgalom és a túlélés diskurzusában találja meg a maga hangját, míg az utóbbi a nemzeti nemtörődömség és a magyar dzsentri pusztulása felől láttatja a folyamatot – ami így mindenkinek kényelmes, bal- és jobboldalon egyaránt.[243] Ez a munka országosan ismertté tette a fiatal politikust – ez nyilván nem volt független a kor nemzetközi politikájától, elsősorban a Balkán-háború hatásaitól, amelyek sokak számára azt is jelentették: a hatalmi viszonyok a háborús zóna közvetlen szomszédságában is megváltozhatnak. Bethlen István 1913 végén tagja lett az erdélyi politikai érdekképviseletet – kezdetben kormányellenes hangsúlyokkal – zászlajára tűző Erdélyi Szövetségnek, sőt távollétében vezető tanácsi taggá is választották. A regionális lobbicsoport – eltekintve nemzetiségi politikusok elszórt akcióitól – új és egyedülálló kezdeményezés volt a dualizmus parlamentjében. Megalakulásának kiváltó oka Tisza István miniszterelnök tárgyalása volt nemzetiségi vezetőkkel, nem utolsósorban román politikusokkal. Kezdeti harcos ellenzékiségéből a szövetség sokat veszített, jelentős részben Bethlen hatására: tompultak a választójoggal kapcsolatos követelések (ebben lehetetlen

241 Bethlen István: *A magyar birtokpolitika feladatai Erdélyben.* Budapest, 1913, Pátria.

242 Romsics Ignác: *Bethlen István. Politikai életrajz.* Budapest, 1991, Magyarságkutató Intézet, 45–46.

243 A tézis kritikájáról ld. Egry Gábor: Egy önlegitimáló politikai és történeti narratíva kérdőjelei (1861–2003). Nemzetiségi bankok, nemzetiségi mozgalmak a századforduló Erdélyében. *Múltunk,* 2006. 3. sz. 4–34.

nem felismerni a későbbi miniszterelnök és elvbarátai konzervatív meglátásait, például a titkosság elvetéséről), a Szövetség már nem kívánta a virilizmus eltörlését, követeléseinek szociális hangsúlyai is erőtlenebbek voltak, valamint a közigazgatás demokratizálását sem látta olyan sürgetőnek.[244] A szervezet működése a kormányzat kelletlensége és a világháború kitörése miatt hamarosan elhalt. Új életre az 1916-os erdélyi román betörés és a nyomában meginduló rekonstrukció kapcsán kelt, ekkor már Bethlen sokkal aktívabb részvételével. Az 1917 őszén újjáalakult szervezetnek Bethlen egyenesen elnöke lett, bár továbblépését (például az újjáépítés királyi biztossága felé) nehezítette az a gyanakvás, amely személyét 1918 elejétől körbevette a Szövetségen belül. A döntően a Tisza-ellenes függetlenségi ellenzék által uralt szervezetben nem nézték jó szemmel a politikus közeledését a Nemzeti Munkapárthoz.[245] Az újjáalakult szervezet programjában hangsúlyosan vállalta az erdélyi magyar gazdasági és politikai szupremácia megteremtését, és korábbi követeléseit olyanokkal egészítette ki, amelyek az impériumváltás után a román nemzetiesítő politikában jutottak szerephez (hivatkozási alapként vagy technikaként). Ugyanezen ideák 1940 után, Észak-Erdély visszacsatolásakor kaptak különös jelentőséget az erdélyi magyar politikai elit gondolkodásában. Az Erdélyi Szövetség – amely megkezdte vármegyei szervezeteinek kiépítését is, ebben is különbözve korábbi önmagától – követelte a birtokforgalom ellenőrzését, a román felekezeti iskolák államosítását. A szervezet környékén olyan vélemények is hangot kaptak, amelyek telepítéssel, a román népesség mozgatásával és az Alföld és a Székelyföld közötti nyelvi folyosó megteremtésével kívánták hegemón helyzetbe hozni az erdélyi magyarságot. Az Osztrák–Magyar Monarchia és Románia közötti békerendezés során felmerült, az országok közötti közjogi viszony szorosabbra fűzéséről szóló ötletet Bethlen határozottan elvetette. Ami legalábbis érdekes annak fényében, hogy néhány évvel később éppen egy hasonló konstrukcióban látta a román–magyar viszony megoldásának kulcsát.

A Szövetség a háborús összeomlás kellős közepén, 1918 októberében memorandumot juttatott el Károlyi Mihályhoz, amelyben ugyan jelezte, hogy a nemzetiségi kérdés kezelésében bizonyos kompromisszumokra

244 Bárdi Nándor: Az erdélyi magyar (és regionális) érdekek megjelenítése az 1910-es években. Az Erdélyi Szövetség programváltozatai. *Magyar Kisebbség,* 2003. 2–3. sz. 95–97.

245 Egry Gábor: Regionalizmus, erdélyiség, szupremácia. Az Erdélyi Szövetség és Erdély jövője, 1913–1918. *Századok,* 2013. 1. sz. 26.

hajlandó – hozzájárult például Horvátország elszakadásához, a nemzetiségek nyelvén folyó középiskolai oktatáshoz –, de hallani sem akart Erdély föderalizálásáról és az ország területének megcsonkításáról. Bethlen a parlament feloszlatása után, 1918 október végén visszatért erdélyi birtokára; alig egy héttel később azonban menekülésre kényszerült a lázongó mezősámsondiak elől.

Az 1918 előtti időszakban Bethlen egy regionális témával (az erdélyi magyar szupremácia ügye, főleg annak földforgalmi és választójogi aspektusai) került be az országos politika főáramába. Csaknem egy évtizeden keresztül – korábbi agrárius témáitól elkanyarodva – képviselte ezeket az ügyeket a parlamentben. Tehetsége és felkészültsége révén azonban nem maradt single issue-politikus, feljebb tudott lépni. Sajátos módon abban a pillanatban, amikor a Nagy Téma kicsúszott a kezéből, és nemzetközivé vált.

Az európai politikus

A már a tízes években lábra kapó erdélyi magyar regionalista (*igazán* regionalista) gondolat, az előbb kulturális, de minden ellenkező hírészteléssel ellentétben politikai téren is jelentkező, ám hamar elhalt transzilvanizmus nem érintette meg Bethlent.[246] Hatalmi játszmákban, politikai alkukban gondolkodott, vélhetően nem tudott mit kezdeni az értelmiségiek által vitt és hamar hiábavalónak bizonyuló gondolattal. Elég beszédes, hogy amikor a transzilvanizmus egyáltalán felmerült Erdélyről szóló írásaiban, Bethlen csak negatív toposzokban tudott megnyilatkozni: az erdélyi románt a regátitól elválasztó különbségeket hangsúlyozta, az előbbinek az utóbbi általi tönkretevését. És ahol a „speciális erdélyi patriotizmus" „szép és nemes tradícióiról" beszélt, jobbára egy valaha volt/sohasem volt aranykort idézett vissza.[247]

Az 1918 utáni évtizedekben – legyen kormányon vagy ellenzékben – Bethlen számára Erdély konkrét megjelenési formája volt a magyar probléma összességének, a trianoni békeszerződés revíziójának. Állhatott a rövid életű ún. „erdélyi minisztérium" élén 1919-ben, lehetett békedelegátus, Budapestre

246 A témakörről magyarul ld. K. Lengyel Zsolt: *A kompromisszum keresése. Tanulmányok a 20. századi transzszilvanizmus korai történetéhez.* Csíkszereda, 2007, Pro-Print.

247 Bethlen István: Az erdélyi kérdés. In uő. *Válogatott politikai írások és beszédek.* Szerk. Romsics Ignác. Budapest, 2000, Osiris, 314.

küldött külföldi diplomaták konfidense, miniszterelnök vagy ellenzéki bölcs, a kormányzó tanácsadója, a Duna-medence békéjének helyreállítása számára mindenekelőtt és elsősorban az erdélyi kérdés megoldását jelentette. Ezzel kapcsolatban voltak kézzelfogható tapasztalatai és kiforrott politikai koncepciója az 1918 előtti évekből. Az európai kontextusba helyezés (ami egyébként osztályos társának és földijének, Teleki Pálnak is kedvelt retorikai eszköze volt), Erdéllyel kapcsolatosan így merült föl 1933-ban tartott londoni előadásában: *„És úgy érezzük, hogy az erdélyi kérdés azt a további sorsdöntő problémát veti fel, vajon helyes-e, célszerű-e, a civilizáció érdekeivel összeegyeztethető-e, hogy valamely állam különféle nemzetek által vegyesen lakott területrészének a kormányzata és irányítása abban a percben kivétessék a kultúrában, a gazdasági téren előrehaladottabb kormányzati tudással és tradíciókkal bíró azon nép kezéből, amely a politikai hatalmat ott évszázadokon keresztül jogosan gyakorolta"* – a retorikus kérdésre adható válasz nyilván nem lehetett kétséges Bethlen számára.[248]

Az erdélyi kérdésről összeállított jegyzéke a békekonferencián – felismerve Magyarország hátrányos helyzetét – már nyitott lett volna akár egy független állami megoldásra is, de a Romániához tartozás esetén is népszavazást követelt a terület lakosai számára.[249] Ezt azonban a békekonferencia elutasította. A két világháború közötti időszakban Bethlen kedvvel frappírozta a vele találkozó külföldi államférfiakat és diplomatákat azzal, hogy nem feltétlenül a tőlük elvárt módon közelítette meg a kérdést. Vagy a független Erdély mellett érvelt (mint 1933-ban Londonban), vagy pedig felvetette Románia és Magyarország uniójának lehetőségét; esetleg egy román–magyar–lengyel államszövetségét. Az elképzelés mögött nyilván ott állt Bethlennek az az elképzelése, hogy az igazgatásban, európai kitekintésben jártasabb (vagy annak tartott) magyar elit egy ilyen államban szükségképpen döntő befolyásra tenne szert. A két állam együttes súlya pedig pótolhatná azt a tekintélyt, amelyet Budapest a Monarchia felbomlásával veszített. Külföldi tárgyalópartnerei sokszor nem is tudták hova tenni Bethlen ilyes kijelentéseit. Az optáns pörben elfoglalt, intranzigensnek tűnő álláspontját még csak-csak meg lehetett magyarázni személyes anyagi érdekeivel és elveszített földbirtokával, váratlan engedékenységét vagy például hirtelen jött,

248 Uo. 307.

249 Revízióval kapcsolatos nézeteiről ld. Péteri Lóránt: Bethlen István. In: Romsics Ignác (szerk.): *Trianon és a magyar politikai gondolkodás 1920–1953,* Budapest, 1998, Osiris, 31–50.

1931. decemberi temesvári látogatását és Károly királlyal való közös vadászatát már kevésbé. Louis de Vienne budapesti francia követ (ahogy elődei közül is néhányan) azzal próbálkozott, hogy Bethlen erdélyiségében lelje meg a magyarázatot: „fajára" (szó szerinti idézet egy diplomáciai jelentésből) nézve erdélyinek tartotta, egyfajta keveréknek román és magyar között, aki ha néha lenézően beszél is a románokról, és a magyar nacionalizmus érveit használja, mégiscsak több közös ponttal rendelkezik a megvetett szomszéddal, mint egy tősgyökeres magyarországi politikus.[250]

Hogy azonban mégsem politikai taktikáról volt szó esetében, amikor független vagy autonóm Erdélyről beszélt, bizonyítja az az 1940-ben írott, szigorúan bizalmas memoranduma, amelyet az európai háború kilátásairól és a magyar politika lehetséges irányairól írt. Ebben a nyilvánvalóan őszinte (mert nem a nyilvánosságnak szánt) iratban Bethlen István ismét letette a garast az egységes és valamiféle magyar–román kondomíniumban létező Erdély mellett. Ellenezte a régió megosztását (épp ezért volt elégedetlen az 1940. augusztus 30-i második bécsi döntéssel), és a teljes egészében Magyarországhoz csatolást is, mert az csak fegyverszünet lenne a Romániával fennálló viszonyban, és a közeli vagy távoli jövőben is életben tartaná a román területi követeléseket Magyarországgal szemben.[251] Ennek ellenére nem vetette el a háborús megoldást, mert rövid távon csak így látta kezelhetőnek a helyzetet. Bár 1940 őszén nyilván örült Észak-Erdély visszacsatolásának – már csak azért is, mert szülőfaluja és egykori birtoka is a visszatért területen feküdt, ahova huszonkét év után először látogatott el –, ez az öröm sem oszlatta el balsejtelmeit: a felsőház külügyi bizottságának ülésein, a konzervatív-liberális ellenzék társasköri rendezvényein ismételten hangsúlyozta, hogy az ár, amit a magyar kormány fizetni szándékozik Erdélyért (például a háromhatalmi egyezményhez való csatlakozás), túlzottan magas, és olyan útra tereli Magyarországot, ami tragédiához vezet. Rónai András, Teleki Pál bizalmasának emlékezései szerint a fennálló helyzet konzerválására Bethlen nem habozott volna akár a lakosságcsere eszközéhez sem nyúlni. Jóval túllépve az Erdélyi Szövetség két és fél évtizeddel korábbi tervein, az összes észak-erdélyi

250 Louis de Vienne Aristide Briand külügyminiszternek. Budapest, 1931. december 19. Ministère des Affaires Etrangères – Archives Diplomatiques (Paris), Europe, 1918–1940, Roumanie, vol. 191. 52. f.

251 Bethlen István: Emlékirat a nagyhatalmak béketerveiről és Magyarország revíziós céljairól. In uő. *Válogatott polititkai írások és beszédek.* I. m. 371.

román kitelepítését javasolta, és helyükre a csángók betelepítését – ami azon túl, hogy nem volt különösebben reális (a két etnikai csoport nem volt azonos súlyú), Teleki miniszterelnök elképzelésével sem találkozott. Egy ilyen népességmozgatás méretei miatt kiszámíthatatlan következményekkel járt volna.

Utolsó nagy írásában, az 1944 nyarán, bujdosása idején írott emlékiratában Bethlen István már inkább csak magát próbálta győzködni arról, hogy a nemzetközi jog szerint nem lehet kifogásolnivalót találni Észak-Erdély visszaszerzésében, sőt, az kifejezett szovjet támogatással valósult volna meg.

Mindent összevetve Bethlen István gondolkodásában Erdélynek mindvégig kitüntetett szerep jutott: szemléletmódja a származását tudatosan előtérbe toló politikusé, aki ugyan az első világháború előtt és alatt a magyar szupremácia elkötelezett híve volt, de akit a két háború között a reálpolitika arra kényszerített, hogy más módozatokat is elfogadhatónak tartson Erdély állami hovatartozásáról és alkotmányos berendezkedéséről. Bár a második bécsi döntés kínálta helyzetet akceptálta, sőt tartósítani is kívánta, rossz érzései nem múltak el. Még láthatta és megérhette elképzeléseinek teljes összeomlását és Erdély második elvesztését is. Szerepéről a sokszor gunyoros ellenfél, Zsolt Béla így írt 1929-ben: „hogy gróf Bethlen István nyolc éven át politikán kívül egyebet is csinált-e – csakugyan, erről ítélkezzék a történelem”.[252]

Nem mondhatunk mást Bethlen István Erdély-politikájáról sem.

252 Zsolt: Kőért kenyér… i. m. 17.

A kegyelmes úr napjai

Kísérlet Teleki Pál miniszterelnök határidőnaplójának elemzésére

Egy kudarc története

A Magyar Országos Levéltár Nemzeti Levéltárának K 37-es fondjában (Teleki Pál miniszterelnök félhivatalos iratai), a 3. csomó egy részét Teleki Pál 1939-es és 1941-es határidőnaplói teszik ki. Az ott dolgozó levéltárosok tudják: ez az egyik leggyakrabban kikért forráscsoport. Sokan gondolják úgy, hogy soha nem látott-hallott titkok nyomára jutnak az elsárgult füzeteket lapozgatva, de nekik a dokumentumok valószínűleg csalódást okoznak. A nehéz, fényezett, diszkréten vonalazott papíron végtelen sorban szerepelnek azok a nevek, amelyeknek viselőit a kormányfő meghallgatta. Sokan nyilván vércsöppeket vagy a valamiféle, Teleki gyilkosához vezető nyomot is sejtenek a füzetekben, holott semmi ilyesmi nem szerepel a lapokon. 1941 márciusában-áprilisában feltűnően sok a kiradírozott név. Ez minden.

A füzetekben fellelhető adathalmaz azonban hatalmas érték, feltérképezhető belőle az 1939 és 1941 között kormányzó miniszterelnök kapcsolati tőkéje, hatalmi hálózata és közvetve az általa követett hatalomgyakorlási mechanizmus is. Ebből a felismerésből eleinte merész tervek fogantak: úgy véltem, hogy egy másik hatalmi háló felvázolásával érvényes és végre kvantifikált megállapításokat tehetek Bethlen István és Teleki Pál kormányzásának különbségeiről. A magyar szakirodalom ugyanis túl sokszor – s valószínűleg indokolatlanul – beszél Bethlen–Teleki-csoportról, mint a Horthy-korszak informális irányítójáról.[253] Ehhez elengedhetetlen lett volna egy, a Teleki határidőnaplójához keletkezésének

253 Gergely Jenő: *Gömbös Gyula – politikai pályakép.* Budapest, 2001, Vince.7. Nem explicit kellőképpen e kérdésben Ormos Mária könyve (*Magyarország a két világháború korában 1914–1945.* Debrecen, 1998, Csokonai. 85–86., 109., 121., 195., 208–210.) és Czettler Antalé (*A mi kis élethalál kérdéseink.* Budapest, 2000, Magvető. 598–608.) sem.

körülményeiben, funkciójában és méretében hasonlatos forráscsoport feltárása. Kezdetben e célra a K 468-as fond (Bethlen István miniszterelnök félhivatalos iratai) és a benne őrzött levelezés látszott megfelelőnek. Tüzetesebb szemrevételezés után kiderült, hogy a Bethlen-levelezés ilyes típusú felhasználása nem lehetséges, alapvetően három okból: egyrészt egy más típusú forrásról van szó az utóbbi esetben: egy levél megírása nem azonos egy, a Sándor-palotában folytatott eszmecserével. Ezen bizonyos önkényes válogatással lehetett volna segíteni, ám ezzel máris egy torzító optikán keresztül tűnt volna elő a rendszer, végül miután Bethlen utolsó hivatali éve 1931 volt, ekkori működését kellett volna egybevetni Teleki nyolc évvel későbbi egy esztendejével. E három ok (forráscsoport eltérése, önkényes válogatás, időbeli csúszás) már túl sok volt, olyan torzításokat jelentett volna, amelyek a kapott adatokat használhatatlanná teszik, ezért a komparatív módszertől el kellett tekintenem. Ami a network-analízis korlátozott alkalmazhatóságát illeti ebben az esetben, arról menet közben győződtem meg.[254] Bár történeti források esetében már van példa ezek felhasználására,[255] jelen esetben ez nem bizonyult járható útnak. Egyrészt a források egyneműsége miatt (azaz csak igen csekély mértékben lehet kontrollálni őket más típusú forrásokkal), másrészt a klasszikus, gazdaságszociológiában használt network-analízisben fontos szerep jut az interjúknak, amelyeket itt szintén mellőznöm kellett, továbbá nem rendelkeztem információkkal az egyes látogatók pontos minőségéről és a találkozón elhangzottakról sem.

Az akadályokat látva bele kellett nyugodnom, hogy itt legjobb esetben is csak egy töredékes ego-network (sugaras elrendezésű, egyközpontú hálózat)[256] felvázolására tehetek kísérletet, ezért úgy döntöttem, hogy hagyományosabb, kvantitatív megközelítést alkalmazok. Az eljárás során igyekszem hasznosítani a network-analízis megállapításait, hogy kimutassak bizonyos sajátosságokat az 1939. év kormányzati politikájában.

---

254 A módszerről hasznos tudományos bevezető: Barry Wellmann: Network Analysis: Some Basic Principles. *Sociological Theory.* vol. 1. (1983) 155–200. Valamint: Charles Wetherell: Historical Social Network Analysis. *International Review of Social History,* vol. 43, Supplement 6 (1998), 125–144

255 Érdekes ókori példát hoz Giovanni Ruffini: *Six Degrees of Phoibammon: Social Networks and Social Connectivity in a Late Roman Province.* 395–610 CE. 2003. (Köszönöm Vedres Balázsnak, hogy a kéziratot rendelkezésre bocsátotta.)

256 Ronald S. Burt: Models of Network Structure. *Annual Review of Sociology,* vol. 6. (1980). 89–90.

Megközelítés és módszer

A füzeteket ez idáig egyszer használták fel elemzésre, azonban annak grafológiai háttere volt, és érdemben nem segítette a mostani kutatást.[257] A két füzetet áttekintve úgy döntöttem, hogy az 1939-es határidőnaplót használom fel elemzésre.[258] A kemény fedélbe kötött, fényezett lapokból álló vaskos kötetben egy nap látogatóit egy oldalra jegyezték fel, ceruzával. A nevek és az időpontok mellé a füzet kezelői (valószínűleg Incze Péter, a miniszterelnök személyes titkára és Kundt Alice, utóbbi titkárnője)[259] zárójelben odaírták, hogy ki jelentette be az illető személyt miniszterelnöki kihallgatásra. Teleki Pál egyes – főleg esti – programjainál megjegyzésként pedig odaróttták, hogy milyen öltözékben (pl. frakk, díszmagyar) és milyen kitüntetésekkel kell megjelenni, s a programra elkíséri-e férjét 'KA', azaz a Kegyelmes Asszony. A programok és a megjelent személyek száma egy napon a nullától a tizenöt-húszig terjedhetett. Rendkívüli esetektől eltekintve a miniszterelnök nem vett részt hivatalos programon vasárnaponként, nemzeti és egyházi ünnepeken (például húsvétkor vagy augusztus 20-án), s nem jegyezték be találkozóit, ha külföldön járt vagy vidéken. Ez utóbbi alól kivételt jelentettek szegedi látogatásai (e városban választották meg a kormányfőt képviselőnek) és az 1939-es választási kampány egyes állomásai. 1939-ben a miniszterelnök kétszer is ellátogatott Kárpátaljára (március 24–26., július 20–25.), hivatalos látogatáson járt Rómában (április 17–21.), Berlinben (április 28. – május 3.), majd október végén–november elején hat napig a Somogy megyei Nágocson vadászott és pihent Rubido-Zichy Iván volt londoni követ birtokán. A miniszterelnök vendégeinek gyakorta csak a vezetéknevét jegyezték fel, azonosításukra a különböző lexikonok és adattárak mellett felhasználtam a Petőfi Irodalmi Múzeum honlapján fellelhető Magyar Életrajzi Indexet.[260] Három tucatnyi név maradt azonosítatlan. Tovább bonyolítja a forrás értékelését, hogy a névhasználatban

257 Nerpel József–Wohlrab József: Írásszakértõ és történettudomány. *História,* 1985. 1. sz. 20–23. Hozzá kell tennünk, hogy a két írásszakértő nem használhatta fel Teleki saját kezű, a Magyar Országos Levéltárban őrzött 1940–41-es határidőnaplóit, mert azok közül az 1940-es ott nincs meg, s ráadásul, szemben a cikk állításaival, a miniszterelnök nem maga vezette a naplókat.

258 MNL OL, K 37, 3. cs., 1939-es határidőnapló – a továbbiakban, ha nem jelzem külön, mindig erre a forrásra hivatkozom.

259 Hogy ketten voltak, arra a kézírások különbözősége utal, a személyekre pedig azok az évődő megjegyzések is, amelyek néha megjelennek a margón. Pl.: 1939. október 28.: „Alice. A kis késit!"

260 www.opac-nevter.pim.hu/hu

is következetlenségek mutathatók ki: egyes magyar kisebbségi vezetők szerepelnek rendes nevükön és a külügyminisztériumban, illetve a VKF 2-nél kapott fedőnevükön. Esterházy János egyaránt szerepel „Tamás"-ként, és saját nevén: egyike volt a leggyakrabban fogadott magyar pártvezéreknek.[261] „Puma" kilétét csak találgathatjuk (valószínűleg erdélyi politikusról volt szó), csakúgy, mint „Szolnokiét". A Sándor-palotában vagy egyebütt tett látogatások tényének elfogadásában óvatosságra int, hogy például 1939. október 10-én az előjegyzett látogatók között volt Györffy István – a néprajzprofesszor azonban egy héttel előbb elhunyt, és nevét nem húzták ki a füzetből. Az első, felületes áttekintésre az is szembeötlő, hogy egyes látogatók csak „ikerként" kerülhettek a miniszterelnök elé. Nagyon kevés olyan kisebbségi magyar vezetőt találunk, akit Pataky Tibor államtitkár, a Miniszterelnökség II., kisebbségi és nemzetiségi osztályának vezetője nélkül fogadott volna Teleki. 1939 késő tavaszán rendszeresek voltak Keresztes-Fischer Ferenc belügyminiszter, Vay László, a Magyar Élet Pártja ügyvezető elnöke és Zsindely Ferenc miniszterelnökségi államtitkár látogatásai: a kormánypárt választásokra való felkészülésében mindnyájuknak kulcsszerepe volt. Szabó Gyula tanonciskolai igazgató, az öregcserkész-mozgalom egyik vezetője és Kádár László, Teleki egykori tanársegéde, a Fiatal Magyarság Szövetség (a cserkészférfiak egyesülete) országos elnöke rendszerint párban jelent meg a kormányfő előtt.

Minden egyes adatot, a könnyebb kezelhetőség végett, táblázatba rendeztem, és a kapott eredmények alapján csoportokat alakítottam ki. Bár a miniszterelnök minden egyes találkozója egy item lett a táblázatban, el kellett tekinteni például parlamenti felbukkanásainak számbavételétől, mert a legtöbb esetben semmiféle információval nem rendelkeztem ottani eszmecseréiről. Ha ott adott találkozót hivatalnokainak vagy képviselőtársainak, és ezt feljegyezték a kötetben, akkor azt természetesen feltüntettem a táblázatban. Küldöttségek fogadását, Teleki egyesületekben vagy társasági/társadalmi eseményeken való feltűnéseit javarészt összevontam, hacsak nem a társadalompolitikai elképzeléseinek bázisát jelentő szervezetekről volt szó, mint amilyen például az Országos Kaszinó, a cserkészszövetség, az Egyesült Keresztény Nemzeti Liga, a Fiatal Magyarság

261 Utóbbi álnevére ld. Angyal 2002: 187.

Szövetség vagy netán a Hunnia Csónakázó Egyesület.[262] Privát elfoglaltságai közé tartozott, hogy fogadta szabóját, illetve szép számú orvosát (Teleki Pálnak rendkívül súlyos veseelégtelensége volt), vagy fogorvosához kellett mennie. Ezek az alkalmak azonban töredékét teszik ki találkozóinak. Ha egy személlyel egy napon kétszer találkozott – például fogadta őt délelőtt, majd ezek után vele ebédelt, esetleg egy közös értekezlet után négyszemközt is tárgyalt az illetővel – azt két alkalomnak vettem.

A szűk kör

1939. február 18., az első bejegyzés és az év vége között eltelt 316 napban Teleki Pál határidőnaplójából 2164 itemet emeltem át táblázatba, és ezek a találkozók 551 különböző személy, csoport vagy alkalom között oszlottak meg, természetesen korántsem egyenletesen. Ha szemügyre vesszük az első tíz „helyezettet", látható, hogy a kormányfő találkozóinak több mint ötödét hét munkatársával, az államfővel, pártjával, illetve a minisztertanáccsal bonyolította le. Másképpen fogalmazva: a táblázat szereplőinek kevesebb mint két százalékával Teleki Pál eszmecseréinek több mint 20%-án vett együtt részt. *(1. táblázat).*

1. táblázat
A LEGGYAKORIBB LÁTOGATÓK

Név	Találkozások száma	Százalékban (n=2164)
Keresztes-Fischer Ferenc	78	3,6
Pataky Tibor	65	3
Horthy Miklós	47	2,17
Pártrendezvény	46	2,12
Csáky István	44	2,03
Minisztertanács	42	1,94

262 Ezek szerepéről ld. Ablonczy Balázs: Teleki Pál nemzetről és társadalomról – a visszacsatolások előtt és után. In: Fedinec Csilla (szerk.): *Nemzet a társadalomban.* Budapest, 2004, Teleki László Alapítvány. 151–170.

Név	Találkozások száma	Százalékban (n=2164)
Zsindely Ferenc	40	1,84
Decleva Zoltán	37	1,7
Kovrig Béla	37	1,7
Kunder Antal	33	1,52
Összesen	469	21,67%

E névsorban figyelemre méltó, hogy az ipari, valamint a bel- és a külügyminiszteren kívül külön-külön nem szerepelnek benne a kormány tagjai. A minisztertanácsok magas száma (hetente legalább egy, de gyakorta több) az 1939-es év nagypolitikai mozgalmasságának tudhatók be. A pártrendezvényen (jelesül a kormányzó Magyar Élet Pártja rendezvényein) való gyakori részvétel annyiban meglepő, hogy mind a szakirodalomban, mind a visszaemlékezésekben az szerepel, hogy Teleki Pál nem kedvelte túlzottan saját pártját, és igyekezett a pártkörben minél kevesebb időt tölteni. Vay László, a kormánypárt ügyvezetője, volt debreceni főispán ezért heves szemrehányásokat tett pártvezérének 1940. októberi lemondásakor: *„Te nem érezted szükségét annak, hogy engem politikai elgondolásaidba bizalmasan beavassál, és nem ismerted fel azt, hogyha önérzetet és önbizalmat öntesz a pártba, hogy akkor ez a párt a nemzet érdekében kifejtendő munkádnak nélkülözhetetlen segédeszköze lesz. […] Szent meggyőződésem, ha felismered azt az erőt és értéket, amely pártodban ma is megvan, és ha utódomnak megadod mindazt, amit részedről jómagam és a párt sajnos nélkülözni voltunk kénytelenek, akkor nem lesz a párttal szemben az a rossz érzésed, amelynek – megítélésem szerint alaptalanul annyiszor kifejezést adtál, és ki is mutattál.”*[263] E két tényező azonban nem zárja ki egymást: a miniszterelnök igyekezett úgy szervezni programjait, hogy a párttal való találkozást egy napra zsúfolja be. Gyakorta előfordult, hogy délután a pártvezetőség értekezlete után a miniszterelnök megjelent a pártkörben, majd este pártvacsorán vett részt. Ezt az adatgyűjtés fent ismertetett elvei

263 Ráday Levéltár, C/80 Szentiványi Domokos hagyatéka, 1. doboz, Csonkamagyarország külpolitikája I/527–528. f. Teleki és a kormánypárt viszonyáról: Sipos Péter: *Imrédy Béla és a Magyar Megújulás Pártja.* Budapest, 1970, Akadémiai. 100–108., 123–128., 134–144.

miatt három itemnek vettem, holott annyit jelentett, hogy Teleki a nap felét az Esterházy utcai MÉP-klubban töltötte.

A Horthyval való találkozások számáról érdemes megjegyezni, hogy nem szerepelnek benne a Legfelső Honvédelmi Tanács alkalmai (a kormányzóval és a vezérkari főnökkel kiegészített minisztertanács), ezen felül azonban számos formát ölthetett. Legtöbbször természetesen kihallgatáson találkoztak, egy-egy jelentősebb politikai esemény vagy külföldi látogatás után, de Horthy többször látta vendégül kormányfőjét vacsorán, sőt 1939. december 21-én együtt vadásztak. Egy-egy részprobléma megbeszélésére Teleki nyaranta akár napközben is kiautózott az államfőhöz Gödöllőre. Decleva Zoltán tábornok a Legfelső Honvédelmi Tanács titkára volt ebben az évben, gyakori megjelenése tehát elsősorban adminisztratív jellegű lehetett: ő készítette például a tanács üléseinek jegyzőkönyvét, amelyet Teleki személyesen ellenőrzött. Három hivatalnok jelenléte figyelemre méltó e listán. A jelentős szociálpolitikus, Kovrig Béla a miniszterelnökség V., társadalompolitikai osztályát vezette, az általa irányított szervezet volt a miniszterelnök szociális reformterveinek egyik végrehajtója.[264] Bizonyos mértékig érthető Zsindely Ferenc egykori kultuszminisztériumi, majd miniszterelnökségi államtitkár jelenléte is: ő a gyakorlatba igyekezett átültetni a kormányfő belpolitikai szándékait. Pataky Tibor egyik nagy enigmája e listának: Bethlen egykori vadászpartnere, két évtized magyar kisebbségpolitikájának első számú szakértője jóval nagyobb jelentőségű szereplője volt a magyar kormányzati politikának, mint azt gondolni lehetett. Szereplésére hihető, de nem elégséges magyarázat már említett „kísérői" funkciója. Jellemző módon a lexikonok többsége még az 1889-ben született Pataky halála időpontját sem ismerteti.[265] Szereplése mindenesetre igazolja a Teleki-féle kormánypolitika nemzetiségpolitikai prioritásait. Keresztes-Fischer Ferenc gyakori előfordulása (átlagban legalább kétszer egy héten – de volt úgy, hogy naponta akár kétszer is) bizonyítani látszik, hogy a minisztertanács tagjai közül ő állt a legközelebb a miniszterelnökhöz, ha együttműködésük nem is volt mindig zökkenőmentes. A miniszterelnök 1939 novemberében átdolgozásra visszaadta az ONCSA

264 Ld. erről Hámori Péter: Kísérlet egy „propagandaminisztérium" létrehozására Magyarországon. *Századok,* 1997. 2. sz. 353–382. Újabban Romsics Gergely: Reform a keresztény nacionalizmus jegyében: egy neokatolikus kísérlet transznacionális vonatkozásai. *Aetas,* 2019. 4. sz. 27–48.

265 Azóta összefoglalta életrajzát Fedinec Csilla: Az ismeretlen eminenciás: Pataky Tibor élete I-II. *Kommentár,* 2015. 1–2. sz. ill. 3–4. sz. 97–109., ill. 1–20.

tervezetét belügyminiszterének, Keresztes-Fischer pedig a főispáni kinevezések kapcsán néhol különvéleményt fogalmazott meg.[266] Kunder gyakori szerepeltetése csak az ipari miniszter tárcája iránt tanúsított kormányfői figyelmet demonstrálja; Teleki az év őszén megszabadult korrupcióval vádolt és Imrédy iránt túlzottan lojális miniszterétől, aki a Zsilvölgy-Urikány Rt. elnöke lett.

A vizsgálódások körét némileg kitágítva, amennyiben azt vizsgáljuk, kik találkoztak legalább kéthetente a miniszterelnökkel, azaz az egész évben több mint hússzor, szintén elgondolkodtató adatokat kapunk. Ez 684 itemet jelent, az összes találkozó 31,6%-át, amit Teleki tizennyolc emberrel, illetve csoporttal ejtett meg (ide tartozik a különböző gyűlésekből, kongresszusokból alkotott kategória is). E sorokban miniszterein kívül (Bartha Károly honvédelmi, Reményi-Schneller Lajos pénzügyminiszter) Vay Lászlót, Thuránszky László miniszterelnökségi sajtófőnököt, Perényi Zsigmond kárpátaljai kormányzói biztost, Baranyai Lipótot, a Magyar Nemzeti Bank elnökét és Esterházy Jánost találjuk. Beszédes a tény, hogy jó néhány minisztere ebben a csoportban sem szerepel: köztük olyan fontos tárcák betöltői, mint Teleki Mihály, Tasnádi Nagy András vagy Hóman Bálint.

Ha pedig egy külső kört húzunk (legalább havi egy találkozó), ebbe ötvennégy egyén vagy csoport esik bele (a teljes minta kevesebb mint 10%-a), akikkel/amelyekkel a kormányfő találkozóinak több mint a felét (53,09%) bonyolította le. E tágan megvont konzultációs körben immár szerepel az összes miniszter. De például Tasnádi Nagy igazságügyminiszter ennek is a legalján, tizenkét találkozóval – igaz, őt 1939 novemberében felállították székéből. A nem egyes személyekkel folytatott találkozók közül figyelmet érdemel a cserkészvonatkozású események száma (tizenhárom item), brit, német, olasz, amerikai látogatók fogadása, a főispáni eligazítások sora és a gazdasági miniszteri értekezletek viszonylag gyakori említése. A volt miniszterelnökök közül Teleki Pál gyakran konzultált Imrédy Bélával – viszonyuk ekkor még jónak mondható –, Darányi Kálmánnal és Esterházy Móriccal. Utóbbi gyakori felbukkanása annak tudható be, hogy a két politikust gyermekkori barátság kötötte össze, annak idején Esterházy neveztette ki Telekit első állami hivatala, a Hadigondozó élére, és az 1939-es választások nyomán radikálisan megrostált kormánypártban is

266 MNL OL K 27, Minisztertanácsi jegyzőkönyvek, 204. dob., 1939. november 24., 5. n. p. Valamint: Perneki Mihály (s. a. r.): *Shvoy Kálmán titkos naplója és emlékirata 1918–1945.* Budapest, 1983, Kossuth. 210–211.

megtalálta a helyét: a Zala megyei lajstromról jutott be a Házba. Mint másutt is, egyesek hiánya feltűnőbb, mint némelyek jelenléte: Bethlen István nincs a havonta legalább egyszer látogatásra hívott „bölcsek" között. Igaz, kevéssel maradt le: kilencszer találkozott Telekivel a határidőnapló tanúsága szerint. Tette mindezt annak ellenére, hogy az év során legalább három kulcskérdésben szembekerült a kormányfővel, távoli rokonával. Bethlen István ellenezte a második zsidótörvény meghozatalát, kételyeit fejezte ki az új képviselőház értékeivel kapcsolatban, és a földreformmal kapcsolatban is tett kritikus megjegyzéseket.[267]

E csoportban lelhetünk olyan találkozókra, amelyek utalnak a miniszterelnök sajátos hatalomgyakorlási koncepciójára. Egyik éles szemű tanítványa, Szegedy-Maszák Aladár diplomata írta róla: *„Hiányzott belőle a kíméletlenül világos logika, amely például Bethlent, vagy az ösztönös taktikázás, amely Kállayt jellemezte. Nem gondolkodott hatalomban, párthívekben, csak hívekben és főleg tanítványokban, nem többségben, hanem befolyásban. […] Miniszterelnök korában is szívesen folyamodott konspiratív eszközökhöz, bizalmi emberekkel, közvetítőkkel operált, sokszor nagyobb súlyt helyezett a kulisszák mögötti, mint a nyilvános szereplésre, a közvetett, mint a közvetlen akcióra."*[268] Nemcsak a kormányzati apparátuson kívülről érkező szakértőkkel (közgazdászokkal, jogászokkal, egyetemi tanárokkal) konzultált meglepően gyakran, hanem rendszeres figyelmet szentelt a két évtizeden át szorgosan épített egyesületi struktúrák képviselőinek is. Itt bukkannak fel azok az egyesületi vezetők, akiket 1921 óta ismert meg, s akik közreműködésével igyekezett megkerülni a rugalmatlan bürokráciát. E csoport jellegzetes képviselője gróf Andrássy Mihály, cserkésztiszt, lapkiadó, motorversenyző, a gödöllői cserkész világdzsembori sajtófőnöke (tizenöt item), Papp Antal nyugalmazott államtitkár, a cserkészszövetség elnöke, a harmincas évek elejéig a kisebbségi magyar szervezetek féllegális finanszírozását végző Társadalmi Egyesületek Szervezetének Központja ügyvezetője (tizenegy item), vagy Biró György mérnök, a Keresztyén Ifjúsági Egyesület egyik vezetője (tíz item). Természetesen felbukkan Kozma Miklós is, a korszak egyik szürke eminenciása, ekkoriban még csak a Rádió elnöke, később kárpátaljai kormányzói biztos (tíz item).

---

267 A miniszterelnök erélyesen visszautasítja Bethlen István gróf cikkének állításait. *Új Magyarság,* 1939. június 13. 2. Gróf Bethlen István kritikája – Teleki miniszterelnök válasza Bethlennek. *Pesti Hírlap,* 1939. november 23., 3–4; Romsics Ignác: *Bethlen István – politikai életrajz.* Budapest, 1991, Magyarságkutató Intézet. 275–276.

268 Szegedy-Maszák Aladár: *Az ember ősszel visszanéz… I. kötet.* Budapest, 1996, Európa-História. 248–249.

Politikusok, technokraták, mozgalmárok

Amennyiben a minta teljességét nézzük, és nagyobb csoportokat próbálunk alkotni az ott fellelhető nevekből, akkor az öt legnagyobb csoportot az alábbiak teszik ki.

2. táblázat
A LEGNAGYOBB LÁTOGATÓI CSOPORTOK

Megnevezés	Találkozások száma	Százalékban (n=2164)
„Hivatalnokok”	572	26,43
Miniszterek	372	17,19
Politikusok	288	13,3
Szakértők	196	9,05
„Mozgalmárok”	185	8,54

E felosztás némi magyarázatot igényel. A „hivatalnokok” elnevezés alatt azokat a főtisztviselőket értem, akik véleményét a miniszterelnök egyes politikai vagy szakmai kérdésekben kérte ki. Nemcsak államtitkárok (Pataky Tibor mellett például Bonczos Miklós vagy Szilassy Béla) vagy minisztériumi tanácsosok (például Kultsár István, értelmiségi – azaz zsidóügyi – kormánybiztos, miniszteri tanácsos) fordulnak elő köztük, hanem e kategóriába tartozónak tekintettem a magyar diplomatákat, akiket a miniszterelnök személyesen fogadott hazalátogatásuk alkalmával (pl. Barcza György londoni, Khuen-Héderváry Sándor párizsi, Pelényi János washingtoni követ). E kategóriába soroltam még a főispánokat, a Kúria, a Számvevőszék, a statisztikai hivatal, a MÁV és a Magyar Nemzeti Bank elnökét, a vezérkari főnököt, katonatiszteket és tankerületi főigazgatókat (például Fodor Ferencet, Teleki egykori adjunktusát vagy Kemenes Illést). A miniszterek szereplései közé nemcsak az egyéni találkozókat és a minisztertanács üléseit, hanem a gazdasági miniszteri értekezleteket és a Legfelső Honvédelmi Tanács üléseit is besoroltam. A politikusok közé kerültek a volt miniszterelnökök és miniszterek, államtitkárok, egykori és aktív parlamenti képviselők.

A „szakértők” kategóriája a legnehezebben meghatározható. Mindazokat ide számítottam, akik nem a szorosan vett államapparátusban dolgoztak, hanem másutt gyűjtött tudásuk érdekelte a miniszterelnököt: egyetemi tanárok,

visszavonult diplomaták, a Teleki által életre hívott Államtudományi Intézet munkatársai, üzletemberek, közgazdászok, vagy olyan kutatók, akiknek szakértelmére igényt tartott a kormányfő (mint például Lükő Gábor és Mályusz Elemér). E csoport leginkább exponált tagja Surányi-Unger Tivadar közgazdász, egyetemi tanár (tizenöt item), akinek tanácsait gazdasági kérdésekben rendszeresen kikérte a miniszterelnök. Sokszor bukkant fel Rónai András és Révay István gróf az Államtudományi Intézet képviseletében (tizenhárom–tizenhárom item), Judik József közgazdász (hat item), Egyed István jogászprofesszor, a kárpátaljai autonómiatervek koordinálója (öt item); a többiek esetében mégis inkább az a jellemző, hogy Teleki Pál egyszer-egyszer kérette őket magához, valamely részprobléma jobb megvilágítását kérve a tudományos és az üzleti élet prominenseitől. A miniszterelnök központi eszméje a „tudományos" kormányzás volt, olyan politika, amely nem a számára meddő pártharcokban mutatkozik meg, ahol jól alátámasztott, „szakértői" vélemények alapozzák meg az egyes döntéseket. E személyeket saját, évtizedek óta szívósan épített hálózatából emelte ki: beszédes például, hogy gazdasági kérdéseket nem a Bethlen-korszak még élő pénzügyi tekintélyeivel (Bud Jánossal, Kállay Tiborral, Walko Lajossal; Lamotte Károly két ízben szerepel), esetleg zsidó származású nagytőkésekkel vitatott meg (egyetlen Weiss vagy Mauthner sem bukkan fel a naplóban, Chorin Ferenc négyszer, Vida Jenő és Kornfeld Zsigmond egyszer-egyszer), hanem az egyetemi szférából jöttekkel (az említetteken kívül például Czettler Jenővel), vagy hangsúlyozottan keresztény hátterű pénzemberekkel (Darányi Béla és Ernyey Károly a Pesti Hazai Első Takarékpénztár Egyesülettől, Wünscher Frigyes a Hangya Szövetkezettől). Volt pénzügyminiszterek közül Fabinyi Tihamér (öt item), Wekerle Sándor (két item) és Hegedüs Lóránt (három item) bukkant fel, ám utóbbi két politikus Teleki régi barátai közé tartozott, és szereplésük nem feltétlenül gazdasági természetű. Wekerle közvetített a felsőházi többség és a miniszterelnök között a második zsidótörvény körüli vitában.[269] E csoportba soroltam be az újságírókat is. A miniszterelnök híres volt arról, hogy ki nem állhatja a sajtót. Ennek kézzelfogható jelét is adta akkor, amikor 1939 őszén a kormányzat különböző ürügyekkel rátette a kezét az Est-konszern lapjaira: a nagy múltú *Pesti Napló* megszűnt, az *Est Pest* néven kormánylappá alakult, a *Magyarország*ot pedig Szvatkó Pál, a jó tollú felvidéki újságíró vezetése alatt kormánylappá tették – ez volt tulajdonképpen

269 Püski Levente: *A magyar felsőház története 1927–1945.* Budapest, 2000, Napvilág.

az egyetlen lap, amelyet a miniszterelnök teljesen a sajátjának tekinthetett. A főszerkesztő 5 itemmel szerepel a listán. Teleki hét alkalommal fogadta a sajtó képviselőit 1939-ben. A probléma „nemzetnevelési" oldala is foglalkoztatta: 1939 szeptembere után kétszer is személyesen instruálta a sajtócenzúra intézőit, s vélhetően egy alkalommal e kérdésben tárgyalt Bary Zoltán királyi ügyésszel is.

A „mozgalmárok" tiszteletlen meghatározása alatt az egyesületi élet mindazon szereplőit értem, akik a miniszterelnök pályáját 1919 után végigkísérték. Ők nem valamiféle szaktudás, esetleg hivatali pozíció révén váltak a kormányfő tárgyalópartnereivé, hanem azt a mindenütt bevethető bizalmi hálózatot szolgáltatták Telekinek, amely – ő úgy vélte – hatékonyan segítheti kormányzati céljait, mindenféle speciális képesítés nélkül is.[270] Cserkészeken (például Witz Béla), a Keresztyén Ifjúsági Egyesület (KIE, a már említett Biró György) és a KALOT (Nagy Töhötöm, Kerkai Jenő, Varga László) vezetőin kívül az Egyesült Keresztény Nemzeti Liga egyes személyiségei bukkannak fel többször (Balás Károly, Homonnay Tivadar és mások). Számukra mindig talált személyre szabott feladatokat a miniszterelnök: a ruszin nép megszervezését a KALOT-nak, nemzetnevelői munkát a Fiatal Magyarságnak, informátori hálózat működtetését a katolikus hivatásszervezeteknek.[271] A 2. táblázatból látható, hogy a „szakértőkre" és a „mozgalmárokra" fordított idő kis mértékben ugyan, de felülmúlja a minisztereire áldozott órákat is. Igaz, a prioritás mégiscsak a hatalomgyakorlás bevett technikusainak, a szakhivatalnokoknak és a kormány tagjainak jutott. A kapott eredményeket azért nem adtam össze, mert bizonyos – ritka –esetekben nehéz volt eldönteni, hogy az illetőt a miniszterelnök milyen minőségében fogadta: Kolosváry-Borcsa Mihály mint képviselő vagy, mint a sajtókamara elnöke érdekelte a miniszterelnököt? Faragó Ede képviselőként vagy mint a cserkészszövetség országos vezetőtisztje látogatta őt meg? Ilyen esetekben az illető mindkét kategóriában szerepel. A politikusi látogatók között feltűnő, hogy szociáldemokratát egyetlen egyszer sem fogadott, Rassay Károlyt, az ellenzéki szabadelvűek vezérét kétszer, és a pártjába tartozó Gratz Gusztávot

270 Ezekről az elképzeléseiről ld. például Dr. Koszterszitz József: *Emlékbeszéd gróf Teleki Pálról.* Budapest, 1941, Magyar Cserkészszövetség, 10. Teleki Pál: Irány a fiatal magyarságnak. *Fiatal Magyarság,* 1934. február 21–23.

271 MNL OL K 28, Miniszterelnökség, kisebbségi és nemzetiségi osztály, 53. cs., 115. t., 1940-P-16179. sz., Kerkai Jenő levele Ottlik Lászlónak, Budapest, 1940. február 17. MNL OL K 63, Külügyminisztérium, politikai osztály, 70. cs.,7. t., 1939-7-IX. pallium, Kádár László tervezete, Budapest, 1939. november 8. Valamint MNL OL K 37, 3. cs., j-dosszié, jelentőlapok.

is csak egyszer. Több, gyenge reprezentációjú politikus, Magyary-Kossa István, Csia Sándor és Hubay Kálmán a minimumra szorított politikai illendőségnek köszönhette Sándor-palota-beli megjelenését (hárman összesen hat item, ebből Hubay egyedül négy): 1939 őszén a nyilasok bojkottálták a képviselőház üléseit, ezért a miniszterelnök nem volt hajlandó élőszóban válaszolni interpellációikra. Kisebb nemzetiszocialista pártok vezérei is megjelentek néha a kormányfőnél, Salló János, a Nemzeti Front vezetője például háromszor is. Eckhardt Tibor, a félellenzéki Kisgazdapárt vezére ellenben kilencszer is konzultált a kormányfővel – a határidőnapló tanúsága szerint. Teleki Pál nemzetiségi problémára fordított figyelmét jelzi, hogy 1939-ben harmincnégy alkalommal találkozott kárpátaljai behívott képviselőkkel, közülük is elsősorban Bródy Andrással és Demkó Mihállyal, ami az összes politikusi látogatás csaknem nyolcada.

Látogatók

Teleki Pál külföldi látogatókat is fogadott. A határidőnapló kezelői a fontosabbnak tartott látogatók budapesti tartózkodásának időtartamát fel is jegyezték. Mintha kínosan ügyeltek volna arra, hogy a külföldi vendégek, diplomaták között csaknem hajszálra egyforma számban legyenek a tengely és a nyugati szövetségesek képviselői. Megoszlásukat a 3. táblázat mutatja.

3. táblázat
FONTOSABB KÜLFÖLDI LÁTOGATÓK (ALKALMAK SZÁMA)

Ország	Látogatók (sajtó, stb.)	Diplomaták	Összesen
Nagy-Britannia	21	6	27
Németország	18	7	25
Olaszország	11	8	19
Egyesült Államok	10	7	17
Franciaország	1	2	3
Egyéb (török, észt, brazil, japán stb.)			46
Összesen			**137**

A miniszterelnök összesen 137 alkalommal fogadott külföldi látogatókat, ami az összes látogatás 6,3%-a. Az említett nagy nemzetek képviselőin felül a budapesti diplomáciai kar tagjaival és/vagy egy-egy újságíróval képviseltette magát a többi ország, így a Szovjetunió és Japán is. Hozzá kell tenni, hogy az év nagyobb részében Magyarország nem volt diplomáciai kapcsolatban Moszkvával, mert az Antikommintern Paktumhoz való csatlakozás után a két ország kölcsönösen visszahívta követeit. 1939 őszén a Szovjetunió és Magyarország helyreállította viszonyát. Bár a budapesti brit követ gyakorta panaszkodott Londonnak arról, hogy alig van bejutása a miniszterelnökhöz, az angolszász vendégek gyakori megfordulása a Sándor-palotában szembeötlő.[272] (És ehhez még hozzá kell tenni olyan informális együttléteket is, mint a már említett decemberi gödöllői vadászatot.) E nyugat-európai vagy amerikai vendégek közül bizonyos értelemben kihagyandó a Columbia Egyetem tanára, Francis Deák és Lady Listowel, leánykori nevén Márffy-Mantuano Judit, Teleki egykori tanítványa. Mindketten magyar származásúak voltak, és a Teleki-féle külpolitika számíthatott rájuk egyéni akcióiban: Deák korábban az optáns-perben a magyar álláspont mellett agitált, és 1939-ben sajtó alá rendezett egy, a magyar külügyminisztérium által finanszírozott okmánygyűjteményt. Lady Listowel pedig az évben kétszer is Teleki bizalmas üzeneteit továbbította a brit külügyminisztériumba.[273] A brit látogatók között felbukkan C. A. Macartney oxfordi professzor és a magyar népszövetségi kölcsön körül bábáskodó brit tanácsadók némelyike. Meghívásukat Teleki gyakran arra használta fel, hogy informális állásfoglalásait közölje a Foreign Office-szal, s érzékelhetően a meghívások számával is arra utalt, hogy a magyar kormány igyekszik nyitva tartani a kapukat mindkét szemben álló tábor irányában.

A miniszterelnök látogatóinak másik kicsi, ámde jelentőségében nem elhanyagolható csoportját (hetvenegy item, 3,28%) a kisebbségi magyar politikusok teszik ki. Közülük Esterházy János a leggyakrabban fogadott politikus (huszonhét item), a titokzatos Puma is viszonylag gyakran bukkant fel (kilenc alkalom), és a miniszterelnök láthatóan letette a garast az erdélyi politikai elitet

272 The National Archives, Foreign Office 371, vol. 23113, 30–38. f. O'Malley követ Halifax külügyminiszternek a magyar belpolitikai helyzetről, Budapest, 1939. november 8. Hozzá kell tenni, hogy ebben az évben két követ is szolgált Budapesten, és az elutazással illetve a megbízólevél átadásával nőtt a protokolláris alkalmak száma.

273 Ld. például TNA FO 371, vol. 23113, 249. f., feljegyzés Lady Listowel látogatásáról, London, 1939. augusztus 26.

évek óta megosztó Bánffy Miklós–Bethlen György ellentétben is. A volt külügyminisztert, régi barátját, a Romániai Magyar Népközösség vezetőjét a kormányfő ötször fogadta, míg az Országos Magyar Párt volt vezetőjét mindössze kétszer. A régi ismeretség ugyanakkor megtévesztő is lehet: Szüllő Géza, az Országos Keresztényszocialista Párt volt vezetője, ekkor felsőházi tag, Teleki bajtársa volt az első világháborúban, együtt laktak a boszniai fronton, a veterán politikust Teleki mégis lényegesen kevesebb, mindössze három látogatásra méltatta. Ha megfordult Budapesten Szász Pál vagy Gyárfás Elemér, az erdélyi magyar gazdasági élet két kulcsfigurája, a miniszterelnök őket is meghallgatta. Ám kevesen voltak az olyan kiváltságosak, akiket Teleki Pataky Tibor jelenléte nélkül hallgatott meg: erre talán csak Esterházy és Bánffy volt érdemes. Délvidéki politikust nem találtunk.

Figyelmet érdemelnek még a püspökök – látogatásaik azonban inkább protokolláris jellegűek voltak, az alkalmak alig tesznek ki egy tucatot; Serédi Jusztinián esztergomi érsek és Shvoy Lajos székesfehérvári püspök bukkant fel két-két alkalommal.

Érdekes és mindenképpen említésre méltó csoportot alkotnak a miniszterelnök rokonai. Bár Teleki sokszor elmondta, hogy intézményesen kíván harcolni a protekció, e magyar rákfene ellen, úgy tűnik, családtagjai előtt mindig nyitva állt az ajtaja. Általában is igyekezett egyengetni nemcsak a Telekiek, hanem felesége családja, a Bissingen-Nippenburgok sorsát is. Unokaöccsének, Teleki Andornak elintézte a magyar állampolgárságot, az első zsidótörvény meghozatala idején igyekezett őt bejuttatni egy bank igazgatóságába, majd miniszterelnöksége alatt a Külkereskedelmi Hivatal alelnöke lett.[274] Teleki István cikkét még 1927-ben elhelyeztette a *Magyar Szemlé*ben, s második miniszterelnöksége alatt számított rokona szövetkezeti mozgalomban szerzett tapasztalataira.[275] Teleki László a KIE-ben játszott szerepe miatt lehetett értékes a miniszterelnök számára. A Telekiek (Ernő, Jenő, Gyula, Domokos, János, Tibor, Béla, József – utóbbiból még képviselőt is akart faragni a kormányfő) mellett feltűnik még vendégei között Zichy Nándor parlamenti képviselő, Teleki Pál veje, valamint gróf Berchtold Kázmér, egyik unokatestvérének férje. Utóbbi érdekében többször fellépett: interveniált, amikor börtönbe vetették 1922-ben, majd 1939 tavaszán ő terjesztette fel Berchtoldot

274 Erről ld. MNL OL P 2026, Teleki-Dégenfeld-hagyaték, 1. cs., 3. t., Teleki Pál levelei Teleki Andornak, passim. (Új jelzete: P 1881, Teleki Andor hagyatéka.)

275 OSZK, Kézirattár, a Magyar Szemle Társaság iratai. Fond 7/2015., Teleki Pál levele valószínűleg Szekfű Gyulának, Budapest, 1927. október 27.

magyar királyi tanácsosi címre.[276] E kicsiny kompánia tagjai negyvenhét alkalommal találkoztak Telekivel, ami a látogatásoknak ugyan csak 2,17%-át tette ki, ám a csoport jelentősége rögvest megduplázódik, ha tagjainak közéleti jelentőségére gondolunk Erdélyben és Magyarországon. Az említetteken kívül Teleki Béla Észak-Erdély visszacsatolása után jutott szerephez mint a kormánytámogató Erdélyi Párt elnöke, Teleki Tibor koronaőr volt, Teleki János képviselő, Teleki Jenő pedig – amellett, hogy gyermekkori játszótárs – felesége révén jó kapcsolatokkal rendelkezett a román királyi udvarban. Végül funkciójában e csoporthoz csatlakozik a miniszterelnök konfidensei közül egy-egy olyan magányos alak is, mint herceg Festetits György (öt item) vagy Buday Kálmán banktisztviselő (hat item).

Néhány következtetés

Ebben az esetben is, mint annyi más alkalommal, azok az ismeretségek is érdekesek, amelyek nem jelennek meg a határidőnapló lapjain. A kezdő hipotézisből kiindulva feltűnő, hogy a Bethlen István körül tömörülő csoportok milyen gyengén képviseltetik magukat. A már említett, ritkán felbukkanó pénzembereken kívül Bethlen életben lévő miniszterei vagy bizalmasai közül Teleki nem kérte Pesthy Pál, Bernolák Nándor vagy Zsitvay Tibor jogi tanácsait, nem tartott igényt Herrmann Miksa, Rakovszky Iván, Prónay György, Szudy Elemér vagy Szekfű Gyula véleményére. Nem találkozni Lázár Andor vagy Hlatky Endre nevével – bár Lázár fivére, Ferenc, a Keresztény Nemzeti Liga oszlopos tagja és Teleki közjegyzője volt: ő szerepel a naplóban, Hlatkyt pedig Teleki kormánymegbízottá neveztette ki 1940-ben az Erdélybe bevonuló csapatok mellé. Egyszer-egyszer felbukkan Fogler Béla, Bethlen személyi titkára, Kenéz Béla agrárpolitikus, volt földművelési miniszter. Ángyán Béla, Bethlen volt sajtófőnöke háromszor is: ő azonban az Országos Kaszinóban már a húszas években is feltűnt Teleki társaságában, ez talán magyarázza jelenlétét. Tekintve a Teleki-féle kormányzat erős nemzetiségpolitikai hangoltságát, legalábbis elgondolkodtató, hogy a Bethlen-korszak vagy a *Magyar Szemle* nemzetiségpolitikai szakértői csak elvétve

276 TNA FO 371, vol. 7391, 62–63. f., Teleki Pál levele George Clerknek, Budapest, 1922. február 5. MNL OL K 27, 199. doboz, 1939. március 3., 42. n. p. Berchtold 1920-ban megpróbált zempléni birtokai érdekében határmódosítást is elérni befolyásos rokonánál.

bukkannak fel az 1939-es miniszterelnöki naptárban: Szász Zsombor egyszer, Zilahi-Sebess Dénes kétszer, Pásint Ödön pedig egyszer sem. Bár a szakirodalom felhívja a figyelmet a „gyenge kötések erejére", a Bethlennel folytatott kilenc találkozó ellenére az egész csoport összesen nem jelenik meg annyiszor a miniszterelnök időbeosztásában, mint Esterházy János egymagában.[277] Ez a hiány ugyan beszédes, és talán árnyalja a történeti képet egy esetleges „Teleki–Bethlen-csoport" létéről, önmagában azonban nem perdöntő bizonyíték. A két politikus között nem volt szükség közvetítőkre, távoli atyafiságban állottak (Bethlen Margit és Teleki Pálné unokatestvérek voltak, Bethlen édesanyja pedig gróf Teleki Ilona). Elődje tanácsát a miniszterelnök mindig személyesen kérte ki, gyakran nem hivatalos keretek között, hanem a lakásán, egy-egy vacsora alkalmával. Politikai útjaik azonban ekkor már végleg elváltak – már ha együtt haladtak egyáltalán 1919 után. Az 1939-es év három pengeváltása vezethetett oda, hogy amikor 1940-ben, Észak-Erdély visszacsatolása után Teleki benyújtotta lemondását a kormányzónak, jelezte, hogy utódának „régi liberális politikust" (értsd: Bethlent vagy hívét) nem ajánlhatna jó szívvel.[278]

Mennyiben árnyalják a Teleki-képet az itt kapott – s néhol talán öncélúnak tűnő – adatok? Elsősorban látható, hogy Teleki személyében olyan kormányfő került Magyarország élére, aki nemzetpolitikai prioritásait új posztján is érvényesítette. Önálló – Bethlentől megkülönböztethető – hatalmi csoportosulást igyekezett egyben tartani, érzékelhetőek voltak a nemzetiség- és kisebbségpolitikával kapcsolatos politikusi hangsúlyai, és erőteljesen támaszkodott saját ismeretségi körére a kormányzásban, arra a hálózatra, amelynek létrejöttét erőteljesen támogatta 1921 és 1938 között. Az Államtudományi Intézet, a közgazdasági kar, a cserkészet, a Fiatal Magyarság Szövetség olyan tevékenységi formákat jeleztek, amelyeket Teleki arra igyekezett felhasználni, hogy a hivatali apparátussal párhuzamos szakértői és káderstruktúrákat építsen ki, megteremtendő egy „tudományos" és „nemzetnevelő" kormányzat kereteit. Ez a hálózat (szakértők + „mozgalmárok" + családtagok) a miniszterelnök hivatali idejének csaknem egyötödét lekötötte, többet, mint amennyit minisztereire áldozott,

277 Mark S. Granovetter: The Strength of Weak Ties. *American Journal of Sociology,* vol. 78. (1973) issue 6. 377–1378; Uő.: The Strength of Weak Ties. A Network Theory Revisited. *Sociological Theory.* vol. 1. (1983). 201–233..

278 Szűcs László-Szinai Miklós-Teleki Éva (szerk.): *Horthy Miklós titkos iratai.* Budapest, 1972, Kossuth. 234.

és csaknem annyit, amennyit a hivatali apparátusra. A hálózat tehát felépült, s működött is, ellenben hogy mennyire volt hatékony, azt nehéz eldönteni. Maga a miniszterelnök nemcsak lelki konfliktusaival, valamint a kül- és belföldi nyomással szembesült 1941 tavaszán, hanem saját kormányzati politikája (nemzetiségpolitikai elgondolásai, „nemzetnevelői" programja) kudarcával is, amivel egyben jobboldali reformpolitikája sikeréről is véleményt alkotott.

Körmendi Ferenc író emigráns szerepei

Jelen tanulmány dokumentációját 2009–2010-ben gyűjtöttem össze, egyesült államokbeli vendégtanárságom alatt: a bloomingtoni Lilly Library őrzi Körmendi Ferenc író emigrációs irathagyatékát: a terjedelmes anyag a hetvenes években Sinor Dénes egyetemi tanár, az egyetem ural-altajisztikai intézetvezetőjének segítségével jutott ide. Az itt fellelt dokumentumokat Magyarországon elérhető újságcikkekkel és visszaemlékezésekkel vetettem egybe.[279] A kéziratkorpusz nem teljes: elszórt utalásokból értesülhetünk arról, hogy Körmendi emigrációjából levelezésben állt édesanyjával: ezekből a levelekből semmi nincs a hagyatékban. A hiány valószínűleg nem véletlen: egy volt osztálytársának, Soltész Gáspár műfordítónak Körmendihez írott leveleiből kiderül, hogy az ő levelein kívül halála előtt/után valószínűleg a teljes magánlevelezése megsemmisült, esetleg még a mai napig lappang.[280]

A rendszerváltozás óta eltelt időszakban a nyugati magyar irodalomról szólva közhellyé vált, hogy a hazatérés csak keveseknek sikerült: talán csak Márai Sándornak és Wass Albertnek – különböző okokból. A nyolcvanas évek Cs. Szabó-reneszánsza csak kevéssé újult meg a 2005-ös évfordulós kiállítás kapcsán, Szabó Zoltán műveinek kiadása elakadt, Határ Győző nevét egy szűk és az ízlésétől valószínűleg igen távol eső politikai szekta szokta zászlajára tűzni, nem születtek nagy feldolgozások az *Új Látóhatár,* az *Irodalmi Újság* vagy akár a római *Katolikus Szemle* múltjáról. És a sort nyilván hosszan lehetne folytatni számos értékes és érdemes alkotóval. Miközben Körmendi Ferenc pályája – mint az látni fogjuk – sokban

279 Időközben megindult munkásságának irodalomtörténeti szempontú feldolgozása is: Deczki, Sarolta: Vészterhes emberöltők: Körmendi Ferenc három regénye. In: Schein Gábor – Szűcs Teri (szerk.): *„Zsidó" identitásképek a 20. századi magyar irodalomban.* Budapest, 2013, ELTE Eötvös Kiadó. 81–90.

280 Lilly Library (Indiana University, Bloomington) Kormendi mss., Box 2, Folder: Correspondence 1972–1973: Soltész Gáspár levele Körmendi Ferencnek, Budapest, 1972. március 23.

hasonlított Máraiéra (külföldi népszerűség a két háború között, viszonylagos elfeledettség utána), a nyolcvanas-kilencvenes évek újrafelfedezési hulláma elkerülte őt: *Budapesti kaland* című regényét jelentette még 2006-ban az Agave Kiadó, különösebb kritikai visszhang nélkül, és a *Júniusi hétköznap* címűt (magyarul először *Így kezdődött* címmel jelent meg 1948-ban).[281] Ugyanakkor Körmendi írásainak a közelmúltig akadtak titkos, nagynevű rajongói is.[282]

Körmendi Ferenc 1900-ban született Budapesten, Körmendi Gyula ügyvéd, demokrata párti fővárosi képviselő és Krausz Irén gyermekeként. A fasori evangélikus gimnázium diákja volt: itt egy osztályba járt többek között a későbbi kommunista közgazdásszal, Berei Andorral és Varannai Aurél liberális újságíróval. 1919 és 1921 (más, saját jegyzésű életrajzai szerint 1920 és 1922) között a Kiss József alapította *A Hét* segédszerkesztője volt. Ebben az időben jelent meg – mindenféle visszhang nélkül – *A mártír* című novelláskötete. Ezután a Magyar–Olasz Bank, majd az Angol–Magyar Bank tisztviselőjeként dolgozott. Huszonhárom évesen megnősült, és Budai-Hann Mariannát (a barátoknak és a család bizalmasainak csak Pannit), Budai-Hann Arnold volt helyettes pénzügyi államtitkár lányát vette feleségül. A házasságból gyermek sohasem született. Körmendi 1929-ben kivált a bank kötelékéből, egy évig megtakarításaiból élt, és jobbára teniszezett a Margitszigeten.

1931 elején – egy, állítása szerint véletlenül felütött *Times*-ban – találkozott a nemzetközi Pinker-regénypályázattal: 1931. március 17. és augusztus 17. között egy nekifutásra megírta *Budapesti kaland* című regényét, amelyet beküldött a pályázatra, és ott első díjat nyert 1932 elején. Ettől fogva Körmendit szárnyára kapta a világhír, és sorsa ebben is emlékeztet a néhány évvel később szintén nemzetközi regénypályázaton feltűnt Földes Jolán pályájára. A *Budapesti kaland*ot tizennyolc nyelvre fordították le, és szerzője gondosan vezetett statisztikája szerint 1942-ig 576 ezer példányt adtak el belőle a világ legkülönbözőbb pontjain. Még a magyarországinál (123 ezer példány) is nagyobb sikere volt Olaszországban (220 ezer példány) és azzal csaknem megegyező a német nyelvterületen (118 ezer). A többi kiadás néhány ezer vagy néhány tízezer példányban kelt el: még a legtöbb Hollandiában fogyott (25 ezer példány). Angol nyelvterületen mindössze

281 A Márai-reneszánszról: Mihály Szegedy-Maszák: Sándor Márai dans le monde anglo-saxon. In: Kányádi András (szerk.). *La fortune littéraire de Sándor Márai,* Paris, 2012, Syrtes. 62–68

282 John Lukacs: Boldog emberöltő? Körmendi Ferenc elfeledett regénye. *Élet és Irodalom,* 2010. december 10. 13.

4 ezer példány kelt el művéből, amit Körmendi élete végéig azzal magyarázott, hogy kiadói okokból erősen megkurtították szövegét. Akárhogy is volt: műve, amely polgári regény a kor divatos pszichológiai magyarázataival, hűséges képe saját nemzedéke kallódásának és céltalanságának egy érettségi találkozó történetén keresztül. A könyv egy csapásra ismertté tette íróját, aki a harmincas években sorra adta ki könyveit *(Via Bodenbach, A boldog emberöltő, Tőparti muzsika, Bűnösök, Találkozás és búcsú, A tévedés),* kedvelt jegyzetírója volt nem csak a nagy magyar *(Pesti Napló, Pester Lloyd),* hanem olasz és német lapoknak is. Ezek a könyvek már nem voltak olyan sikeresek, mint az első regény, de 1942-ig, a szerző számításai szerint összesen 1 millió 248 ezer példányban keltek el művei a világban: *A boldog emberöltő*ből pontosan hatszor annyi példány fogyott Olaszországban, mint Magyarországon – erről szintén feljegyzései tanúskodnak. Körmendi Európa-szerte ismert értelmiségi lett: Stefan Zweiggel levelezett, találkozott Mussolinivel, Gerhart Hauptmannal cserélt eszmét, egy olasz tudós társaságban Pirandello helyére választották meg, aláírása ott szerepel Albert Einsteiné és Selma Lagerlöfé mellett Bédi-Schwimmer Róza Béke Nobel-díjának 1937-es támogatói között. Egy 1935-ös holland falinaptár, amely Európa nagy íróit mutatta be, Körmendit tette címoldalára. Nemcsak ezt, hanem minden egyéb, rá és műveire reflektáló iratot haláláig gyűjtött: a téves adatokat, a lexikonszócikkeket és a nyúlfarknyi recenziókat is. Semmit nem hagyott szó nélkül, legyen az egy *Psychiatric Quarterly*ben megjelent rövidke írás; és mindenre figyelt. 1938-ig 8000 újságkivágatból álló gyűjteménye állt össze a magáról szóló cikkekből. A kor ismert és divatos szerzője volt: számára ez volt az aranykor, amit élete végéig referenciának tekintett, és amelynek visszatértéért mindent megtett a háború után.

Később szeretett úgy emlékezni, hogy 1938 márciusában, az Anschluss napjaiban Schussnigg osztrák kancellár rádióbeszédét hallgatva döntötte el, hogy elhagyja Magyarországot. Előbb Olaszországba, majd Svájcba ment, illetve Franciaországon keresztül Londonba távozott, ahova 1939 januárjában érkezett meg. Bár későbbi életrajzaiban ezt a tényt igyekezett elmaszatolni, a szakítás korántsem volt ilyen drámai: 1938 áprilisában még két hétre visszatért Budapestre, és még 1938 augusztusában is úgy írt egyik ügynökének, hogy szeptemberben vagy októberben végleg visszatér. Jó darabig intenzív levelezésben maradt kiadójával, a magyar PEN-klubbal, ismerőseivel. Londonban 1939-től a BBC magyar osztályának munkatársa lett.

London emigrációs életszakaszának első állomása lett, a háború azonban joggal kelthette benne azt az érzetet, hogy a rendkívüli állapotoknak, életlehetőségei beszűkülésének pusztán a konfliktus az oka, utána majd visszaáll a világ rendje, és munkássága ismét a helyére kerül. Helyzetét nem könnyítette meg, hogy a férfikor delelőjén kezdett tartósan külföldön élni, és az sem, hogy nem tudott igazán jól angolul, művei az angol piacon pedig nem fogytak különösebben jól. Már 1939 kora tavaszán tovább akart utazni az Egyesült Államokba, de nem kapott vízumot. Anyagi tartalékai hamar elfogytak, így kénytelen volt állást vállalni. 1939. október 6-án írta alá munkaszerződését a BBC magyar osztályával. Új munkahelye anyagilag nem kényeztette el: a fizetés meglehetősen szegényes volt (450 font egy évre), ráadásul a BBC rendre visszadobta rádiójátékterveit, majd 1942 novemberében már mikrofonengedélyt sem kapott, mert megbukott egy belső vizsgán. Miközben folyamatosan tárgyalt amerikai, brit, spanyol cégekkel könyvei újrakiadásán vagy új könyvei megjelentetésén – nem kímélve a költséget sem: a *Weekday in June* (Júniusi hétköznap) című könyvét magyarul írta, majd saját zsebből fizette a fordítót –, általában nem járt sikerrel. 1940 szeptemberében magyar kiadója, az Athenaeum egy Sárközy György által írott levélben tudatta vele, hogy a vele kötött szerződésüket felbontják (Ausztriában már az Anschluss után betiltották műveit, Olaszországgal pedig maga szakított, amikor az olasz hadbalépés után nyilvánosan megbélyegezte Mussolini rendszerét). Egyik kiadója mindössze 2 font 10 shillinget volt képes utalni neki honóriumként: az összeghez nagyvonalúan hozzácsapott öt fontot Körmendi önérzetesen visszaküldte. Némelyik ügynökének a tervezett trilógia ötlete nem tetszett, másoknak pedig a *Weekday in June* túlságosan szoros magyar tematikája, amelyben – legalábbis a lektor ezt nehezményezte – Körmendi úgy állította be, mintha Magyarországon 1938 előtt demokrácia lett volna, miközben „Magyarország az első fasiszta országok egyike volt" – írta a könyvről.[283] Kifogásolta a Secker and Warburg lektora azt is, hogy a magyar társadalom rossz nácikra és szegény zsidókra való osztásával azt a benyomást kelti, mintha „az antiszemitizmus lenne a nácizmus legnagyobb bűne".

Ebben a helyzetben Körmendi teljes természetességgel fordult az emigráns közösség felé: tagja lett Károlyi Mihály mozgalmának, többek között Biró

283 Kormendi mss., Box 1, Folder: Correspondence 1941, a Secker and Warburg lektorának levele, London, 1941. december 16.

Lajossal, Ignotus Pállal, Földes Jolánnal, Hatvany Lajossal, Buday Györggyel és Mannheim Károllyal 1941. november 6-án megalakították a Nemzetközi Pen Club londoni magyar csoportját, amelynek Körmendi alelnöke lett. Ezzel együtt elég sokáig igyekezett más politikai opciókat is nyitva tartani: *Az ember ellensége (The Adversary of Man)* című drámáját, amelyet londoni magyar színjátszók később elő is adtak, még 1941 februárjában eljuttatta Barcza György londoni magyar követhez, aki roppant lelkesen üdvözölte az abban foglalt gondolatokat, és még azt is megengedte magának, hogy összekacsintson a szerzővel: *„A sikereken kívül még egyet is kívánok, nemcsak Önnek, de magamnak és Magyarországnak is. Azt, hogy mind, minél hamarabb megéljük, hogy ezt a darabot Budapesten láthassuk. Ezzel is megmondtam azt, amit akartam, és Ön meg is értette."*[284] Két évvel a darab megjelenése után, az 1000 megjelent példányból még mindig raktáron állt 824 darab.

Ugyanakkor levelezésben áll Károlyi Mihállyal (aki gratulált neki, hogy nem az „angol reactio kegyét keresi" írásaiban, mint „a BBC és környezetének antiszemita zsidai teszik"[285]), Hatvany Lajossal és másokkal. Körmendi azon szereplők közé tartozott Ignotus Pállal együtt, akiket Károlyi annak ellenére bizonyos respektussal kezelt, hogy a BBC munkatársai voltak, akiket az emigráns politikus szívből gyűlölt. Majszkij szovjet nagykövetnek ezt azzal indokolta, hogy Körmendi a háború alatt „balra tolódott".[286] BBC-beli szereplését azonban nem szánta örökkévalónak: egy 1944 őszi kérdőívre adott válaszában már jelezte, hogy csak a háború időtartamára szegődött el rádiósnak. Annak végeztével legfönnebb rádiós szerzőként tudja elképzelni magát, semmiképpen nem a hírgyár munkatársaként.

Ekkor már kezdtek hírek jönni arról, hogy esetleg valamely regényét Hollywoodban megfilmesítik, és angolszász kiadók jelentkeztek a *Budapesti kaland (Escape to life)* új, csonkítatlan kiadásáért. Pedig intő jel lehetett volna számára az az elutasítás, amelyet egy, a Körmendi-művek amerikai képviseletére felkért irodalmi ügynök adott neki 1943 végén: *„Az Ön munkái mélységesen*

284 Uo. Folder: Correspondence 1941, Barcza György levele Körmendinek, London 1941. február 20.

285 Uo. Károlyi Mihály ceruzával írt levele Körmendinek, London, 1941. július 11. A kijelentésre tisztelettel, de kritikával reagált: Körmendi Ferenc levele Károlyi Mihálynak, London, 1941. július 19. In: Hajdu Tibor – Litván György (szerk.): *Károlyi Mihály levelezése IV/B. kötet. (1940–1944).* Budapest, 2015, Napvilág. 461.

286 Károlyi Mihály levele Iván Majszkijnak, London, 1943. június 8. In: *Károlyi Mihály levelezése IV/B. (1940–1944).* i. m. 703.

individualisták, a stílusa érett. Későbbi művei számomra alapvetően kontinentális típusúak, és ez a stílus – még ha el is ismerem az erényeit – engem nem vonz túlzottan." Majd hozzátette, hogy a *Júniusi hétköznap* „nem túl érdekes mű".[287] Más kiadó ugyan felvállalta annak a kiadását, de a könyvből alig néhány száz példány fogyott, és emiatt szerzőjük jogdíjhoz sem jutott. Budapesten 1948-ban megjelentette művét a Káldor Kiadó, *Így kezdődött* címmel, de a berendezkedő diktatúrában viszonylag kevés kritikai figyelem jutott neki. Ami megjelent, az is inkább fanyalgó volt vagy egyenesen ellenséges.[288]

A háború végeztével úgy tűnt, hogy eljöhet újra az aranykor: sorra jelentkeztek be egykori olasz, belga, francia, cseh kiadói, és visszatérni látszott a régi jó világ. Körmendi 1945 októberében, hat évnyi munka után kilépett a BBC-től, és bár külső munkatársként még bedolgozott a rádiónak, illetve a British Council számára fordított brosúrákat, 1946 márciusában engedve régi vágyának és a kecsegtető filmterveknek, útra kelt az Egyesült Államokba.

Életének ezt az utolsó huszonöt évét nagyjából két szakaszra oszthatjuk az emigráns szerep megítélése szempontjából: az *integráció* és a *visszatalálás* éveire.

A kezdeti jelek jók voltak: megérkezése után néhány nappal szerződést kötött az Universal Pictures-szel a *Budapesti kaland* megfilmesítésére, és néhány nappal később kézhez kapott 7500 dollár előleget, ami a korban hatalmas összeg volt, főleg a háborús szűkölködés után: ez csaknem kétévi átlagkeresetet, egy jó ház árának a felét jelentette az Államokban. És bár a filmterv sohasem valósult meg, az Egyesült Államokba érkezést követő évtizedben Körmendi meg-megújuló reménnyel üldözte a sikert és azt az illúziót, hogy írásaiból el tudja tartani magát és feleségét. Verseit, regényeit, a CBS-nek küldött rádiójátékait, novelláit azonban egyre gyorsuló kádenciában dobták vissza a kiadók és a magazinok. Már nemcsak az amerikai, hanem az olasz és német kiadóházak sem láttak benne fantáziát. Amikor – érzékelve a kommunistaellenes közhangulatot – egy, álnéven kiadott regényben (*The Seventh Trumpet,* 1953) a magyarországi diktatúrát pellengérezte ki, a siker továbbra is váratott magára: a kötetből összesen

287 Kormendi mss., Box 1., Folder: Correspondence 1943, Frank C. Betts levele Körmendinek, London, 1943. november 4.

288 Losonczi Ádám: Körmendi Ferenc: Így kezdődött. *Világosság,* 1948. június 12. 2. Körmendi Ferenc: Így kezdődött. *Szabad Nép,* 1948. június 23. 6. Goda Gábor: Körmendi Ferenc: Így kezdődött. Dormándy László: A mű. *Forum,* 1948. 6. sz. 493–495. A könyvet újra kiadták Magyarországon 2012-ben, Kovács Tamás és Panyi Szabolcs utószavával (Budapest, 2012, Napvilág).

951 példány fogyott Észak-Amerikában. Körmendi az elutasításokra ügynökei és kiadói mind gyakoribb cseréjével válaszolt, de az egykori Pinker-díjasnak meg kellett érnie azt a szégyent, hogy egyik ügynöke hosszú levélben oktatta ki arról: aki amerikaiakat érdeklő novellát akar írni, milyen szabályokat kövessen. Nem tudni, hogy az 1946 és 1955 közötti időszakban mennyi jövedelme volt, de valószínű, hogy a háztartás egyensúlyát inkább a Körmendiné által beindított és népszerű magyar cukrászda biztosította, nem a férje irodalmi munkássága.

A nyugdíjkorhatár veszedelmes közeledése, az anyagi biztonság igénye, illetve édesanyjának 1954-es kiutazása, majd 1955-ös halála indíthatta arra, hogy állandó állás után nézzen. A Szabad Európa Rádiónál kezdett dolgozni 1955-től. Innen 1961-ben elbocsátották, ekkor az Amerika Hangjához került, ahonnan 1969-ben vonult nyugdíjba. Utóbbi helyen lényegesen jobban keresett: kezdeti 450-500 dolláros havi fizetése a hatvanas évek végére 1000 dollár fölé emelkedett, de élete utolsó másfél évtizedében az észak-amerikai jogdíjak nem tettek ki többet évi 1000 dollárnál – a csúcsév 1956 volt 1106 dollárral, de 1957-ben például semmi, 1969-ben meg összesen 6 dollár.

A nemzetközi alkotói pálya kudarca, az aranykor elmaradása és új munkahelyének közege indíthatta őt arra, hogy fokozottabb figyelemmel forduljon saját nyelvi közössége felé. Magyar barátaik addig is voltak Körmendiéknek: jogi ügyeit, filmterveit láthatóan jobb szerette magyar származású ügynökökkel megosztani, és a magyar emigráció legszélesebb spektrumának juttatott tiszteletpéldányokat könyveiből: Molnár Ferenctől Kállay Miklóson át Ignotus Pálig. A fordulat valamikor az 1960. év tájékán következett be világában: hatvanadik születésnapját Izraelben töltötte, ahol a helyi magyarajkú közösség zajosan ünnepelte, és vélhetően a közegnek engedve maga is regényalakjai zsidó voltáról értekezett.[289] Az ünneplésbe ugyanakkor keveredtek disszonáns hangok (a Maariv cikkírója szerint Körmendinek soha nem volt zsidó tudata), talán ez akaszthatta meg a zsidósághoz való visszatérést. (1959 végén érzékenyen érintette az *Universal Jewish Encyclopedia* szerkesztőinek kérése is a róla szóló szócikk frissítésére: „gonosz állításokkal" vádolta a szerkesztőket, és visszautasította az együttműködést.[290] Csaknem ugyanebben az idő-

289 z. d.: Körmendi Ferenc ünneplése a HOH tel-avivi Social Centerében. *Új Kelet,* 1960. október 9. 4. Dr. Feuerstein Emil: Körmendi Ferenc – 60 éves. *Új Kelet,* 1960. június 8. 4.

290 Kormendi mss., Box 1., Folder: Correspondence 1959, Louis Rittenberg levele Körmendi Ferencnek, New York, 1959. szeptember 25. (és Körmendinek a margóra firkantott

ben érkezett azonban két olyan felkérés számára, amelynek révén megkezdte visszailleszkedését a magyar emigráns irodalomba. Aczél Tamás az ekkor még Londonban székelő *Irodalmi Újság* nevében kérte fel együttműködésre, aminek készséggel eleget is tett: hosszú évek után ismét magyarul kezdett publikálni egy magyar lapban: 1961 és 1972 között huszonhét publikáció (vers, novella, emlékezés) jelent meg tőle.[291] Csaknem ugyanebben az időben egy volt iskolatársa, Beöthy Ottó, a Magyarok Világszövetségének főtitkára jelentkezett be nála: a kései olvasó nem tud szabadulni a gondolattól, hogy egy olyan állambiztonsági akció kezdő lépéseit lássa levelezésükben, amely végül kellőképpen reklámozott hazalátogatással érhetne véget.[292] Körmendinek a főtitkár először könyveket küldött a Galilei-kör és a polgári radikálisok történetéről (Tömöry Márta és Fukász György munkáit), majd folyóiratokra fizetett elő neki (a hatvanas évek közepén már tíz különböző lapra), és olyan antikváriumi könyveket küldözgetett, amelyek Körmendi elveszett budapesti könyvtárához tartoztak valamikor. Majd elindult az utalgatás arra, hogy Körmendi hazajöhetne látogatóba: „már van repülőjárat Pestre", vagy pedig „nincs kedvetek megnézni ezt a csodálatos Szőnyi-képet?" – írta a főtitkár az egyik reprodukció mellé. És bár egyes akciói láthatóan elgondolkodtatták Körmendit (1964-ben nem pártolta az emigráns PEN-klub tiltakozását a londoni PEN magyarországi látogatása miatt), a kapcsolat hirtelen megszakadt, vélhetően nem függetlenül attól a ténytől, hogy Körmendi 1966-ban, az *Irodalmi Újság*ban meglehetősen kritikusan írt Boldizsár Ivánról, a *New Hungarian Quarterly* akkori főszerkesztőjéről.[293] Emellett Körmendi árgus szemekkel figyelte, mit írnak róla a magyar lexikonok, irodalmi művek: az eredménytől általában nem volt boldog.

1967-ben a nem éppen baloldali elkötelezettségű, clevelandi székhelyű Árpád Akadémia is a tagjai közé választotta, „egyhangú lelkesedéssel". Levelezése magyar ismerőseivel kiteljesedik ebben az időben, sőt Makkai Ádám és Tábori Pál társaságában Chicagóban újra akarták indítani a *Nyugat*ot. A terv pénz híján ugyan hamvába holt, de intenzív tervezgetésekre, szervezésre adott alkalmat és Körmendit tartósan lehorgonyozta a magyar irodalom mellett. A hatvanas

---

megjegyzései).

291 Első írás: Esőben, autóbuszon. *Irodalmi Újság,* 1961. 4. sz. (1961. február 15.) 11.

292 Kormendi mss, Box 1, Folder: Correspondence 1960. jan-june, Beöthy Ottó levele Körmendi Ferencnek, Budapest, 1960. április 29.

293 K. F.: Hol is járhatott? *Irodalmi Újság,* 1966. november 15. 4.

években emlékezéseit írta (amelyekből részleteket közölt az *Irodalmi Újságb*an), életrajzi elemekből épülő, erdélyi témájú regényt írt *(Sebesi incidens),* és az évtized végén valamelyest megélénkült az érdeklődés munkái iránt: német regionális rádió készített rádiójátékot a művéből, Német- és Olaszországban újra kiadták a munkáit, sőt 1971-ben Prágában is megjelent a *Budapesti kaland* – csak Magyarországon nem.

Körmendi 1969-ben vonult nyugdíjba a rádiótól és 1972. júliusában hunyt el Marylandben, ahol Washingtonból való kiköltözése után lakott. Halálát némileg talányos végkicsengésű nagy cikkben siratta el Megyery Sári az *Irodalmi Újság*ban *(Vezekelni a sikerért),* ami az özvegy haragos reagálását váltotta ki („hülyeség", „hazugság", „Ha MS olvasta volna, nem csodálkozott volna a Bp. Kaland sikerén", „halottgyalázás", „kitaláció", „tiszta hazugság", „ilyet csak egy szemét tud leírni" – csak úgy sorjáztak az özvegy cikkszélre rótt megjegyzései).[294] Sokkal kiadósabb és bőbeszédűbb volt néhány olasz lap az emlékezésben. A visszaemlékezések szerint egy kissé keserű, de keserűségét alkalmasint fanyar humorral leplező alkotó volt, akit nagyjából mindenkivel jó viszonyt ápolt az emigrációban, legyen az jobboldali, antifasiszta demokrata, zsidó származású publicista vagy volt magyar királyi miniszterelnök.[295]

Napjainkban kevés szó esik róla (bár az évekkel ezelőtt olaszul újra kiadott *Budapesti kaland* szerzőjét „a magyar Moraviaként" méltatta az itáliai sajtó), és életének talán más tanulságai vannak, mint pusztán recepciótörténetiek. Élete annyiban lehet érdekes a történész számára, hogy egy, az irodalmon kívülről jövő, váratlan ismertséghez jutó alkotó hogyan próbál integrálódni befogadó országa irodalmába, majd hogyan fordul vissza nyelvi közössége felé, amikor rájön, hogy azok a tematikák, amelyek a tízes-húszas években eszmélkedő nemzedékének még közös európai témaként jelenhettek meg, és egy középosztályi ízlés számára a kontinens minden részén élvezhetők voltak, hogyan veszítenek rohamosan jelentőségükből a bipoláris világban. Körmendi nemzedéke számára Európa és az európai típusú műveltség még egységes volt: hihette azt, hogy

294 Megyery Sári: Vezekelni a sikerért. Körmendi Ferenc halálára. *Irodalmi Újság,* 1972. szeptember 15. 7. Valamint Körmendi mss, Box 1, Folder: Biographical material IV. Hann Marianna megjegyzései Megyery Sári cikkén.

295 Halász Péter: Egy óra Körmendi Ferenccel a Catalinában. *Irodalmi Újság,* 1960. december 15. 9. Naschitz Frigyes: Gyertyaláng Körmendi emlékére. *Irodalmi Újság,* 1982. 3. sz. 10. Benedek Pál: Körmendi Ferenc – Az író emlékére. *Új Kelet,* 1972. augusztus 4. 13.

témái másokat is érdekelnek – és igaza is lett, bizonyította ezt a *Budapesti kaland* sikere. 1945 után a vasfüggöny mögötti ország témái, letűnt középosztályának társadalomtörténeti problémái jóval kevesebbeket érdekeltek: csak a kuriózumokra fogékonyakat. „So what?" – írta Körmendi egyik javasolt novellaszüzséjére kissé nyers modorú amerikai ügynöke.[296] És valóban: ez az irodalom már keveseket foglalkoztatott.

296 Körmendi mss, Box 1, Folder: Correspondence 1950, Jim Bishop levele Körmendinek, d. n.

A Baross utcától Drummondville-ig

Csilléry András pályájáról és eszméiről

A két világháború közötti Magyarország eszme- és politikatörténete – minden várakozás ellenére – a magyar történelem azon időszaka, amely az időbeli távolodás ellenére változatlanul az értelmiségi viták egyik központi témája. Legyen szó Horthy Miklós megítéléséről, Trianonról, a holokausztban viselt felelősségről, Teleki Pálról: a publicisztikák, történeti elemzések, interjúk, szobor- és emlékműállítások az elmúlt években egyre élénkebb vitát váltanak ki, nyilvánvalóan nem függetlenül az aktuális magyar közélet egyes jelenségeitől.

A kiemelt viták árnyékában nem váltott ki nagy visszhangot egy kis vita: az Egyesült Államokban tanító és az 1919 utáni különítményesek történetének feltárásában fontos munkát végző Bodó Béla egy 2006-os konferencia-előadásában, majd az azt kifejtő cikkében egy lehetséges magyarországi klerikális fasizmus körvonalait vázolta fel.[297] Erre reflektálva Csíky Balázs, Nyisztor Zoltán és Serédi Jusztinián életrajzírója – bár elismerte Bodó egyes megközelítéseinek jogosságát illetve termékeny voltát – elvetette a fogalmat és számos ponton kritikával illette az amerikai egyetemi tanár megközelítéseit, fogalomhasználatát és forráskezelését.[298] Bodó kérdése alighanem jogos: ahogy a közép- és kelet-európai radikális jobboldalai vagy szélsőjobboldali mozgalmak (ideértve például Andrej Hlinka életének egy periódusát, a Vasgárdát, vagy egyes lengyel pártkezdeményeket) számos esetben nem osztoztak a német nemzetiszocializmus vallásellenességében, ugyanakkor a társadalmi viszonyokról, a gazdaságról vallott nézeteik rokonítják őket a radikális jobboldalisággal. Indokoltnak

297 Béla Bodó: 'Do not Lead us into (Fascist) Temptation': The Catholic Church in Interwar Hungary. *Totalitarian Movements and Political Religions,* vol. 8. (2007) no. 2. June 2007. 413–431.

298 Csíky Balázs: Alkamazható-e a „klerikális fasizmus" fogalma Magyarországgal kapcsolatban? *Magyar Egyháztörténeti Vázlatok,* 2008. 1–2. sz. 77–85.

tűnhet tehát felvetni a két eszmekör (kereszténység és jobboldali radikalizmus) egymásra hatását, ideértve Szálasi Ferenc már-már misztikus katolicizmusán túl Maróthy-Meizler Károly pályáját, a Keresztény Nemzetiszocialista Front, a Kékkeresztes Mozgalom történetét, a harmincas években induló reformkatolikusok egy részének (Aradi Zsolt, Balla Borisz) eszmei hátterét. Gergely Jenő közelmúltban megjelent posztumusz monográfiája a Keresztény Községi Párt történetéről (és Szentgáli Zsolt tíz évvel korábban a témában írott doktori dolgozata) nyilvánvalóan ebbe az irányba tett fontos lépés.[299] A gondosan adatolt 2010-es monográfia ugyanakkor – ezt igyekszem bizonyítani az írásban – olyan értelmezési keretet használ, ami a fővárosi párt történetének fontos aspektusait figyelmen kívül hagyja. Miközben érzékeli a helyi pártnak a modern magyar történelemben egyedülálló sikerét és szociálpolitikai dinamizmusát, nem kellő súllyal veszi számításba a Wolff-párt értelmiségi beágyazottságát (így az Egyesült Keresztény Nemzeti Liga szerepét), a fajvédőkkel kötött választási szövetséget, vagy azt, hogy a párt politikusai még a Horthy-korszak mainstreamjétől is lényegesen jobbra helyezkedtek el, nyitottan a szélsőjobboldali „koreszmék" irányába.[300] A párt vezető testületeinek politizálásában Gergely Jenő ugyan megkülönböztetett három áramlatot, valamint különbséget lát a húszas évek kezdeti radikalizmusa, majd a konszolidációs időszakként tekinthető harmincas évek között, illetve a pártvezér, Wolff Károly halála után bekövetkező, a párt dezintegrálódását és a szélsőjobb felé való tájékozódást hozó periódus között, de konklúzióiban felette tartózkodó maradt. Csilléry András pártelnök, képviselő pályafutásának vázlatos bemutatásával, részben új, eddig nem kiaknázott források felhasználásával arra teszek kísérletet, hogy árnyaljam a KKP politizálásáról kialakult képet, és megrajzoljam egy Horthy-korszakban jól ismert közéleti szereplő arcképét.

Elöljáróban még egy megjegyzés: a magyar politikai gondolkodás történetének egyik, némileg anekdotikus toposza annak vizsgálata, hogy vajon létezett-e önálló református politikai identitás, gondolkodásmód. A Tiszák, Bethlen, Horthy Miklós vagy éppen akár a népiek, illetve egyes kommunista csoportok gondolkodása és közéleti cselekvése hordozott-e olyan önálló jegyeket, amelyek összeköthetők

299 Gergely Jenő: *A Keresztény Községi (Wolff) Párt (1920–1939).* Budapest, 2010, Gondolat.

300 Egy korábbi tanulmányában erre nagyobb súlyt fektetett: Gergely Jenő: A keresztény pártok és a „zsidókérdés", 1938–1944. In: Molnár Judit (szerk.): *A holokauszt Magyarországon európai perspektívában*. Budapest, 2005, Balassi. 67–83.

a kálvini tanítás lényegével.[301] Míg például Tisza István esetében ez nem is kérdés, addig Csilléry András esetében már a kortársak is megadták a választ: a magyar reformátusság központi hetilapja, a *Református Élet* nem szűkölködött a szemrehányásokban, amikor a református kötődésű közéleti férfiak hitbeli lagymatagságát kellett megbélyegezni. Míg a neves újságíró, Milotay István egyaránt kapott hideget-meleget a szerkesztő Muraközy Gyulától, Csilléry András neve csak negatív kontextusban tűnt fel az újság lapjain, mondván, óbudai főgondnok létére egyszer sem képviselte a főváros pénzügyi bizottságában felekezete érdekeit,[302] mert a fővárosi iskolákban arányosan kevés a református tanerő, mert az Eucharisztikus Kongresszus idején a protestánsok vegzatúrát szenvedtek el (pl. az épületeik fellobogózására kötelezték őket).[303] Bár a Wolff-párt történetével foglalkozó szerzők a párt interkonfesszionális oldalait hangsúlyozzák, az alakulat vezetésében és politikusai között dominált a római katolikus jelleg: a hetven KKP-s törvényhatósági bizottsági tag közül, akiknek ismerjük a felekezeti hovatartozását, mindössze hatan voltak reformátusok (közülük ketten református lelkészek) és négyen evangélikusok.[304] Ez megfelelt ugyan a reformátusok budapesti arányának, de semmiképpen nem a közéletben elfoglalt helyüknek, és a 80%-nyi római katolikus körükben pedig magasan felette volt a főváros lakosságán belüli aránynak. Csilléry közgyűlési és parlamenti felszólalásaiban sem találjuk nyomát kálvinista identitásának. A politikus reformátusságának vizsgálata tehát nem tűnik megfelelő útnak.

Az ellenforradalmár

Csilléry András 1883. október 22-én született Budapesten polgári családban, apja ügyvéd volt. Középiskolába Budapesten, Grazban, Segesváron és Nagykárolyban járt. Orvosi tanulmányokat folytatott a budapesti egyetemen: diákideje alatt

301 Egy jól sikerült kísérlet: Papp István: Fehér Lajos és a magyar református szellemi örökség. Egyháztörténeti Szemle, 2010. 2. 91–108.

302 Mérlegen – Reformátusok és a főváros. *Református Élet,* 1934. október 27. 342. (A cikk külön pikantériája, hogy a *Független Budapest* című lap liberális ellenzéki szerzőjének, a Kálvin téri presbiter Rátkai Károly írását szemlézte roppant egyetértően.)

303 M. Gy.: A klerikális Budapest. *Református Élet,* 1939. február 26. 87–88.

304 Vö. Gergely: A Keresztény Községi i. m. 75. Illetve Szentgáli Zsolt: A Keresztény Községi Párt felekezeti viszonyai és egyházi kapcsolatai. In: Kósa László (szerk.): *Fiatal egyháztörténészek kollokviuma.* Budapest, 1999, ELTE BTK Művelődéstörténeti Tanszék. 151–194.

megjárta Németországot, a berlini, a müncheni és a breslaui egyetemet. 1908-ban orvossá avatták, majd ugyanebben az évben a honvédség kötelékébe lépett, és honvédfőorvossá léptették elő. Szolgálata alatt egészségtan-tanári és iskolaorvosi képesítést is szerzett. 1911-ben nyugdíjazták, és magánpraxisba kezdett. Ebben az időben házasodott meg: Pállik Bélának, a kor ismert állatfestőjének (és mellesleg operaénekesnek) a lányát, Margitot vette feleségül 1909-ben. 1910 és 1924 között négy gyermekük született; három lány és egy fiú. Az első világháború kitörésekor Csilléry reaktiváltatta magát, és a 12., majd a 20. honvéd gyalogezred kötelékében látott el ezredorvosi feladatokat: megkapta a Signum Laudist, majd harctéri balesete után 1915-től a Honvédelmi Minisztériumban dolgozott egészségügyi előadóként. Itt érte őt az 1918-as Károlyi-féle forradalom: Csilléry hamarosan bekapcsolódott a minisztériumban alakuló ellenforradalmi szervezkedésekbe Mahr Béla, Géher Gyula és Krivátsy Gyula oldalán.[305] Csilléry minisztériumi, illetve hadügyi népbiztossági munkaköre mellett folytatta magánfogorvosi praxisát is: a Baross utca 28. alatt lévő rendelője az ellenforradalmi szervezkedésekbe bevont rendőr- és katonatisztek találkozóhelye lett. A szervezkedés tagjai igyekeztek segíteni azokat, akik a szegedi ellenforradalmi központba tartottak, a június 24-i ludovikás ellenforradalom elfojtása után pedig igyekeztek bújtatni a résztvevőket.[306] Csilléry számára az 1919-es ellenforradalmi működés a Fehér Ház nevű szervezet keretében élete egyik sorseseménye maradt, egy parlamenti felszólalásában egyéb apróságról is beszámolt: *„Összeköttetéseink révén sikerült elsősorban egy sajtóinformáló irodát teremteni. (...) Így sikerült nekünk nemcsak a népbiztosok asztaláról a bécsi lapok egyes példányait, hanem a népbiztosok által eltiltott idegen külföldi lapoknak a példányait is megszereznünk. Ezekből informálódtunk az egész európai internacionális világhelyzetről, és láttuk azt, hogy a Vörös Újság hazugságai mind összedőlnek akkor, ha mi külföldi sajtót elolvashatunk."*[307]

305 Erről ld. Csilléry-hagyaték, Krivátsy Gyula: Az 1918/19 évi ellenforradalmi tevékenység a magyar hadügyminisztériumban és a hadügyi népbiztosságnál. Kézirat, 7 f. Peoria (Illinois), 1955. augusztus 6. (A szerző tulajdonában.) Valamennyi Csilléry András hagyatékából származó iratot veje, Andrew Szirti/Szirti Árpád (Kanada) szívességéből kaptam meg még 2005–2006-ban, ugyancsak ő engedélyezte, hogy az Országos Széchényi Könyvtárban őrzött, akkor még zárolt Csilléry-papírokba betekinthessek. Segítségét nagyon köszönöm.

306 Uo. 4–5. f.

307 Nemzetgyűlési Napló (a továbbiakban: NN) 1922–1927, III. kötet. 263. old., Csilléry András felszólalása, 1922. augusztus 2.

A cselekvés pillanata a Fehér Ház tagjai számára a Tanácsköztársaság bukása után érkezett el. A szervezkedés szereplői nem tekintették legitimnek a Peidl-kormányt. Csilléry fellépésüket azzal is indokolta, hogy a fővárosban elterjedt a hír: „le fogják ölni" augusztus 4-én és 14-én a katonatiszteket és a „burzsoákat". Ekkor Csilléry és harcostársai akcióba léptek, és elhatározták a szociáldemokrata politikusokból és szakszervezeti vezetőkből álló kormány erőszakos lemondatását. Augusztus 4-én délután a román csapatok bevonultak Budapestre: ez a tény és az egyedüli antantképviselőként Budapesten tartózkodó Romanelli ezredes ellenkezése először meghiúsította a tervet. Az összeesküvők azonban nem adták fel. Miközben folyamatos politikai egyeztetések zajlottak a kibontakozás irányáról, javarészt Pekár Gyula író, parlamenti képviselő vezetésével egy rendőrségi garázsból szereztek két páncélkocsit, és augusztus 6-án hajnalban Alcsútról Budapestre hozták József főherceget, akit a Bristol szállóban helyeztek el. Késő délután a Fehér Ház tagjai ellenőrzésük alá vonták a budapesti telefonközpontokat. Délután pedig néhány gyalogrendőr és katonatiszt társaságában, mintegy harminc lovasrendőr asszisztenciája mellett Csilléry és társai felmentek a Várba, és a Sándor-palotában éppen ülésező minisztertanácsot lemondásra szólították fel. A kabinet némi hezitálás után engedelmeskedett: Peidl Gyula nagyothallott, így neki el kellett ismételni a felszólítást. József főherceg kormányalakítási megbízást adott Friedrich Istvánnak; az új kormányban Csilléry a népjóléti miniszteri tárcát kapta meg és töltötte be 1919. november végéig. Alapító tagja volt továbbá a miniszterelnökkel és Teleki Pállal együtt a Keresztény-Nemzeti Pártnak, amellyel tömegbázist kívántak a kabinet mögé építeni.

Az ellenforradalmi tevékenységre való emlékezés és emlékeztetés Csilléry közéleti megszólalásainak állandó eleme maradt az 1919-et követő negyedszázadban. Mindig és minden körülmények között igyekezett megvédeni akkori tevékenysége mérlegét, különösen a baloldali ellenzék támadásaival szemben, akik őt és társait a húszas-harmincas évek parlamentjében a román csapatok behívásával vádolták. Az orvos-politikus csatázott e kérdésekről Vázsonyi Vilmossal, Sándor Pállal, Peidl Gyulával, Fábián Bélával és számtalan jókedélyű bekiabálóval a képviselőházban. (Később azonban elismerte, hogy augusztus 5-én egyeztetett a román parancsnoksággal a hatalomátvétel lehetőségeiről és a főherceg Budapestre utaztatásáról.[308]) A másik mozzanat, ami ezekből

308 Országos Széchényi Könyvtár Kézirattár (a továbbiakban OSZKK), 372. fond, 3. doboz, Csilléry András emlékirata a magyar nemzet 1919. évi II. szabadságharcának (ellenforradalom) történetéről, 106. f.

a hónapokból végigkísérte politikusi pályáját, az az elmaradt elszámoltatás követelése. Ezért Bethlen Istvánt tartotta felelősnek: a harmincas évek végének országházi felszólalásaiban ismétlődően kitért a korábbi miniszterelnök által állítólagosan elkövetett mulasztásokra a választójog kérdésében és a „zsidókérdés" kezelésében.[309] Hasonlóan tett 1923-ban, a főváros egyesítésének 50. évfordulóján elmondott beszédében is, amikor az 1919. június 24-i ellenforradalomra és saját kísérletük résztvevőire emlékezett (*„és mi hálátlanok lennénk, ha meg nem emlékeznénk e pillanatban azokról a sok vértanúkról, a sok véráldozatról, a június 24-iki ludovikásokról, az augusztusi ellenforradalmárokról, kik annyit áldoztak városukért és nemzetükért"*[310]). Hogy a rendszerről magáról milyen véleménnyel volt, jól jelzi, hogy emigrációban keletkezett emlékirataiban azzal indokolta kimaradását a vitézi rendből, mert a címet Horthytól kellett volna kérni, aki „első sorban árulta el a mi szabadságharcunk eredményeit".[311]

A községpolitikus

Bár az országos közvélemény miniszteri és képviselőházi szereplése nyomán ismerhette meg a nevét, a leghosszabb ideig mégis a budapesti törvényhatóság tagja volt. Csilléryt nem választották meg az első nemzetgyűlésbe (három választókerületben is alulmaradt), csak 1922 után lett képviselő, kormánytámogató keresztényparti programmal. 1928-ban, amikor az OTI főorvosává nevezték ki, összeférhetetlenség miatt lemondott mandátumáról. Négy évvel később került vissza a Parlamentbe – először pótképviselőként –, ahol 1940-ig folyamatosan tag maradt. Vélhetően itteni szereplése tette olyan gyűlöltté nevét, hogy Faludy György kegyetlen költeményben esett neki 1938-ban:

309 Képviselőházi Napló (a továbbiakban KN) 1935–1940, XVII. kötet. 362., 364. Csilléry András felszólalása, 1938. március 29.

310 Gergely: A Keresztény Községi… i. m., CD-melléklet, 46.

311 OSZKK, 372. fond, 3. doboz, Csilléry-emlékirat, 43. f.

„(...) Hadd fújják egykor drága iskolások
a sok jövendő, magyar reggelen,
avagy hazamenőben, ha a fázós
alkony kékes lidérce megjelent,
boldog, nyugalmas, békés estidőn,
mikor a kereszt többé nem lesz horgos
s csupán az őszi szél üvölt bedőlt
sírod füvén, te nyomorult fogorvos."
(Csilléry Andrásnak)

Közéleti tevékenységének volt egy másik fontos színtere. 1920 júliusában alapító tagja és két évtizeden keresztül egyik vezetője volt a Wolff Károly vezetésével megalakult Keresztény Községi Pártnak, amely a fővárosi politika meghatározó ereje volt a húszas-harmincas években. A főleg keresztény kispolgárságra és középosztályra támaszkodó párt aktivistakörét jól kiegészítette/helyettesítette a katolikus plébániák dinamikusan fejlődő hálózata. Csilléry a két világháború között tizennégy évig volt a törvényhozás tagja, míg a főváros törvényhatóságának húsz éven keresztül, sőt, 1930-ban érdemeire tekintettel örökös tagja lett. A KKP, ha nem is volt mindig hegemón szerepben a városházi politizálásában, a mögötte álló választói rétegek súlya révén megkerülhetetlen tényező volt Budapest közéletében. 1920-ban a közös listán induló keresztény pártok 167 mandátumot nyertek az elnyerhető 240-ből. A megválasztott képviselők közül 117-en vettek részt a KKP alakuló ülésén. Az 1925-ös választáson differenciáltabbak lettek a viszonyok, a jobboldalt a Ripka Ferenc vezette Egységes Községi Polgári Párt is képviselte, a KKP pedig csak 91 mandátumot szerzett az elnyerhető 250-ből. (A kinevezett tagok szimpátiái révén azonban a város vezetése a fővárosi kormánypárt és a KKP kezében maradt.) 1930-ban 150 helyről döntöttek a választók, és Wolff Károly pártja csak 46 mandátumot szerzett. A Horthy-korszakban megejtett utolsó törvényhatósági választáson az elnyerhető 108 helyből már csak 33 jutott a KKP-nak, de ezzel is a legerősebb politikai erő lett a fővárosban, az elnyerhető szavazatok 26,3 százalékával. (Korábban ezek az arányok: 1920: 71,5%, a jobboldali erők közös listáján; 1925: 36,8%; 1930: 27,2%.[312]) Bár a KKP szereplése ezeken a választásokon először gyors, majd lassuló ütemű visszaszorulásra enged

312 Gergely: A Keresztény Községi... i. m. 51., 165., 216., 321.

következtetni, valójában az egyes választások a törvényi környezet folyamatos változása és a városházi politika állandó fluktuációja miatt elég nehezen összevethetők. A korszak országgyűlési választásain jobbára a kormányt támogató Keresztény Gazdasági és Szociális Párt, kisebb részben a kormánypárt színeiben szintén bekerült 6–11 KKP-s képviselő; az 1927-ben újra felállt felsőháznak szintén lett három Wolff-párti tagja. Miközben a párt diszkrét legitimizmusa elütött a kormánypárt zömének politikai véleményétől, a KKP állásfoglalásaiban volt jó néhány olyan, amelyekkel támadta a kormányzatot. Ezek voltak azok a helyi politikai keretek, amelyek megszabták Csilléry András politikai mozgásterét.

A KKP képviselői a parlamentben (és egyebütt) egyáltalán nem voltak a kormány politikájának feltétel nélküli támogatói. Érthető módon elsősorban a főváros jogállását érintő kérdésekben helyezkedtek a kormányétól markánsan eltérő álláspontra, de a párt politikusai számos más esetben is kinyilvánították egyet nem értésüket. Csilléry például 1934 márciusában jelezte a (közbeszólásaiból ítélhetően kissé felpaprikázott) Keresztes-Fischer Ferenc belügyminiszternek, hogy a tárgyalás alatt álló törvénymódosítást (Budapest székesfővárosról) nem fogadhatja el, mert az egy „ismeretlen katona" testére van szabva, akit a kormányzat ki akar jelölni, hogy a fővárost vezesse.[313] A fővárosi ügyek mellett Csilléry aktív volt a tisztviselők helyzetének rendezése körül, a hadirokkantak ügyében, az éves költségvetés szociális fejezeteinél, orvosi ügyekben, ahol nemcsak képviselőként, hanem orvosszövetségi elnökként is igyekezett nyomatékot adni mondanivalójának. Ha szakpolitikai kérdéseken túlmenő mondanivalóját vizsgáljuk (bár e felszólalásoknak is volt bőven ideológiai töltete), azt látjuk, hogy Csilléry például megvédte az 1923. március 15-én a Wesselényi utca környékén felvonulást rendező szélsőjobboldali egyetemi hallgatókat,[314] ritka indítványainak egyikét éppen a külföldön megszerzett orvosi diplomák hazai nosztrifikálásának megnehezítése tárgyában nyújtotta be (azaz igyekezett megakadályozni a numerus clausus megkerülését),[315] tetemre hívta a kormányzatot a magyar–szovjet diplomáciai kapcsolatfelvétel ügyében,[316] és az orvosi kar vélt autonómiasérelme miatt magával Klebelsberggel

313 KN 1931–1935, XX. kötet. 222. Csilléry András felszólalása, 1934. március 6.

314 NN 1922–1927, XI. kötet. 24 –31. Csilléry András felszólalása, 1923. március 20.

315 Nemzetgyűlési Irományok (a továbbiakban NI) 1922–1927, VII. kötet. 262., 306. sz.

316 KN 1931–1935, XX. kötet. 209–211. Csilléry András felszólalása, 1934. március 2.

is összecsapott az ülésteremben.[317] A kultuszminiszter válaszában nem habozott őt a „jobboldali politika szélső szárnyát képviselő"-nek nevezni.[318] 1938-ban, az első zsidótörvény vitájában tömörítve adta elő azon nézeteit, amelyek a húszas években is jellemezték: beszédében nagyon határozottan elvetette a kormányzat törvényjavaslatát, mert az abban foglalt intézkedéseket nem tartotta elégségesnek. Bosnyák Zoltán és Kovács Alajos műveire támaszkodva kijelentette, hogy már 1920-ban is a *„helyes megoldás a numerus claususnak minden pályára vonatkozó általános formában való kimondása lett volna".*[319] Miután sorra vette a magyar gazdasági életre vonatkozó egyes antiszemita toposzokat (osztálysorsjáték, szeszkartell, textilipar), többször is megemlítette: az újságírói pályán legszívesebben numerus nullust vezetne be, mert „erkölcsileg alkalmatlanoknak tartom a zsidókat arra, hogy magyar újságírók legyenek". A zsidóságot nagyon határozottan fajnak nevezte, sőt, egyenesen tagadta zsidó felekezet létét, és – egy keresztény politikustól némileg szokatlanul – kijelentette, hogy a kikeresztelkedést sem fogadja el a zsidósággal való szakítás bizonyítékának: „a megkeresztelkedett zsidó továbbra is zsidó marad".[320] Majd ahogy beszéde közben elragadta az indulat, kimondta azt is: „ha rajtam múlnék, a zsidóságtól elvennék minden jogot Magyarországon, szívesen száműzném őket".[321] Beszédében visszaköszöntek a „destrukcióról", a „zsidó bankkoncentrációról" és a szabadkőművességről szóló toposzok, és a zsidóságot vádolta kollektíven „kétmillió magyar kivándorlásáért", hogy „helyet lehessen csinálni" félmillió zsidónak.[322] Végül hősi pózba vágva magát azt is közölte hallgatóságával, hogy álláspontjáért „tizennyolc esztendőn keresztül minden körülmények között csak üldözésben volt részem". Saját identifikációja azonban annyiban változott ama tizennyolc év alatt, hogy míg 1922-ben saját ellenforradalmi szerepét mint a „polgárság" képviselőjéét jelenítette meg, 1938-ban, a zsidótörvény javaslata előtt alig másfél hónappal így bökött oda Bethlen Istvánnak: „Én e pillanatban nem tudom megmondani, hogy a polgári felfogás alatt [Bethlen] mit értett."[323]

317 KN 1927–1931, I. kötet. 132–135. Csilléry András interpellációja, 1927. február 16.

318 Uo. 135. Klebelsberg Kuno felszólalása, 1927. február 16.

319 KN 1935–1940, XVIII. kötet. 408. Csilléry András felszólalása, 1938. május 10.

320 Uo. 412.

321 Uo. 414.

322 Uo. 416. Az 1920 előtti tengerentúli kivándorlás valójában kb. mintegy félmillió magyarajkút érintett.

323 KN 1935–1940, XVII. kötet. 362. Csilléry András felszólalása, 1938. március 29.

Hozzá kell tenni, hogy míg a KKP a városházán is következetesen zsidóellenes politikát folytatott (1920-ban az új vezetés első dolga volt, hogy megszabaduljon nemcsak az izraelita felekezetű városházi dolgozóktól, hanem lehetőleg eltávolítson minden zsidót a város közszolgálatából), addig a két világháború között egy sor fontos szociális intézkedés, városfejlesztési elképzelés és terv fűződik a KKP fővárosi politikusainak nevéhez: a párt elkötelezett volt a munkáskérdés kezelése iránt, szociálpolitikájában például központi helyet foglalt el a munkáslakások építésének követelése. A főváros a KKP támogatásával létrehozta a Beszkártot, partner volt egy sor nagyszabású fejlesztés létrehozásában (Ferencvárosi kikötő, Új Szent János Kórház stb), átépítésekben, felújításokban, és a párt mindvégig a titkos választójog állhatatos híve maradt.

Csilléry 1936-ig a párt ügyvezető elnöke volt, azonban a pártvezér, Wolff Károly halála után neki kellett átvennie a posztot. Csilléry nem volt sem olyan karizmatikus politikus, sem olyan jó szónok, mint elődje (parlamenti felszólalásaiban nem ritkán kért többször tíz perc, netán félóra hosszabbítást). Nehezen lavírozott a párt különböző erőcsoportjai között, a Kékkeresztes Mozgalom köré tömörülő „fiatalok" (Mohaupt Gyula, Temesváry László és társaik) nyíltan megkérdőjelezték az egységes keresztény pártban tömörült „öregek" politikai irányvonalát, és a szélsőjobboldali „koreszmék" irányába való nyitást szorgalmazták. Csilléry, bár banktőke- és zsidóellenességben nem állt távol a csoport tagjaitól, így emlékezéseiben a rendszerrel való szembenállását hangsúlyozza, de a fiatalok módszereit ellenezte. Elnöksége alatt a KKP eljelentéktelenedett: a különböző kormánytámogató félellenzéki keresztény pártok összefogási kísérletének kudarca után 1939 elején a valamikori Wolff-párt egyesült a kormánypárt fővárosi frakciójával, majd a későbbiekben a Magyar Élet Pártja fővárosi csoportjaként folytatta működését, és ezzel a KKP története véget ért. Az 1939-es pünkösdi választásokon Csilléryt három helyen is mandátumhoz juttatták, ő a budait tartotta meg, és tagja lett a képviselőháznak. 1940-ben azonban elfogadta a debreceni egyetem meghívását, és a stomatológia professzora lett. Ekkor lemondott mandátumáról, és többé nem volt tagja a képviselőháznak.

A kormánybiztos

Csilléryt már a húszas évek óta foglalkoztatta a debreceni egyetem: 1921-ben, majd 1934-ben is meghívták szakelőadónak. Helyzete 1935-ben látszott véglegesedni, amikor a Stomatológiai Poliklinika felállítása után létrejött az a szervezeti egység, amelynek egyetemi tanárává és igazgatójává 1940. július 8-án nevezte ki a kormányzó.[324] Csilléry lett az orvosszakmai „őrségváltást" szorgalmazó Magyar Orvosok Nemzeti Egyesületének debreceni elnöke – és kezdetektől aktív tagja volt az országos szervezetnek is. Az 1944–45-ös csonka tanévben őt választotta meg dékánjává a kar, így tagja lett a kari dékánokból, prodékánokból, rektorból és prorektorból álló egyetemi tanácsnak. A szovjet csapatok előretörése elől innen menekült el az egyetem tanárainak zömével 1944 szeptemberében nyugat felé.[325]

Egy első, az egyetemek egy részének kitelepítéséről szóló 1944. november 11-i minisztériumi értekezlet után négy nappal merült fel az, hogy a felsőoktatási intézményeknek esetleg a határon túlra kell kitelepülniük.[326] A menekült egyetemek vezető tisztségviselői értekezletet tartottak Budapesten – Pécset és Kolozsvárt senki nem képviselte, a debreceni intézmény nevében Hankiss János rektor jelent meg. Ekkor még az volt a kormányzati szándék, hogy a „magyar jövő" megmentése érdekében a tanulóifjúság egy részét (a műegyetemet és egy tudományegyetemet) Grazba viszik, a többieknek pedig Bécsben biztosítanak férőhelyet. Az itt nem foglalkoztatott tanári kart a kultuszkormányzat a nyugati határszélre, Szentgotthárdra menekítette volna. Mint az értekezletről feljegyzéseket készítő Stolpa József államtitkár feljegyezte, az érintettek egyáltalán nem voltak lelkesek a gondolattól. Megállapítása szerint az egyetemi oktatók három csoportba tagolódtak: az első csoport tagjai régi szabadelvűek, akik maradnának, nem félnek az orosztól, és megvetik a németeket. Stolpa szerint ők voltak a többség. A második csoport tagjai félnek az oroszoktól, de még jobban attól, hogy a szovjetek Szentgotthárdon érik utol őket, ahol nem tagadhatják le szimpátiáikat, és attól is tartanak, hogy a nyilasok ideológiai reverzálist kérnek tőlük. A harmadik csoport tagjai vannak a legkevesebben, ők a „szociális formában

324 A Csilléry debreceni pályájára vonatkozó adatokért dr. Mudrák Józsefnek, a debreceni egyetemtörténet ismerőjének mondok köszönetet.

325 Vö. Mudrák József: A „debreceni" orvosi kar Hallében – 1944–1945. *Orvosi Hetilap,* 2012. 4. sz. 152–153.

326 Palasik Mária: *A műegyetemisták odüsszeája, 1944–1946.* Budapest, 2006, Műegyetemi Kiadó. 21.

kiteljesedő nacionalizmus hívei", akik „sorsukat összekötötték a Nyugattal és az új Németországgal". A csoport tagjai a helyzetet a török korhoz hasonlítják. Mivel ez egy olyan harc, ami évszázadokra meghatározza sorsukat, ezért a kiköltözés „imperatív jellegű" kell, hogy legyen, felmentésekkel a hatvan év felettiek számára – összegzett az államtitkár.[327] Egy október végén megjelent miniszteri rendelet értelmében a felsőoktatási intézmények hallgatóinak gyorsított módon kellett befejezniük az egyetemi képzést: 1945. február 28-ig két szemesztert a harmad- és negyedéveseknek, majd 1945. november 30-ig az utolsó évet a harmadéveseknek. Beregfy Károly nyilas honvédelmi miniszter 1944. november 26-i, az egyetemek Németországba telepítéséről szóló rendelete és az erről szóló német–magyar kormánymegállapodás mellett ezek az intézkedések lettek a magyar egyetemi ifjúság Németországba költöztetésének jogi keretei.

A folyamat felügyelete kormánybiztost igényelt: a családi emlékezet szerint Szentgotthárdra menekült Csilléryt Rajniss Ferenc kultuszminiszter személyesen kérte fel kormánybiztosnak már november közepén, amit a veterán politikus először nem vállalt, jóllehet már az első világháború előtt is elég jó kapcsolatai voltak német orvosi körökben, vélhetően ekkor esett rá a választás. Erre reaktiválták mint katonát, kinevezték kormánybiztosnak és az egyetemi tanfolyamok katonai parancsnokának.[328] Bár a hatvankettedik életévében járó orvost a honvédelmi törvény értelmében be sem hívhatták volna, hozzátartozói úgy emlékeztek, hogy Csilléry a feladatot csak a hadbírósággal való fenyegetés nyomására vállalta el. Akárhogy is volt, az első kitelepítő szerelvények december elején elindultak: a műegyetem oktatóit és hallgatóit szállító szerelvény december 9-én indult el Budapestről, és Breslauba vitte utasait. A források szerint nagyjából 2000 diák került így ki Németországba, ahol gyorsított egyetemi tanfolyamokon próbálták őket minél előbb szakértelmiségivé képezni.[329] A kitelepítés nem vonatkozott a bölcsészekre és a természettudományi szakos egyetemistákra, hanem elsősorban az „új világ" zálogainak tekintett felsőbb

327 OSZKK, 372. fond. 3. doboz, Jegyzőkönyv az 1944. november 15-i értekezletről, Stolpa államtitkár feljegyzése uo.

328 Működésének néhány hivatalos dokumentumát közli: dr. Dékán Károly: Dokumentumok a Németországba hurcolt magyar egyetemisták sorsáról. *Pedagógiai Szemle,* 1965. 11. sz. 1040–1051.

329 A számok eltérőek: Palasik: i. m. 51, ill. OSZKK, 372. fond, 1. doboz, sz. n. kimutatás: A németországi rövidített tanfolyamok hallgatóinak létszáma.

éves mérnök-, orvos-, állatorvos-, gyógyszerészhallgatókra. A diákokat bevonultatták, és formailag katonai alakulatokba sorolták őket. Az oktatók egyáltalán nem lelkesedtek az áttelepülésért: a bátrabbak egyenesen meg is írták a kormánybiztosnak, hogy nem tartanak intézményükkel a veszélyes és fölöslegesnek tekintett útra. (A kormánybiztos sem maradt adós: külön listák készültek az angol- vagy zsidóbarát, baloldali beállítottságú tanárokról például a Műegyetemen.) Nagyon kevés képzett oktató tartott a diákokkal: a József Nádor Műegyetem gépész- és vegyészmérnöki karáról egyetlen egyetemi tanár, a mezőgazdasági és állatorvosi karról három tanár választotta a kitelepülést. A Breslauból rövid úton Grazba került maroknyi gyógyszerészhallgatónak összesen egy habilitált oktatója akadt. Pótlásukat jobbára magántanárokkal, adjunktusokkal, alkalmi előadókkal oldották meg. Az állatorvos-hallgatók Bécsbe kerültek, Breslauból viszont a front közeledtével a mérnökök és orvostanhallgatók gyötrelmes, részben gyalogosan megtett út után Halléba jutottak, míg a gépész- és vegyészmérnökök Drezdába települtek. Itt megszenvedték a várost sújtó, pusztító erejű 1945. februári szövetséges légitámadást, de jutott bomba a többi helyre települt tanfolyamnak is. A legsúlyosabb veszteség akkor érte a kitelepülteket, amikor 1945. április 11-én légitámadást kapott a műegyetemisták Halléból Regensburgba tartó vonata: huszonhatan haltak meg, és ötvenheten megsebesültek. A hozzátartozókkal együtt csaknem háromezer főre tehető tömeg a háború utolsó hónapjaiban szétszóródott Németország csaknem valamennyi részébe, még Dániába is került belőlük.

A szélsőségesen nehéz körülmények ellenére zajlott az oktatás, a vizsgáztatás, sőt, a tanfolyamokon diplomát is osztottak. Csilléry egyáltalán nem volt könnyű helyzetben: az egymástól sok száz kilométerre szétszórt, rendkívül rossz anyagi és pszichikai körülmények között vegetáló csoportokat kellett volna összetartania, úgy, hogy közben meg kellett küzdenie a német hatóságok rosszindulatával (Németországban bezárták az egyetemeket, és mindenkit a frontra vezényeltek: a hátország lakói előtt visszás volt, hogy egy szövetséges ország fiatal, életerős polgárai nem veszik ki részüket a háborús terhekből, sőt, magas zsoldot és egy sor kiváltságot kapnak) és saját feletteseinek értetlenségével is. Ráadásul 1945 elején Csilléry súlyosan megbetegedett.

Mecsér András berlini magyar követ egyáltalán nem értette a tanfolyamok hasznát, és a tagjaikat be akarta vonultatni. A német oldalról jövő hasonló kéréseket részben Major Jenővel, a magyar királyi honvédség németországi

főfelügyelőjével együtt sikerült megakadályozni egy darabig.[330] A feladatot részben megkönnyítette, hogy Szálasi maga is makacsul ragaszkodott a német–magyar egyezmény betűjéhez, és a harcbavetéssel szembeszegült, ilyen értelemben instruálta beosztottjait is. Aztán már Major sem tudott ellenállni a nyomásnak, és április 15-i hatállyal feloszlatta az egyetemi századokat, és elrendelte tagjaik rendes bevonulását.[331] Csilléry élénken lobbizott az intézkedés megváltoztatásáért – de választ már nem kapott, mert Halle környékére megérkeztek az amerikaiak. Már csak ezért sem állja meg a helyét a Magyar Életrajzi Lexikonnak azon megállapítása, hogy *„A Németo.-ba telepített bp.-i orvosi kar kormánybiztosaként számos diák haláláért terheli a felelősség, mivel a diákokat az SS-be akarta kényszeríteni"*. Mint láttuk, nemcsak az orvosi kar kormánybiztosa volt, hanem az összes egyetemé, és küzdött azért, hogy a „fiúkat" – ahogy naplójegyzeteiben nevezte őket – ne áldozzák föl értelmetlenül.[332]

Bár a világnézeti azonosulás valószínűleg nem hiányzott, de egyetemi tanárként és volt pártvezérként, illetve miniszterként nehezen viselte, ha huszonéves pártmegbízottak utasítgatják. Csilléry sorozatos összeütközésbe került a magyar nyilas szervekkel is: határozottan kikérte magának a Ferenczy István szegedi egyetemi tanár ellen Dingolfingenben a csendőrségi – és vélhetően pártvonalról kezdeményezett – vizsgálatot, emlékeztetve őket, hogy az egyetemi tanfolyamok csak neki és Major vezérezredesnek vannak alárendelve.[333] Az egyes kitelepült pártszervek prepotens magatartását is nehezen viselte: már 1945 januárjában konfliktusba keveredett Kabay Jánossal, az „Ideiglenesen Kitelepített Magyarság Szászországi Központi Szervezete" vezetőjével, és a rossz viszony egész tavasszal tartott.[334] Ugyancsak kitért az elől, hogy a kimenekült fiatalokat totalitárius mintára létrehozott egységes ifjúsági szervezetbe, a Hungarista Ifjúságba tömörítsék.[335]

330 Major Jenő: Emléktöredékek. *Visszaemlékezés az 1944. március és 1945. július közötti háborús eseményekre.* Budapest, 2000, Petit Real.

331 OSZKK, 372 fond, 1. doboz, 560/1945, Csilléry Major vezérezredesnek, Halle, 1945. április 12.

332 Csilléry-hagyaték, 1945-ös zsebnotesz, 1945. április 13.: „Érdekes, hogy most egyszerre mindenki a fiúk érdekeiről beszél, holott eddig a fejük felett elnéztek."

333 OSZKK, 372. fond, 1. dob, 500/1945, Csilléry levele Horkay csendőralezredesnek, Halle, 1945. március 28.

334 Csilléry-hagyaték, (129/1945) Kabay János levele Csillérynek, Drezda, 1945. január 26.

335 Uo. Sajthy (?) József levele Csillérynek, Boroszló (sic), 1944. december 30.

A kormánybiztos megbízatása 1945. április 17-én ért véget, amikor a magyar egyetemi tanfolyamoknak otthont adó hallei Neues Finanzamtban délelőtt amerikai katonákba botlott. Bár a magyar egyetemi tanfolyamok szervezeti rendje még egy darabig fennmaradt: májusban például fegyelmi úton ítéltek el egy szigorló orvost, mert amerikai katonáktól lopott, és magyar orvoshallgatók segítettek leküzdeni a Halle környéki tífuszjárványt. Csilléry azonban sejthette, hogy jobb lesz, ha nem tér haza. Mivel Halle szovjet megszállási övezetbe került, az amerikai kivonulás előtt néhány nappal átvitték őket az amerikai zónában lévő Cham melletti Michelsdorfba. Otthon a népbíróság távollétében elítélte, apósától örökölt képeit és vagyonát elkobozták. A „dipi" lét keservei után 1951-ben vándorolhatott ki családjával Kanadába, ahol Drummondville-ben telepedett le, és egy kórház laborjában dolgozott. 1956-ban szerepet vállalt a magyar menekültek segélyezésében. 1964. augusztus 29-én hunyt el.[336]

Csilléry annak a nemzedéknek a tagja volt, amely az első világháború és a forradalmak után gyökeresen szakítani akart a dualizmus liberalizmusával, és a magyar társadalom és politika vélt vagy valós bajaira gyors, radikális és esetenként szélsőséges válaszokat adott. Magát élete végén úgy tekintette, mint a Horthy-rendszer valamiféle belső ellenzékét, az „igazi ellenforradalmárt", aki az ország vezetőinek (Horthy, Bethlen) árulásaival szemben is képviseli 1919–1920 „igazi üzenetét". Ha országosan nem is jutott elsőrangú szerephez, a fővárosi közéletnek két évtizeden keresztül élvonalbeli szereplője volt; itt valósíthatta meg azt a programot, amelyet a korabeli kormánypolitikától markánsan jobbra álló és részben általa vezetett Keresztény Községi Párt is magáénak vallott. Ebben az antiszemitizmus, a nagytőke- és baloldal-, illetve liberalizmus-ellenesség hagytak nagyon erős nyomot, párhuzamosan a kétségtelenül modernizáló, szociálisan érzékeny politikai iránnyal. Bár szerepvállalása a Szálasi-kormány alatt aligha menthető, az, hogy a háború végén a kétezer Németországba kitelepített magyar egyetemista nem pusztult el értelmetlenül a fronton, részben fellépésének és nem feltétlenül rokonszenves habitusának köszönhető. Bár korábbi eszméin nem sokat változtatott, feladatát, a jövendő szakértelmiségének átmentését javarészt sikeresen megoldotta.

336 Meghalt dr. Csilléry András. *Katolikus Magyarok Vasárnapja,* 1964. szeptember 27.

Egy hírhedett kalandor a 20. századból

Lónyay Károly tündöklése és bukásai

Anatole France temetésének napján, 1924. október 18-án, a nagy író búcsúztatásának híre és a magyar-olasz, hadisírgondozásról szóló egyezmény aláírásáról szóló tudósítás közé fura közleményt szerkesztett be a Magyar Távirati Iroda[337]:

> *„Felkértek bennünket a következő sorok közlésére: Herberstein Herbert gróf és Lónyay Károly gróf között a Hungária-szálló előtt lejátszódott jelenettel kapcsolatban a tényállás a következő:*
> *1. Herberstein Herbert gróf a Hungária-szálló elé érkezése alkalmával Lónyay Károly gróf által teljesen váratlanul és készületlenül, orvul megtámadtatott és inzultáltatott anélkül, hogy ő Lónyay Károly grófot bármilyen módon megfenyegette volna.*
> *2. Herberstein Herbert grófnak semmivel sem volt aktívabb szerepe abban, hogy Lónyay Károly gróf a bécsi Jockey-klubból kizáratott, mint a kizáró határozatot hozó választmány bármely más tagjának.*
> *3. Minthogy Lónyay Károly gróf katonatisztekből és polgári egyénekből Budapesten összeállított úgynevezett paritásos becsületbíróság által lovagias elégtételadásra és vevésre alkalmatlannak nyilváníttatott, Herberstein Herbert grófnak nem állott módjában magának másképen elégtételt venni mint azáltal, hogy Lónyay Károly gróf ellen becsületsértésért, tettleges bántalmazásért és fenyegetésért bűnvádi feljelentést tegyen.*
> *Huszár Gyula s.k. Windischgraetz Lajos s.k, mint Herberstein Herbert gróf ez ügyben felkért képviselői."*

337 Az írás elkészítéséhez nyújtott segítségéért köszönetet mondok Dénesi Tamás barátomnak, kollégámnak (Pannonhalmi Bencés Főapátság Levéltára) valamint Kórász Máriának (Somogyi Könyvtár, Szeged).

Ránézésre tucattörténet: két – nem mellesleg katonai pályán tevékenykedő – úr összeverekszik a Hungária szálló előtt.[338] Néhány évvel korábban ugyanitt inzultálták a francia kereskedelemi attasét, ráadásul szintén egy magyar katonatiszt. Valami lehetett a levegőben.

Az incidens azonban önmagán túlmutató jelentőséggel bír: Lónyay nem először került fizikai összetűzésbe tiszttársaival. Az affér előzményei és következményei indították el azon a pályán, amely a tekintélyes magyar arisztokrata család sarját a bécsi szabadkőműves nagymesterségig, a londoni emigrációig, a magyar állampolgárságtól való megfosztásig, az ügynöki munkáig, szélhámoskodásig, majd Hollywoodig vitték.

Az, hogy arisztokraták egészen más pályát futnak be, mint azt a két világháború közötti Magyarország közönsége elvárta tőlük, egyáltalán nem meglepő: tudunk pornográf regényeket író, dzsesszdobosként is működő grófról és számtalan, szélsőjobboldalra sodródott arisztokratáról vagy éppen újságírókról, kereskedőkről.[339] Vannak azután olyanok is, akik a társadalmi csoportjuk tradicionális világnézetével szögesen ellentétes politikai oldalon találták magukat a 20. században: szociáldemokraták lettek, vagy egyenesen kommunisták.[340] Lónyay példája azonban ennél is távolabbra visz: életének egy rövid, akár dicsőségesnek is nevezhető időszaka elgondolkodtathat bennünket arról, hogy mitől függ: valaki történelmet alakító egyéniség lesz, sorsdöntő szerepet játszó államférfi vagy csak egyszerű kókler, akinek neve a feledésbe hull.

A reményteli unokaöcs

Nagylónyai és vásárosnaményi gróf Lónyay Károly 1886 májusában született Tolnán, Tolna vármegyében, Lónyay Albert (1850–1923) és Hohenlohe-Bartenstein Mária (1861–1933) első gyermekeként. Két testvére követte őt a családban: Róza

338 MTI Napi hírek, tudósítások, 12. kiadás, 1924. október 18. 19 óra 50 perc. Letöltve a http://mol.arcanum.hu/mti/opt/a100929.htm?v=pdf&a=start oldalról 2011. január 15-én.

339 Átfogóan ld. Püski Levente: Arisztokrácia a 20. századi Magyarországon II. *Korunk,* 2008. 10. sz. 97–107. A szélsőjobboldaliakról: Ignác Romsics: The Hungarian Aristocracy and its Politics. In: Karina Urbach (ed.): *European Aristocracies and the Radical Right 1918–1939.* Oxford, 2007, OUP-German Historical Institute London. 187–200.

340 Szabó Miklós: „Osztályáruló" arisztokraták. *Mozgó képek,* 1985. 3. sz. 10–11.

Eleonóra és Ernő Lipót. Gyerekkoráról úgyszólván semmit nem tudunk. 1897-ben felvették a birodalmi elitet képző bécsi Theresianumba. Vélhetően katonai középiskolába járt Morva-Fehértemplomba, ahol 1905 augusztusában avatták hadapród-tiszthelyettessé (a rang későbbi elnevezése szerint zászlóssá), 1906. november 1-én lett hadnagy a császári és királyi 8. huszárezredben.[341] Karrierje nem volt valami üstökösszerű: 1916. május 1-én lett százados, és ebben a rangban érte a világháború vége. 1911-ben császári és királyi kamarási címet kapott.

Ceglédről indult el a háborúba huszárezredével: harcolt a szerb fronton, ahol egyes tudósítások szerint bátran viselkedett, Lembergnél meg is sebesült (srapnelszilánk fúródott a térdébe).[342] Levelezéséből ítélve megfordult a galíciai és a román fronton, és a béketárgyalások idején Breszt-Litovszkban tartózkodott egy ideig. Szolgált a belgrádi katonai kormányzóságon[343], volt a 3. bolgár hadsereg mellé kiküldött cs. és kir. összekötőtiszt, és feladatot teljesített a romániai megszálló hatóságoknál Constanţában. Az viszont valószínűleg nem igaz, hogy – amint azt ő maga szerette később terjeszteni – Dobrudzsa osztrák–magyar katonai kormányzója lett volna.[344]

Családi viszonyai nem voltak ideálisak: édesapjával való viszonya legalábbis feszült volt már a világháború előtt is („meg fogom akadályozni, hogy ártson nekem (…) apám gyáva" – írta egy levelében – „sem gyűlöletet, sem megvetést nem érzek iránta" – tette hozzá néhány hónappal később[345]), rokonságának címzett írásaiban is folyamatosan őrá panaszkodott. Leveleiben anyját meg sem említette, és nem tűnik úgy, hogy kapcsolatban lett volna testvéreivel. Soha nem nősült meg, és gyerekei sem születtek. Akihez a fiatal katonatisztet igazán komoly

341 Az előmenetelére vonatkozó információkért köszönetet mondok Szakály Sándor professzornak.

342 Vélhetően a *Zalai Közlöny* 1914. októberi számából származó lapkivágat, amely megtalálható Lónyay hagyatékában is: University of California Los Angeles Library, Department of Special Collections, Manuscript Division, no. 818, Gróf Károly Lónyay Papers, Box 1, File 1. Minden, az UCLA gyűjteményéből származó jegyzethez Steve Jobbitt (California State University Fullerton) kedvességéből jutottam. Segítségét ezúton is köszönöm.

343 Utóbbi minőségében kapcsolatban állt Thallóczy Lajos boszniai kormányzóval is. Országos Széchényi Könyvtár Kézirattára, Fond XI/640, Lónyay Károly levelei Thallóczy Lajosnak, Oroszvár, 1916. július 15. ill. július 27.

344 Pannonhalmi Bencés Főapátság Levéltára, Lónyay-levéltár, 11–12. láda, „Lónyay Károly levelei 1912–1918"-boríték passim, alapján.

345 Uo. Lónyay Károly Lónyay Elemérhez, h. n., 1914. november 5. Ill. Lónyay Károly Lónyay Elemérnek, h. n. 1915. március 8.

érzelmek kötötték a tízes években, az Lónyay Elemér gróf (1917-től: herceg) és főleg felesége, Rudolf trónörökös volt neje, Sachsen-Coburg-Gotha Stefánia belga királyi hercegnő volt. A Pannonhalmán őrzött Lónyay-levéltárban 143, Stefánia hercegnéhez írott levele ismert, amelyeket 1912 és 1920 között küldött – volt, hogy hetente legalább egyet.[346] A német (és a háború alatt, nyilván sznobériából, esetenként angol) nyelven írott levelek jobbára az ömlengés határát súrolóan szentimentálisak („te vagy a védangyalom", „a második anyám" - írta Károly): egy, a családjával elégedetlen, önmagát kereső, a kivándorlás gondolatával foglalkozó fiatalember képe bontakozik ki a lapokról, akinek az igazi otthona az oroszvári kastély, a hercegi pár otthona.

Bár a két Lónyay-ág (Eleméré és Károlyé) közötti rokonság foka nem bogozható ki, mindenesetre a huszártiszt csak Onkel Elemérként emlegette pártfogóját, és más nyelvű dokumentációjában egyértelműen a herceg unokaöccsének igyekezett beállítani magát. Nagyon is valószínű, hogy ezzel mindösszesen a családhoz való tartozást juttatta kifejezésre: Károly apja, Albert is csak „Gnädigtse Cousine" megszólítással kezdte Stefániának írott leveleit.[347] Elemér pénzzel támogatta Károlyt a háború alatt, sőt vélhetően ebből az időszakból származik az a végrendelete, amelyben első helyen nevezte meg örökösének őt, amennyiben fiúutód nélkül halna meg.[348] Márpedig az ekkor már ötven fölött lévő Elemérnek és a Rudolf trónörökös nemi betegsége miatt meddővé lett hercegnének vajmi kevés esélye volt közös gyermekre. Az unokaöcs mindezt azzal hálálta meg, hogy valamikor a háború során – mindenesetre 1917 előtt – Elemér herceget megpróbálta rábírni az albán trón elfoglalására, s ezzel kapcsolatos plánumot szerkesztett számára.[349] Az ilyesfajta tervezgetés nem volt szokatlan a magyar főrangúak között a korban: tudunk báró Nopcsa Ferenc vagy Odeschalchi Livio herceg hasonló szándékairól is. Lónyay Károly úgy képzelte, hogy amerikai finanszírozást vesz igénybe Albánia helyzetének javítására, hiszen „Kuba is hogy felvirágzott" az amerikai tőke beáramlása után. Az atlanti nagyhatalomnak nyilván szüksége lesz egy európai támaszpontra is – érvelt.

346 Uo. 9. láda, Lónyay Károly levelei-csomó, passim.

347 Uo. Lónyay Albert levelei-csomó, Bécs, 1914. július 27. és augusztus 30. között (6 db levél).

348 Uo. 11–12. láda, Lónyay Elemér személyi iratai csomó, II. pallium: Lónyay Elemér végrendeletei, h. é. n.

349 Uo. Lónyay Károly levele Lónyay Elemérnek, h. é. n. [a többi levélből kikövetkeztethetően valamikor 1916. március 11. előtt].

Ő, Károly már érdeklődött ebben az ügyben egy egyesült államokbeli bankszindikátusnál, amelynek válasza biztató volt. A terv szerint Elemérnek az első években le kellene mondania a civillistáról, mert Albánia olyan szegény, de a fáradozás minden bizonnyal megérné, mert a hozott befektető nemcsak a belső ipart teremtené meg, hanem az Egyesült Államok kimustrált rombolókat is adhatna partvédelemre. A fantasztikus tervből nem lett semmi – azt sem tudjuk, hogy az eredetileg diplomáciai pályán működő Elemér herceg mit szólt hozzá.

A háború utolsó évében már érezhetően lazult a kapcsolat a herceg és a fogadott unokaöcs között: 1918-ban már csak tizennyolc levél ment Oroszvárra, 1919-ben egy sem. Ennek persze lehet oka az is, hogy a háborús összeomlás után Lónyay Károly Bécsbe ment, és a hercegi pár is vélhetően elég sok időt töltött ugyanott: sem Budapest, sem a Pozsony – s következésképp az új csehszlovák állam – közelségében lévő Oroszvár nem tűnt nagyon nyugodt helynek ebben az időben; valószínűleg nem volt szükség levelezésre. 1920-ban még két levelet váltottak, de ezek már a szakítást jelezték.[350] Lónyay válaszaiból kikövetkeztethetően nagynénje intrikákkal, nőügyei úriemberhez méltatlan kezelésével, tisztességtelenséggel vádolta őt, amit önérzetesen utasított vissza, úgy is, mint a közös hadsereg egyik legbátrabb tisztje, akinek szerinte a Mária Terézia-rend is kijár. Stefánia vádjai olyan súlyosak lehettek, hogy Lónyay Károly már első válaszlevelében tényként kezelte a közte és a hercegi pár között beállt szakítást. Köszönetet mondott az iránta tanúsított jóságért, de igaztalannak tartotta az ellene felhozott vádakat.

A kapcsolat ettől fogva megszűnt közöttük: 1929-ben Elemér herceg megváltoztatta a végrendeletét, és Károly helyett mindenét a Szent Imre Főiskolai Internátus Egyesületre hagyta (házastársa halála utánra). Megjutalmazott néhány szolgát és alkalmazottat is, és létrehozott egy közelebbről meg nem határozott alapítványt is.[351] Később változtatott ezen is, és élete végén a pannonhalmi főapátságra hagyta minden vagyonát. Szakításuk ellenére még érdekelte unokaöccse sorsa: 1939 elején érdeklődött egy bécsi kiadóháznál Károly holléte felől.[352]

350 Uo. 9. láda, Lónyay Károly levelei-csomó, Szombathely, 1920. június 10. és augusztus 13.

351 Uo. 11–12. láda, Lónyay Elemér személyi iratai csomó, II. pallium: Lónyay Elemér végrendeletei, Győr, 1929. július 5.

352 Uo. 13. láda, a Lónyay-család vegyes iratai, a Johannes Günther Verlag képviselőjének levele Lónyay Elemérhez, Bécs, 1939. március 11.

A kitagadott

A szakítás minden részlete nem áll pontosan előttünk, de aligha tévedünk, ha azt állítjuk: köze van ahhoz, hogy Lónyay Károly 1919 novemberében, Bécsben, a magyar testőrpalotában fizikai inzultusba keveredett gróf Orssich Nándorral (vagy más néven Ferdinánddal), akivel december elején párbajozott is. A fejleményekből úgy tűnik, hogy az affér jóval túlment a szokásos kakaskodáson, mert Orssich nem akart békülni. A tiszti becsületbíróság után a bécsi rendőrség, majd hadosztálybíróság kezdett foglalkozni az üggyel, amely akkor is folytatódott, amikor Lónyay 1920 áprilisától belépett a Nemzeti Hadsereg kötelékébe, és Szombathelyen tartózkodott.[353] A vita akörül forgott, hogy Lónyay fellépése túlment-e a jogos önvédelem határain: kezdetben úgy tűnt, a katonai eljárásban akceptálják érveit, és tekintettel Orssich könnyű sérüléseire, megáll a jogos önvédelem.[354] Ám a következő év végére fordult a kocka, és a katonai törvényszék újabb ítéletet hozott, „kimondván, hogy a jogos önvédelem esete nem forog fenn".[355] Ez, a bécsi Jockey Clubból való, állítólagos hamiskártyázás miatti kitiltás, a nyomában bekövetkező, fent említett újabb verekedés, amelyet csaknem logikusan követett a budapesti Nemzeti Casinóból való kizárás, mély nyomot hagyott Lónyayban. Ráadásul a honvédelmi minisztérium is polgári eljárást indított ellene rágalmazásért. Még több mint tíz évvel később is kezdeményezte rehabilitálását, kárörvendőn gyűjtötte a Bécsben élő Orssichra vonatkozó bűnügyi híreket, és úgy tűnt, az eset örökre megbélyegezte.[356] Katonai karrierjének vége szakadt: szolgálaton kívüli állományba helyezték, és elhagyta Budapestet.

A történteknek is szerepe lehetett abban, hogy Lónyay radikálisan pályát és világnézetet váltott. Az 1938-ig terjedő időszakban két ok miatt volt ismert a nyilvánosságban. Egyrészt vezetője lett a Grossloge von Wien fennhatósága alatt működő In Labore Virtus elnevezésű szabadkőműves páholynak, amely otthont nyújtott számos magyar emigránsnak és a betiltott magyarországi

353 UCLAL, Lónyay Papers, Box 1, File 2. Igazolás, Szombathely, 1920. július 24.

354 Uo. Hivatalos jelentés, Szombathely, 1920. július 10.

355 Uo. File 6., a honvédelmi minisztérium átirata Lónyay Károlynak, Budapest, é. n. [1921], október 22.

356 Uo. File 8. Lónyay Károly beadványai a Honvédelmi Minisztériumhoz (piszkozat), mellékelve az *Esti Kurír* és a *Magyarország* két cikke („Ludolf Stefánia grófnő visszaperli brazíliai útjának fele költségét útipartnerétől, Orssich Nándor gróftól", ill. „Ludolf Stefánia grófnő pöre Orssich Nándor gróf ellen egy délamerikai utazás miatt").

szabadkőműves mozgalom tagjainak.[357] A botrányok mellett valószínűleg ez a körülmény is szerepet játszott abban, hogy az elbocsátott katonatiszt kikerült Lónyay Elemér végrendeletének kedvezményezettjei közül. A herceg nemcsak mélyen hívő katolikus volt, hanem éppenséggel kapcsolatban állt Léon de Poncins (1897–1976) francia integrista katolikus publicistával, a „zsidó-szabadkőműves összeesküvés" fáradhatatlan leleplezőjével is – így aligha lehetett boldog a tékozló unokaöcs eszméitől.[358] Ismertségének másik oka az volt, hogy viszonylag ismert katonai szakíróvá avanzsált, akinek művei bizonyos kritikai visszhangot váltottak ki a szakmai nyilvánosságban.[359]

Az Anschluss után azonban forró lehetett a talaj egy szabadkőműves számára Ausztriában, ezért a gróf hamarosan visszatért Budapestre: 1939 elején lakást bérelt Sugár Ignác tulajdonostól Budapesten, a Honvéd utca 8. szám alatt, havi 150 pengőért.[360]

Nem sokáig maradt Magyarországon: egy francia rendőrségi irat szerint a háború kitörésének pillanatában Menton mellett tartózkodott egy szállodában.[361] 1940 tavaszán pedig már Londonban bukkant fel.

A kalandor

A következő évek Lónyay Károly közéleti pályájának apoteózisát hozták: elégtételt vehetett mindazért a sérelemért, amelyet el kellett szenvednie. Személye nemcsak téma volt a magyar parlamentben, miniszterelnöki rádiószózatban, hanem a legmagasabb politikai kombinációkban bukkant fel. A kiátkozott katonatiszt a világ döntéshozóival parolázott, a londoni magyar emigráció egyik vezető alakja lett, híre egy időre elhomályosította még Károlyi Mihályét is;

357 L. Nagy Zsuzsa: *Szabadkőművesség a 20. században.* Budapest, 1977, Kossuth. 36., 73.

358 PBFL, Lónyay-levéltár, 13. láda, Léon de Poncins levele Lónyay Elemérnek, Sandillon (Loiret megye), 1936. február 25.

359 Carl Lónyai: *Ich will Rechenschaft ablegen!: die unbewusste Selbstbiographie des Generals Benedek.* Leipzig-Wien, 1936, Johannes Günther Verlag

360 Hadtörténelmi Levéltár, Personalia, 100/B, Lónyay Károly iratai. Lakbérkönyv. És PBFL, Lónyay-levéltár, 13. láda, a Lónyay-család vegyes iratai, a Johannes Günther Verlag képviselőjének levele Lónyay Elemérhez, Bécs, 1939. március 11.

361 Archives de la Préfecture de Police de Paris, BA-2182, rapports divers, a Sûreté jelentése az ország területén tartózkodó magyar katonatisztekről, Párizs, 1939. augusztus 11.

elégtételt vehetett tehát mindazért, amit a megelőző két évtizedben elszenvedett osztályosaitól.

A londoni entrée nem volt a legsikeresebb: az MI5 azzal gyanúsította, hogy a Gestapónak dolgozik, és a londoni magyar követ, Barcza György is roppant kedvezőtlenül nyilatkozott róla.[362] Lónyay – saját bevallása szerint – 1940 nyarán Kanadában járt, majd augusztusban jelentkezett a Foreign Office-ban. Ekkor vezette elő azt az ideáját, hogy magyar légiót szervezne a nagy-britanniai magyarokból. Elmondása szerint két zászlóaljat állítana fel belőlük: az alakulat egy jövendőbeli emigráns magyar kormány fegyveres erejének lett volna a magva. Arra is hivatkozott, hogy hasonló egységet szervezett Franciaországban is, ahol 6000 magyar harcolt irányítása alatt. A tájékoztatási minisztérium, az elhárítás, a külügy- és hadügyminisztérium emberei egymásnak adogatták a grófot, aki annak ellenére, hogy angolja nem volt kifogástalan, többségükre jó benyomást tett. Nem utolsósorban azért, mert némelyikükhöz a kanadai főbiztos (a domíniumok nagyköveti rangú képviselői viselik ezt a rangot) vezette be őt. A tájékoztatási minisztérium munkatársa szerint Lónyay komoly ember, „a hivatásos katona egyszerűségével, és nagy intelligenciával", aki már régen megnyerte a magyarországi munkáspártok bizalmát, mert annak ellenére nem követelt megtorlást ellenük, hogy 1919-ben Kun Béla bebörtönözte őt. Azt is állította, hogy a magyar harci egység felállításához nemcsak a kanadai haderő egyes képviselőinek támogatását nyerte meg, hanem emigráns csehszlovák politikusokét is.[363] Ezeken a korai találkozókon azonban az is felmerült, hogy a Lónyayt elkísérő, Fazekas nevű személy elég gyanús alak: kémkedési vádak voltak ellene, és fegyverkereskedelemmel is kapcsolatba hozták, és nemsokára le is csukták.

A nagy áttörést és Lónyay ismertségének felívelését egy 1941. februári találkozó hozta. A gróf kifejthette gondolatait a Foreign Office egyik szürke eminenciásának: Robert Vansittart nyolc éven keresztül volt a külügyminiszter állandó helyettese, és 1938-as távozása után kreáltak számára egy, a hierarchián kívül álló, de mégiscsak nagy informális befolyással bíró főtanácsadói posztot.

362 The National Archives (Kew), FO 371/24430, 42–46. f. (bekötve a 192–195. f. közé) H. I. Allen (War Office) átirata a külügyminisztériumnak, London, 1940. augusztus 17.

363 Idézet: TNA FO 371/26615, 6–8. f. D. J. Hall feljegyzése Oliver Harvey-nak (FO), London, 1940. december 31. Valamint FO 371/24431, 21. f. R. A. Butler feljegyzése, London, 1940. augusztus 1. Találkozó Beaumont-Nesbitt vezérőrnaggyal a katonai hírszerzéstől Uo. 27–28. f. London, 1940. augusztus 10. Az MI5 képviselőjével: FO 371/26615, 24–25. f. W. T. Caulfield H. L. Hopkinsonnak (FO), London, 1941. február 6.

Vansittart szívből utálta a magyarokat, nem utolsósorban Barcza követet és a magyar követség munkatársait.[364] Az amúgy is végóráit élő magyar–brit diplomáciai viszony leépítéséhez Vansittartnak is kapóra jött Lónyay, aki megnyerte magának a diplomatát. A magyar arisztokrata által szorgalmazott légió ötlete tetszett a főtanácsadónak, akihez jó néhány magas állású barátja ajánlotta be a jövevényt.[365] Nézeteit néhány nappal korábban hosszú memorandumban is összefoglalta, úgyhogy nagyjából képet alkothatunk Lónyay további állításairól/igényeiről. Ezek összességében elég fantasztikusak voltak: kijelentette, hogy Magyarország 1920 óta „náci-fasiszta ország", amelynek zsidótörvényei brutálisabbak, mint a náci Németország hasonló jogszabályai. Azt állította, hogy egy Magyarországon illegalitásban működő párt, a Politikamentes Párt *(„Unpolitical Party")* megbízottja, amelynek tagjai – tisztek, hivatalnokok, valamint a társadalom minden rétegének képviselői – azon munkálkodnak, hogy az országban ne terjedjen a náci befolyás. A szomszéd országokkal való megbékélés mellett azt hangsúlyozta, hogy az Egyesült Államokban 3,5 millió (!) magyar él, akik mind demokratikus meggyőződésűek, és hajlandóak nagy összegekkel támogatni az ő mozgalmát. Bár tudta, hogy egy szabad magyar bizottságot nem ismerhet el a brit kormány, leszögezte: nem árt, ha partnerei tudják, egy ilyesfajta szervezethez nagyon sokan csatlakoznának az USA-ban és másutt.[366]

Bár ebben az időben Lónyay sajtója meglepően jó volt Nagy-Britanniában, a diplomáciai főtanácsadó nem sok baráti megjegyzést kapott ezért a találkozóért. A külügyminisztérium munkatársai, amikor a szokásos hivatali módon véleményezték napi jelentését, nem fukarkodtak a Lónyayt minősítő jelzőkkel: „megbízhatatlan", „önjelölt", és azt is hozzátették, hogy ha Lónyayt elismernék legitim emigráns vezetőnek, akkor ezzel a lépéssel a későbbiekben hiteles magyar államférfiak átállását nehezítenék meg. Vansittart kissé sértetten védekezett azzal, hogy hozzá a megkérdőjelezhetetlen becsületességű cseh Lobkowitz herceg vezette be Lónyayt, és bár az ügyet most félre kell tenni, de a gróf memorandumában vannak figyelemre méltó ajánlások, azokat nem árt észben tartani.[367] Ráadásul egy Robert Rollins nevű amerikai újságíróval íratott

364 Tömör jellemzését ld. Bán D. András: *Illúziók és csalódások – Nagy-Britannia és Magyarország, 1938–1941.* Budapest, 1998, Osiris. 44–46.

365 TNA, FO 371/26615, 40–41. f. Robert Vansittart feljegyzése, London, 1941. február 21.

366 Uo. 42–46. f. Lónyay memoranduma, London, 1941. február 17.

367 Uo. 35–38. f.

egy kis brosúrát a magyar ügyekről, kizárólag Lónyay információi alapján. Ennek állításait a külügyminisztérium szakértője nonszensznek tartotta.[368]

Lónyay *finest hour*-ja hamarabb jött el, mint azt pártfogója gondolta volna: a brit–magyar diplomáciai kapcsolatok megszakadása és a magyar követség távozása az emigráns csoportok aktivizálódását és a magyar ügy átrendeződését jelentette 1941 tavaszán. Május 3-án írott levelében Lónyay diadalmasan jelentette Vansittartnak, hogy mind többen csatlakozni kívánnak mozgalmához, így az eddigi politikai inaktivitásából kimozduló Károlyi Mihály is. Vansittart nagyon fellelkesült ezeken a lépéseken, és azt javasolta, hogy mivel Lónyay a kevés egyenes magyar egyike, és személyét a cseh emigráció, sőt személyesen Beneš is megbízhatónak tartja, a gróf vezetésével kellene felállítani azt az előkészítő bizottságot, amely létrehozza a szabad magyar bizottságot – amely a későbbi emigráns magyar kormány magva lehet.[369] Az ötlettel kapcsolatban a külügyminisztérium munkatársainak legvisszafogottabb reakciója is a fanyalgás volt, a bizalmasai által csak Vannek becézett főtanácsadó azonban rendelkezett akkora befolyással, hogy elérje: Lónyayt fogadja a közép-európai főosztály (Central Department: ide tartozott Nyugat-Európa is) vezetője, és meghallgassa néhány szakértő. A találkozók aztán eldöntötték a nagyra törő elképzelések sorsát. A volt katonatiszt egyáltalán nem tett jó benyomást Roger Makins főosztályvezetőre. Bár „komolynak" tartotta, de egyúttal elég zavarosnak és üresfejűnek is, aki nagyon kevés konkrétummal szolgált, amikor a Magyarországon folyó szervezkedéséről kérdezték. Egyes állításait pedig egyszerűen nem hitték el neki.[370]

Ez volt a fordulópont Lónyay megítélésében: aki csak kapcsolatba került vele a Foreign Office munkatársai (O'Malley volt budapesti brit követ, Frank Roberts, a közép-európai ügyek felelőse, Makins utódja) közül vagy tanácsadói (C. A. Macartney történészprofesszor) köréből, mind a leglesújtóbb képet rajzolta róla. Két irányban szántak neki mégis valamiféle szerepet: egyrészt engedték, hogy az angliai magyar emigránsmozgalomban tevékenykedjen, másrészt összekapcsolták őt a Special Operations Executive illetékeseivel, hogy azok Magyarországon tervezett szabotázsakciókat beszélhessenek meg vele. Ez utóbbi

368 Uo. vol. 26616 Macartney levele Makinsnek, Oxford, 1941. június 17.

369 Uo. vol. 26615, 120–121. f. Lónyay Károly levele Vansittartnak és a hozzá fűzött kommentárok. London, 1941. május 3.

370 Uo. 124–125. f. R. M. Makins feljegyzése, London, 1941. május 10.

döntés sem vita nélkül született meg: Sir Alexander Cadogan, a külügyminiszter állandó helyettese nem helyeselte a lépést, megjegyezve, hogy figyelmeztetniük kellett volna a SOE-t: legyenek óvatosak Lónyayval.[371] A figyelmeztetésre végül szükség volt: 1941 őszéig a volt katonatiszt a háborús Anglia romantikus titkos hadseregének vezetőivel is el tudta hitetni, hogy általa fontos magyarországi információk birtokába jutnak. Ám 1942 elejére bekövetkezett a kiábrándulás.[372] A gróf ottani látogatásának annyi haszna volt, hogy a brit elhárítás ettől fogva figyelte levelezését, aminek számos értékes levéltári dokumentumot köszönhetünk.

Az emigráns azonban nem adta fel egykönnyen: 1941 júniusában beterjesztette kormánylistáját Vansittartnek, amelyben magának tartotta fenn a külügy-, a tájékoztatási miniszteri és a kormányfői posztot, Károlyi Mihálynak szánta a belügyet, az Egyesült Államokban tartózkodó Fényes Lászlónak a propagandát.[373] Továbbá küzdött azért, hogy a Szovjetunió megtámadása után beszélhessen a BBC-ben a magyarokhoz, és híveit arra szólítsa fel: jelentkezzenek a lembergi brit konzulátuson. Erre Roger Makins főosztályvezető csak annyit jegyzett meg lakonikusan: „Lembergben nincs is konzulátusunk" és az ügyet ad acta tették.[374] Később úgy igyekezett érdekessé tenni magát, hogy a bolgár Borisz cárral még az első világháborúból származó jó kapcsolataira hivatkozott, mint aki angolbarát irányba hajlíthatná az uralkodót. Aztán azt kérte, hogy Jugoszláviába mehessen harcolni Mihajlović tábornok vagy Tito oldalán. 1945-ig újabb és újabb ötletekkel rohanta le a külügyminisztérium mindvégig udvarias, de az állandó vegzálástól egyre ingerültebb munkatársait. Renoméját a mélypontra lökte az a tény, hogy az általa szervezett Szabad Magyar Mozgalomba úgy toborzott embereket, hogy garantálta nekik: nem lesznek internálva, és hallgathatják a rádióját – ami különleges kiváltság volt ellenséges külföldieknek.[375] Elég hamar nyilvánvaló lett az is a brit diplomaták számára, hogy Lónyay – legalább

371 Uo. vol. 26616, sz. n. Cadogan kommentárja, 1941. június 24.

372 Bár egy rövid ideig használhatónak vélték szolgálatait: TNA HS 4/95, London, 1941. október 8. Egy plasztikus SOE-összefoglaló Lónyayról: HS 4/96, h. n., 1943. augusztus 5.

373 vol. 26616, 63–64. f. Lónyay Károly Vansittartnek, London, 1941. június vége.

374 TNA FO 371/26616., sz. n. Lónyay levele Makinsnek, London, 1941. június 22. után és 27. előtt.

375 Uo. vol. 26617, sz. n. Roger Makins feljegyzése, 1941. december 24.

1942-ig – a csehek ügynöke volt, ezért kijelentéseit helyükön kell kezelni.[376] Ennek ellenére egészen a háború végéig Lónyay mindig talált megértő lapszerkesztőt, naiv hivatalnokot, parlamenti képviselőt, hogy nézeteit elmondhassa, és révükön továbbíthassa terjedelmes memorandumait a hivatalos szervekhez. Csalódottan érzékelte, hogy szolgálataira nem tartanak igényt, minden kísérlete megtörik Frank Robertsnek és munkatársainak ellenállásán. 1944 szeptemberében már csak azt kérte színpadiasan, hogy hadd csatlakozhasson egy harcoló alakulathoz. 1945–1946-ban folyamatosan magyarországi beutazási engedélyért zaklatta a brit hatóságokat fontos hazai meghívásokra hivatkozva. 1948-ban, amikor drámai tónusban ecsetelte távozási szándékát a Brit Nyugat-Indiákra, már csak azt kérte, hogy tüntessék ki a King's Medal for Service in the Cause of Freedom-mal, ami csak nagyon ritkán járt ellenséges külföldinek. A külügyminisztérium főosztályvezetője válaszként jó időtöltést kívánt neki a Karib-tengeren.[377]

A pártütő

Felbukkanása az emigrációs szervezetekben üstökösszerű volt, de talán még látványosabban kopott ki onnan, mint a Whitehall folyosóiról. Kétségtelenül jól időzítette saját entrée-ját az alig néhány ezer fős, kétharmadrészt cselédlányokból álló angliai magyar közösség életében. 1941 folyamán az angliai magyarok nagyjából négy nagyobb csoportban ténykedtek. A követség munkatársait nem követte haza Zsilinszky Antal követségi titkár, és Révai Andrással, a Pester Lloyd tudósítójával, Iványi-Grünwald Béla történésszel, valamint Buday György grafikusművésszel hozták létre tömörülésüket, amely szakított ugyan a magyarországi politikával, de annak elfogadásához még mindig a legközelebb állt – legalábbis kezdetben. Ők alakították meg a Nagy-Britanniai Magyarok Egyesületét, amelyet kezdetben gyanakodva néztek a külügyminisztériumban, attól tartva, hogy tagjai valójában kémként maradtak hátra. A másik erőközpontot Károlyi Mihály személye jelentette, akinek hívei inkább az Egyesült

376 Az ügynöki mivoltot hangsúlyozza Hajdu Tibor: *Károlyi Mihály.* Budapest, 1978, Kossuth. 475., 589. Általunk sajnos nem elérhető forrásokra hivatkozva, de közvetve megerősíti TNA FO 371/26617, sz. n. a postai cenzúra által elfogott levél: V. Jansának, a londoni csehszlovák követség munkatársának levele Helga Jansának, London, 1941. december 4.

377 Uo. FO 372/6412, Lónyay levele Frank Robertsnek, London, 1948. április 6.

Államokban, Mexikóban, Latin-Amerikában éltek: angliai népszerűségét múltja mellett nem növelte gyakorlatilag teljesen követhetetlen, szektás politikai irányvonala, kompromisszumképtelensége és a szocialista/kommunista[378] meggyőződés alól gyakorta előtörő *grand seigneur*-i attitűdje sem. Balogh Tamás közgazdásznak, a későbbi Lord Baloghnak például kerek perec megírta: nem szokott hozzá ahhoz, hogy a mondanivalójával kapcsolatos egyet nem értést a Balogh által gyakorolt, Károlyi által faragatlannak tartott módon adják tudtára, ezért munkájára nem tart igényt. Aki esetleg hívének számíthatott volna, azt felesége nem szívlelte, mint például a csípős nyelvű Ignotus Pált.[379] Károlyi sem volt valami nagy véleménnyel a magyar emigrációról: Majszkij londoni szovjet nagykövetnek írott levelében úgy becsülte, hogy a 3000 magyar emigráns 70%-a zsidó, akiket kispolgári, nacionalista vagy szociáldemokrata vonzalmaikért is megvetett.[380] A brit külügyminisztériumban 1941-ben gyanakodva tekintettek Károlyira, mert úgy tartották, személye akadálya annak, hogy a német oldalon még nem teljesen elkötelezett és kényszerpályán mozgó Magyarországot rá lehessen venni a tengely elhagyására. A diplomaták igyekeztek elkerülni, a Foreign Office magyar szakértőjének számító Macartney pedig a budapesti elittel egybecsengő véleménnyel volt róla. Nem kapott beutazási engedélyt az Egyesült Államokba, és a BBC-ben csak komoly földharc árán jutott megszólalási lehetőséghez – azt is inkább 1942-től. Cserébe ő sem fukarkodott a BBC magyar adását bíráló megjegyzésekkel, a politikai irányvonalat bíráló memorandumok irogatásával. A harmadik egyesület, a Londoni Magyar Klub, bár a magyarság párt- és világnézeti vonzalomtól független tömörítését tűzte ki célul, javarészt a kommunisták irányítása alatt állt.[381]

Ebben a körben, bár egyetlen nagyobb tekintélyű személyt sem sikerült megnyernie (kivéve néhány feketézőt és Kiss Ferencet, *Az Est* korábbi londoni tudósítóját, lokáltulajdonost), a Lónyay-féle Free Hungarian Movementnek adódott játéktér. Nem volt kémgyanús, sőt: éppenséggel együttműködött a SOE-vel, ideológiája nem volt, így ütközésre sem nyílt mód; jó sajtókapcsolatokkal

378 Politikatörténeti és Szakszervezeti Levéltár, 704/1. f., 124. ő. e., Károlyi Mihály levele Hatvany Lajosnak, London, 1940. április 7.: ebben még határozottan kommunistának mondja magát.

379 Ignotus Pál: *Fogságban – 1949–1956.* Budapest, 1993, Cserépfalvi. 30.

380 PIL, 704/1. f. 127. ő. e. 52. f.Károlyi levele Majszkijnak, d. n.

381 Erről ld. Kellner György: *Magyar antifasisták Angliában 1940–1945. (Tényes és tanúk).* Budapest, 1983, Magvető. 50–94.

rendelkezett (cikkeit időnként még a *Times* is lehozta), és anyagi előnyöket tudott ígérni tagjainak. Az ugyan mindig találgatások tárgya volt, hogy Lónyay honnan rendelkezett annyi pénzzel, amennyi elégséges volt a mozgalom finanszírozásához, meg a fényűző ebédekhez a Claridge's-ben, amelyekre újságírókat, politikusokat látott vendégül. Egyes hipotézisek szerint a magával hozott 12 ezer font volt a bőkezűség forrása, mások szerint a már említett, feketézőktől kapott támogatások – vagy éppenséggel a csehszlovák emigráns kormány szubvenciója.

Akárhogy is volt, Lónyay mozgalma dinamikusnak, és főként: elfogadottnak tűnt. A politikai életben aktivizálódó Károlyi valószínűleg ezért gondolta, hogy társulnia kellene vele. Úgy tűnik, hogy az első tapogatózó tárgyalásokra már 1941 márciusában sor került. Közeledésüket a Foreign Office is bátorította, így 1941 májusától nagyjából augusztusig a két emigráns arisztokrata közös politikai szervezet létrehozását határozta el, amelynek elnöke Lónyay, viszont a politikai irányítást Károlyi tartotta volna kézben. A bizalom sohasem volt meg kettejük között: brit kapcsolatainak Lónyay már júniusban jelezte, hogy hajlandó ejteni Károlyit, cserébe mozgalma kizárólagosságának elismeréséért.[382] Károlyi pedig a közös program kidolgozásakor talált összeegyeztethetetlen nézeteket, például a földreform kérdésében.[383] Ami azt a meglepő tényt is jelzi, hogy Lónyaynak volt ezzel kapcsolatban valamiféle saját, koherens álláspontja.

A kölcsönös bizalmatlanságnak csúf veszekedés lett a vége: az Új Demokratikus Magyarországért Mozgalom 1941. augusztus 2-i alakuló gyűlését Lónyay igyekezett elnapoltatni, aminek okait nem is rejtette véka alá Jászi Oszkárnak írott levelében: a brit kormánynak tett ígéretére hivatkozva puccsot kell megkísérelnie, mert Károlyi programja túl radikális.[384] Az alakuló gyűlésre végül 1941. szeptember 27-én került sor. Bár ide Lónyay már nem kapott meghívót, de híveivel igyekezett botrányba fullasztani az eseményt, ami tekintettel a megjelentek alacsony számára (126 fő) nem tűnt megoldhatatlan feladatnak.[385] Végül mégis alulmaradt a küzdelemben, így útjaik végérvényesen szétváltak.

Károlyi Mihály levelezéséből úgy tűnik, hogy a két gyűlés között, valamikor augusztus végén-szeptember elején Lónyaynak volt egy békülési kísérlete.

382 TNA FO 371/26616, 29–32. f. Macartney levele Makinsnek, Oxford, 1941. június 9.

383 Kellner: i. m. 109–110.

384 TNA FO 371/26616, 111. f. Lónyay távirata Jászi Oszkárnak, London, 1941. augusztus 2.

385 Kellner: i. m. 106–109.

Levelet írt Károlyinak, amelyben – nem épp a legtaktikusabb módon – Károlyi sértett hiúságának tudta be a szakítást, amire Károlyi érthető módon metsző gúnnyal felelt. (Figyelemre méltó momentum, hogy Károlyi levelezésében csak évtizedes harcostársaival vagy arisztokrata társaival – például Hatvanyval – tegeződött. Lónyayval szemben is az egyes szám második személyt használta.) *„Érthetetlen ugyanis, hogy az ellenem rendezett otromba puccsod után együttműködésünket lehetségesnek tartod"* – írta bevezetőjében, majd sorra vette Lónyay hazugságait a nem létező titkos szervezettől, és közölte vele, hogy politikai tapasztalat hiányában alkalmatlannak tartja a közös munkára.[386]

A két gróf megbékítésének azonban váratlan prókátora akadt. Az ohióí Oberlinben élő Jászi Oszkár részben szabadkőműves társaitól kapott referenciákra támaszkodva, részben magas brit sugallatra, részben megtévesztve Lónyay irányában tanúsított reverenciájától, a katonatisztet érdemes férfiúnak látta, akinek levelei ismeretlenül is „komoly és szerény benyomást" tettek rá, akiről nem hitte, hogy politikai kalandor lenne.[387] Évtizedes kapcsolatuk miatt feljogosítva érezte magát arra, hogy szorgalmazza a Károlyi–Lónyay békülést a magyar egységfront érdekében – nem is egyszer. Károlyi reakciója egyszerre volt goromba és lehengerlő:

> *„Lónyayval szemben tanúsított ismételten megnyilatkozó jóindulatodat őszintén szólva nem értem. Nem tudom, ismered-e őt vagy sem. Azt azonban tudom, te is tudod, hogy 23 évi emigrációnk alatt az ő neve semmiféle politikai mozgalomban nem szerepelt, otthon pedig teljesen ismeretlen. Csodálkozom azon is, hogy dacára, hogy egy óceán választ egymástól el, vakon elfogadod Lónyay azon állítását, hogy csak azért történt a szakítás közöttünk, mert én magamhoz akartam ragadni a vezetést, holott egész más miatt váltam el tőle."*

A hűséges Jászit azzal is megvádolta, hogy Kéri Páltól vagy Fényes Lászlótól vette az információit, és a szabadkőműves szolidaritás számára előrébb való az igazságnál. Lónyay folyamatosan hazudozott, hencegett („münchauseniádákkal" jött) alapvető

386 PIL, 704/1. f. 125. ő. e., 47. f. Károlyi levele Lónyaynak, d. n. [1941. szeptember 9. előtt, vélhetően augusztus végén]: ennek meghatározásában segít: TNA HS4/95, Károlyi Mihály levele Vincze Sándornak, London, 1941. augusztus

387 Litván György: *Jászi Oszkár.* Budapest, 2003, Osiris. 391. Vö.: Litván György–Varga F. János (szerk.): *Jászi Oszkár válogatott levelei.* Budapest, 1991, Magvető. 443–445.

kérdésekről sem voltak ismeretei (például fennen hangoztatta állítását a négymillió amerikai magyar támogatásáról). Éppen ezért érthetetlen számára amerikai elvbarátainak taktikája, amennyiben nyílt levelekkel akarják békülésre kényszeríteni:

> *„Nem tagadhatom, hogy zokon veszem azt, hogy meghallgatásom nélkül Lónyaynak nem csak igazat adtatok Te, Vámbéry és Fényes, hanem sürgönyöztetek neki és nekem is, fölszólítva engem, hogy ne szakítsak Lónyayval. Nem tudom, hogyan fogadnátok Ti, ha én sürgönyöznék nektek, hogy csatlakozzatok egy magyar grófhoz, csak azért, mert Rudolf özvegye az ő nagynénje – mivel más jogcíme nincs, ha csak az nem, hogy szabadkőmíves – különösen akkor, ha előzőleg közöltétek volna velem, hogy politikai okokból szakítottatok. Ezzel a sürgönnyel lovat adtatok Lónyay alá és mozgalma már rég megszűnt volna, ha nem lobogtathatja ezt az írást mindenki orra alá, mint egy bizonyítva, hogy Jásziék jobban bíznak Lónyayban, mint Károlyiban."*

Végső konklúziója megsemmisítő volt:

> *„Lónyay és köztem nincsenek elvi ellentétek, már csak azért sem, mert Lónyaynak nincsenek elvei. Ő szerepelni akar, voilà tout."*

És a tőrt azzal nyomta a legmélyebbre, hogy közölte: Lónyay nem is tud rendesen magyarul (ami egyébként igaz volt), és ebben is Horthyra hasonlít.[388] Jászi 1942 késő tavaszára részben belátta, hogy Lónyay nem az a politikai személyiség, akinek látni akarta, amellett azonban kitartott, hogy Károlyi hirtelen pálfordulása rossz emberismeretéből fakad.

Lónyay mozgalma ekkor már rohamosan zsugorodott. Legtöbb híve elhagyta, így amikor a budapesti képviselőházban neve a hazaárulás szinonimájaként bukkant fel egy bekiabálásban 1942 végén, vagy amikor Kállay miniszterelnök 1943. júniusi rádióbeszédében a két grófot támadta, Lónyay voltaképpen csak befolyásának morzsáival rendelkezett a Whitehallban és még annál is kevesebbel az angliai magyarok körében.[389] Zsilinszky Antal 1943 eleji

388 PIL, 704/1. f. 126. ő. e., 12–14. f. Károlyi Mihály Jászi Oszkárnak, London, 1942. április 7.

389 *Az 1939. június 10-re hirdetett országgyűlés képviselőházának naplója.* XVI. kötet. Budapest, 1939. 527. (1942. december 3.) Valamint PIL, 704/1. f., 127. ő. e., 50. f. Károlyi Mihály levele S. V. Chambers-nek (BBC), 1943. június 8.

öngyilkossága után Károlyi gyakorlatilag egyedül maradt a porondon, mozgalma ereje növekedett, ő maga pedig elnöke lett az 1944 áprilisában alakult Angliai Magyar Tanácsnak.

A száműzött

A háború végeztével Lónyay a brit kormány segítségével többször is megpróbált hazajutni Budapestre, ahol lakását többszörösen feldúlták: a szovjetek után, 1945. március 3-án és 5-én, három részletben nem más, mint a későbbi '56-os mártír, Gimes Miklós vitt el lakásáról 1288 könyvet a kerületi MKP nevében. De kapott bútoraiból a Magyar Nők Demokratikus Szövetsége, és minden bizonnyal számos élelmes szomszéd is. Korábbi otthona a belövések miatt lakhatatlanná vált. Lónyay 1947-ben rövid időre valószínűleg hazatért Budapestre, mert 1947 elején az Ostrom utcából küldött beadványokban harcolt javainak visszaszerzéséért. Csatázott az Elhagyott Javak Kormánybiztosságával, a kommunista párttal és annak nőszervezetével. Ezekben a leveleiben megint csak ügyesen keveredtek a valós állítások a maszatolással és a szimpla hazugságokkal. Demokratikus elkötelezettségére hivatkozott (mint akkoriban mindenki), elmondta, hogy megfosztották állampolgárságától és tiszti rangjától, ami szintén igaz volt.[390] De elismételte kitalált történeteit a franciaországi magyar önkéntesekről, sőt azt is állította, hogy két évig egy londoni gyalogezredben szolgált.[391] A minisztertanács 1946. február 22-i ülésén, Tombor Jenő honvédelmi miniszter javaslatára valamiféle jóvátételt ítélt meg számára, ennek részleteiben nem ismertek.[392] Javaiból azonban semmit nem kapott vissza.

Ám talán ekkor, Onkel Elemér és Tante Stephanie halála után tehetett szert azokra a levelekre vagy legalábbis másolataikra, amelyek nagynénje hagyatékából származhattak, és annak Rudolffal való kapcsolatát világították meg.

390 Gróf Lónyay Károlyt elbocsátották tiszti rendfokozatából. *Magyar Nemzet,* 1941. július 18. (még „volt" tisztnek sem nevezhette magát). P. J.: Megfosztották magyar állampolgárságától a szabadkőműves nagymester Lónyay grófot. *Magyarság,* 1942. március 3.

391 HL, Personalia, 100/B, Lónyay Károly levele az Elhagyott Javak Kormánybiztosságához. Budapest, 1947. január 17. és az MKP V. kerületi szervezetéhez, 1947. január 26.

392 Szűcs László: *Nagy Ferenc első kormányának minisztertanácsi jegyzőkönyvei.* A. kötet 1946. február 5. – 1946. július 19. Budapest, 2003, MOL. 174.

Nem sokkal később már előkészületben volt a leveleket felhasználó, a mayerlingi tragédiát feldolgozó könyve (*Rudolph: The Tragedy of Mayerling.* New York, 1949, C. Scribner's Sons), amely szép sikert ért el. Mind a mai napig előkelő helyet biztosít szerzőjének a trónörökös halálával kapcsolatos szakirodalomban.

Lónyay, korábbi ígéreteivel ellentétben, nem a Nyugat-Indiákon kötött ki. Már 1914-ben is az amerikai kivándorlás gondolata kísértette. Régi vágyát váltotta valóra, amikor 1948-ban az Egyesült Államokba érkezett. Kaliforniában telepedett le. Hollywoodban dolgozott mint a 20th Century Fox technikai tanácsadója, később kutató történésze. 1953-ban amerikai állampolgár lett. Emlékeit 358 oldalas memoárjában írta meg, *As a Hussar Saw It* címmel, amelyet ma is a UCLA Könyvtára őriz. 1963. április 24-én hunyt el Los Angelesben.[393]

Milyen tanulságot hordozhat magában ez a sok titokkal és hazugsággal övezett élet?

Először is bizonyos, hogy a kérdéseknek nem értünk a végére: Ujszászy István, a VKF 2 világháborús vezetője több helyen is úgy hivatkozik Lónyayra, mint saját, „angol vonalra" állított ügynökére.[394] És valóban némi gyanút kelthet bennünk, hogy az Angliában éppen emigráns kormány felállításán ügyködő katonatiszt (helyett) mindig pontosan fizeti(k) a házbért a Honvéd utcai lakás után – egészen 1941 nyaráig.[395]

Szerepéről tudni vélnek a korszakkal foglalkozó történészek (Hajdu Tibor, Bán. D. András), akiknek műveit magunk is használtuk e sorok írása közben. Megítélése nyilvánvalóan nem pozitív, mert mindig másokhoz: Barczához, Károlyihoz, Jászihoz vagy a brit–magyar kapcsolatokhoz és az antifasiszta népfront eszméjéhez képest ítéltetik meg. Egy kevéssé rokonszenves szélhámos élete azonban jó alkalom arra, hogy az emigráns politikus vagy egyáltalán: az államférfi néhány vonása szembetűnővé váljék. Miért nem lett Lónyayból egy magyar de Gaulle? A magyar emigráns kormány feje? Vagy egyszerűen csak Károlyi hatékony ellenlábasa? Hiszen jókor érkezett Angliába, szervezete felépítésekor gyorsan hegemón helyzetre tehetett szert, olyannyira, hogy a nála összehasonlíthatatlanul nagyobb politikai tapasztalattal rendelkező Károlyi Mihály is

393 Ld. Somogyi-könyvtár (Szeged), Vasváry-gyűjtemény, L3:16–18. Ebben pl. Vasváry Ödön: Gróf Lónyay Károly halála. *Szabadság,* 1963. május 24.

394 Haraszti György – Kovács Zoltán András – Szita Szabolcs (szerk.): *Vallomások a holtak házából.* Budapest, 2007, Corvina. 292., 518., 554., 560., 588.

395 HL, Personalia, 100/B, Lakbérkönyv.

jobbnak látta, ha társul vele. Nagyhatalmú támogatói, jó sajtókapcsolatai voltak, és bár fellépése megosztó volt, sokan rokonszenvesnek találták. Rendelkezett pénzzel, és minden bizonnyal számíthatott szabadkőműves ismeretségei mellett egy (vagy több) hatalom titkos segítségére is. Célját mégsem érte el.

Anélkül, hogy túl messzire mennénk az elemzésben, annyi megkockáztatható: Lónyay alapvető problémája – a képességek hiányán túl – a hitelesség volt. Korábbi pályája nem predesztinálta közéleti szereplésre, nem sajátította el azokat a készségeket, amelyekre a jó politikusnak szüksége van. És a tetejében nem is látszott politikusnak, bárhogy is törekedett rá. Magyar közegben pedig valószínűleg félszegen mozgott hiányos nyelvtudása miatt. Korábbi botrányainak híre a háborús zárlat ellenére is átszivárgott az ostromlott Angliába. Harmadrészt pedig hazugságai nagyon rövid időn belül ellene fordultak: sokan láthatták, hogy nincs 4 millió magyar az Egyesült Államokban, nincs két zászlóaljra elegendő, hadra fogható magyar férfi Nagy Britanniában, nincs titkos szervezet Magyarországon, és nem volt soha magyar légió a francia hadszíntéren. Érthetetlenül gyermekded füllentései hamar kiderültek, és amikor offenzív próbált lenni, fellépése mögött nem volt tartalom, az erőszakoskodás értelme nem volt világos. Kossuth, Czartoryski, Masaryk, Pilsudski is emigráns létre kényszerültek életük egy szakaszában, s ténykedésük nem mindig és nem mindenben áll ki egy szigorú erkölcsi vizsgálatot. Az emigráns lét kényszerei sokszor űzték őket csapdahelyzetekbe. Egyvalami azonban bizonyos: azonosak voltak önmagukkal, életpályájuk hitelesítette tetteiket, és az erkölcsileg kétes mozzanatokat is magyarázhatóvá tette. Lónyay nem volt hiteles.

Élete talán segít bemutatni azt a szűk határmezsgyét, amelyen a 19–20. századi nagy közép-európai fátum, az emigráció részeseinek járniuk kell, amely elválasztja egymástól államférfit, politikust, intrikust és csirkefogót.

Ördögszekéren

Baráth Tibor párizsi évei (1930-1939)

Baráth Tibor történészhallgató huszonnégy éves, magyar állami ösztöndíjas volt, amikor 1930 októberében Párizsba érkezett.[396] Majd' tíz évvel később hivatali rangja szerint nemzeti múzeumi segédőrként távozott, ennél az 1935-ben kapott stallumnál szokatlanul sűrű kapcsolatrendszerrel és tapasztalattal, ami alig másfél évvel később a visszacsatolt Kolozsvár egyetemi katedrájáig vitte. A történész személye az utóbbi évek historiográfiai érdeklődésében ismét előtérbe került.[397] A figyelem azért is fordulhatott felé, mert a magyar történettudományban meglehetősen ritka az intellektuálisan mérhető teljesítményű, ugyanakkor markánsan szélsőjobboldali historikus. Kisszámú – nyilván nagyon különböző nívón író – történésszel szokás együtt említeni: Málnási Ödönnel, ritkábban Mályusz Elemérrel párba állítva szerepel mint a magyar történetírás egyfajta, a nemzetiszocializmus, illetve a radikális népiségtörténet irányába hajló reprezentánsa.[398] A fősodorba tartozó magyar történetírás többsége ugyan-

396 Köszönöm Paksa Rudolfnak (MTA BTK TTI) a tanulmány első változatához fűzött megjegyzéseit.

397 A róla szóló irodalomban úttörő volt Paksa Rudolf összefoglalása: A történetírás mint propaganda. Baráth Tibor útja a szaktörténetírástól a mítoszgyártásig. *Kommentár,* 2006. 5. sz. 69–79.

398 Romsics Ignác: *Clio bűvöletében – Magyar történetírás a 19–20. században nemzetközi kitekintéssel.* Budapest, 2011, Osiris, 342–347. Romsics Gergely: *Nép, nemzet, birodalom. A Habsburg Birodalom emlékezete a német, osztrák és magyar történetpolitikai gondolkodásban, 1918–1941.* Budapest, 2010, Új Mandátum. 319–324. Erős Vilmos legutóbbi, nagyszabású szintézisében (Erős Vilmos: *Modern historiográfia. Az újkori történetírás egy története.* Budapest, 2015, Ráció. 196.) Baráthot a turanizmustól ihletett alkotók közé sorolja be, ami talán megáll 1945 utáni működésére, de a harmincas évekbelire aligha, még akkor sem, ha legnagyobb terjedelmű művében valóban érthetetlenül hosszan foglalkozott egy nem különösebben alátámasztott elmélettel a „fajvédő-turáni" történetírói iskola létéről: Tibor Barath: L'histoire en Hongrie 1867–1935. *Revue Historique,* tome 177. janvier–juin 1936, 124–127. Mályusz megítéléséről újabban Gyáni Gábor és Romsics Ignác folytatott vitát. Ld. Papp Gábor (szerk.): *Konzervatív gondolkodók a két világháború között – Egy akadémiai ülésszak előadásai.* Budapest, 2016, Kossuth. 215–229., ill. 300–303.

is – pusztán a historiográfiai attitűdöt, nem a politikai szerepvállalást tekintve – a két világháború között megmaradt a hatalom ideológiai elvárásainak megfelelő diszkurzív keretek között, kevesen voltak, akik ebből ki mertek/tudtak lépni.

Baráthnak esélye volt, hogy részese legyen a csúcsértelmiségnek – habár ezzel az eséllyel nem feltétlenül tudott élni: a budapesti tudományegyetem elitjét képző és a politikai rendszereken jóval túlnyúló szolidaritási hálót képező Eötvös Collegiumba ugyan csak harmadjára vették fel, de a legkitűnőbbeknek járó külföldi magyar állami ösztöndíjakat nyerte el. És bár sűrűn pártfogolt fiatal történész lett, állásából következően a honi historiográfia nagyjainak állandó levelezőpartnere, majd alig harmincnégy évesen nyilvános rendes egyetemi tanár, az intézményesülő magyar történettudomány talán háromtucatnyi fontos posztjából az egyik birtokosa, igazán sohasem vált az elit részévé. Talán messzire mutató tévedése (a párizsi állásának kijáró udvariasság és a tudományos érdemek iránti tisztelet összekeverése) vitte őt később a nemzetiszocializmus felé. Arra Paksa Rudolf is rámutatott, hogy ennek az életpályának viszonylag csekély az összefoglaló művekben fennmaradt lenyomata.[399] Az alábbiakban arra teszek kísérletet, hogy a fennmaradt iratok: elsősorban levelezések, magyar és francia hivatalos iratok és csekély számú feldolgozás segítségével bemutassam Baráth útját, amely a teljesen céhszerű kora újkori történetírástól elvezetett a negyvenes évek radikális, jelenkori népiségtörténetéig és „sorstudományáig". Alapfeltevésem az, hogy ezek a változások döntően a párizsi évek alatt zajlottak le, ugyanakkor következtetéseim levonásában óvatosságra kell, hogy intsen az a tény: Baráth szélsőjobboldali fordulatában nem feltétlenül kell eszmetörténeti okokat keresnünk. Legalább olyan fontosak ebben az emberi és az egzisztenciális tényezők; és ha a magánlevelek módot is adnak személyi ellen- és rokonszenvek kibogozására, egyes döntések rekonstruálására, nyilván nem alkalmasak részletesebb lélektani fejtegetések megalapozására. Annyi mindenesetre elmondható: a levelekből és az iratokból egy, a professzoraival és általában a felsőbbséggel szemben rendkívül tisztelettudó, sőt – még a korszak hierarchizált viszonyai között is – már-már alázatos és végtelenül készséges alak bontakozik ki, akit azonban érzékelhetően komoly ambíció, időnként prófétai hevület fűtött, a magyar történettudomány megújításának szándéka; sérelmeiért, terveinek vélt vagy valós gáncsolásáért pedig hajlandó volt elégtételt venni nála nagyobb

399 Paksa: i. m. 73.

hatalmúakon is, ha azok közvetlenül nem veszélyeztették pozícióját. Ilyen esetekben pillanatok alatt lehullott róla a készséges ifjú tudós máza, és felvette a sértett, meg nem értett tehetség pózát.

Egy ambíció születése

A fiatal történész 1930. október 15-én, az esti órákban érkezett Párizsba. Volt már némi rutinja a külföldi ösztöndíjak kezelésében: az 1929/1930-as tanévet a bécsi Collegium Hungaricumban töltötte, ahol Angyal Dávid irányítása alatt ismerkedett a bécsi levéltárakkal. Doktori értekezése 1930 folyamán jelent meg a *Századok*ban.[400] Párizsi érkezése nem sikerült valami fényesen. Angyalnak még csak tapintatosan annyit írt, hogy a számára lefoglalt szállást nem tudta elfoglalni, mert oda „tulajdonképpen csak bepillantottam, mert ott már egyéb körülmények miatt vált tárgytalanná lakásom".[401] Aztán évekkel később, amikor olyan mértékben megromlott a viszonya Molnos (Müller) Lipóttal, a párizsi Collegium Hungaricum feladatait ellátó Francia–Magyar Egyetemi Tájékoztató Iroda, majd Magyar Tanulmányi Központ vezetőjével, hogy fegyelmi vizsgálatra került sor, elejtett egy megjegyzést arról: azért kellett távoznia a szállásról, mert Molnos azt – figyelmetlenségből – két másik, akkor érkező ösztöndíjas hölgynek is lefoglalta; az elsőnek a lovagias Baráth átengedte a szobát.[402] A malőr miatt Baráth

400 Baráth Tibor: A magyar állam adóügye 1605–1648. I. rész. *Századok,* 1930. (64.) 4–6. sz. 607–655. II. rész. uo. 7–8. sz. 697–737. A mű később különnyomatban is megjelent. Elég kemény és néhol ironikus kritikáját ld. Fekete Nagy Antal: Baráth Tibor: A magyar állam adóügye, 1605–1648. *Levéltári Közlemények,* 1930. 3–4. sz. 310–313. Tanulságos, hogy az alanti történet csaknem minden történész szereplője a báró Eötvös József Collegium neveltje volt, és innentől az olvasat lehetne egy értelmiség- és intézménytörténeti tanulmány is. Baráth indulását mindenesetre végigkíséri a volt collegiumi társak észre térítő szándékú kritikája és az egy-két generációval felette járók rokon- vagy ellenszenve.

401 Magyar Tudományos Akadémia Könyvtár és Információs Központ, Kézirattár és Régi Könyvek Gyűjteménye (a továbbiakban MTAKK), Ms 800/174, Baráth Tibor–Angyal Dávid, Párizs, 1930. november 17.

402 MTAKK, Ms 4253/151, Válaszirat Molnos Lipót vádjaira, Párizs, 1937. január 7. (Köszönöm Kövér Györgynek, hogy figyelmemet az iratra felhívta, és más utalásokkal is segítségemre sietett az anyaggyűjtés során.). Hozzá kell tenni, hogy a lovagiasság kifizetődött: a birtokon belül maradó ösztöndíjas, a debreceni születésű Kiszely Magdolna középiskolai tanár, bölcsészdoktor néhány évvel később Baráth Tibor felesége és három gyermekének (Tibor Ferenc, Magdolna és Jolán) anyja lett.

párizsi tartózkodása első hónapjaiban állandó szállásváltoztatásra kényszerült, ami emlékezetében idővel valóságos sivatagi vándorlássá változott.

A minden ösztöndíjas számára kötelező nyilvántartó lapon semmi különöset nem jegyeztek fel róla: űzött sportként az úszást írta az erre szolgáló rubrikába, és jelezte, hogy ambíciója elsősorban a tanári diploma megszerzése, nem a francia doktorátus irányába mutat. Párizsi tartózkodásának céljaként pedig elsősorban a francia nyelvben való elmélyülést jelölte meg.[403] Párizsi tartózkodását nagyon sokáig – legalábbis a levelezésében – ideiglenesnek tekintette: Londonba vagy akár az Egyesült Államokba szeretett volna továbbmenni, elmélyülni az angol nyelvben. És párizsi létének első éveiben – nem tudni, nyomásgyakorlásként vagy komolyan – rendszeresen jelezte levelezőpartnereinek, hogy Bécsbe szeretne visszatérni, „akár francia nyelvmesterként is".[404] Utóbbi terv már csak azért is bátorságra vallott, mert a szándék kinyilvánításának időpontjában alig három hónapja tartózkodott Párizsban, és kezdetben francia nyelvtudása saját bevallása szerint sem volt jó. Később a Bécsbe való visszatérés szándéka arra módosult, hogy már nem lehetséges állami ösztöndíjasként tekintett magára, hanem mint az intézet tisztviselőjére, sőt tanárára: ha ott kap kiképzést az új magyar történésznemzedék „ismeretelméleti" tekintetben, akkor készen áll arra, hogy ebbe beszálljon, és az intézet „kívül is, belül is, kissé elevenebb szervezetté alakíttassék át".[405] Ez a közlés egyúttal azt is jelezte, hogy korábbi, gazdaságtörténeti érdeklődése már ekkor abba a maga választotta irányba fordult, amely későbbi kutatói érdeklődésének meghatározó eleme lesz.

Egyelőre azonban szorgosan látogatta a Sorbonne óráit, és részt vett az ekkoriban sokszor költözködő Francia–Magyar Egyetemi Tájékoztató Iroda ösztöndíjasoknak szervezett alkalmain. Lakásviszonyai is lassan rendeződtek: 1931 februárjában már Párizs V. kerületébe tudott költözni a távoli Saint-Mandéból, közel az egyetemhez és a magyar tanulmányi központhoz. Ugyanekkor

403 Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára (a továbbiakban MNL OL), K 757, a Párizsi Magyar Intézet és Diákegyesület iratai, 36. cs. 7/6. t., 143. f. Baráth Tibor adatlapja.

404 MTAKK, Ms 4180/29, Baráth Tibor–Domanovszky Sándor, Párizs, 1931. január 31. Bécsbe való visszatérési szándékának dokumentumai számosak, főleg 1932-ből akad jó néhány, s ekkor már a Bécsi Magyar Történeti Intézetben is lát a maga számára pályát, amint erre félreérthetetlenül utal Domanovszkynak és Hóman Bálintnak (Országos Széchényi Könyvtár Kézirattára, Fond 15/250, Baráth Tibor–Hóman Bálint, Párizs, 1932. november 22.) írott leveleiben.

405 MTAKK, Ms 4523/104, Baráth Tibor–Domanovszky Sándor, Párizs, 1932. december 13.

már jelezte pártfogójának, hogy a következő tanévre is Párizsban kíván maradni, ha máshogy nem megy, Zala vármegye ösztöndíjával.[406]

A források tanúsága szerint Baráth második ösztöndíjas évében, 1931 őszétől kapcsolódott be élénken nemcsak a Francia–Magyar Egyetemi Tájékoztató Iroda, hanem a párizsi magyar közösség életébe is. Az 1927-ben, a Collegium Hungaricummá fejlesztés szándékával létrehozott magyar kormányzati intézmény sűrű időszakot élt: 1932-ben változtatta a nevét Magyar Tanulmányi Központra, 1931-ben és a 1934-ben is új helyre költözött, 1931 folyamán, a világgazdasági válság hatására radikálisan megnyirbálták a költségvetését (és vele az ösztöndíjasok ellátmányát is), sőt időről időre a bezárása is felmerült.[407] Az élesedő belpolitikai légkör és a kormányhű (a kor szóhasználatában „politikamentes") Párizsi Magyar Egyesület, illetve a kommunista irányítású magyar munkásság fizikai erőszakig jutó rendszeres konfliktusai, és az emiatt jelentősen megnövekedett munkaterhelés arra indította Molnos Lipótot, a tanulmányi központ igazgatóját, hogy 1931 nyarán végleg megváljon a magyar szervezet ügyvezető alelnökségétől, és erejét részben intézetére, részben a Keleti Nyelvek Főiskoláján (a Langues'O-n, mai nevén Inalco-n) Aurélien Sauvageot irányítása alatt beindított magyarórákra koncentrálja.[408] A megnövekedett terhelésben 1931 őszétől már Molnos Lipót oldalán találjuk Baráthot, aki 1930 és 1932 között a Párizsi Magyar Diákegyesület elnökeként jelentett a tanulmányi központnak a szervezete elnökválasztásán induló (ellen)jelöltekről, sőt figyelmeztette az igazgatót egy párizsi székely kör alakulására és a kijelölt elnök személyének alkalmatlanságára.[409] 1932 májusától a vallás- és közoktatásügyi miniszter

406 MTAKK, Ms 4523/101, Baráth Tibor–Domanovszky Sándor, Párizs, 1931. február 23.

407 Az intézet történetére vonatkozóan ld. Romsics Ignác: Francia–magyar kulturális kapcsolatok és a párizsi Magyar Intézet a két világháború között. In: Juhász Gyula – Kiss Gy. Csaba (szerk.): *Magyarságkutatás 1989.* Budapest, Magyarságkutató Intézet, 1989, 193–204. Illetve: Ablonczy Balázs: A Párizsi Magyar Intézet kezdetei. Molnos Lipót igazgatósága (1927–1943). In: Gálffy László – Sáringer János (szerk.): *Fehér Lovag: tanulmányok Csernus Sándor 65. születésnapjára.* Szeged, 2015, Lazi Könyvkiadó–SZTE BTK Középkori Egyetemes Történeti Tanszék. 403–421.

408 Molnos lemondásának motívumairól: MNL OL K 757, 30. cs., 1930. évi pallium, 2058/1930 sz. Müller Lipót levele Böszörményi Lászlónak, Párizs, 1930. december 1. „irányító szerepemet ellenfeleink mindinkább felhasználják arra, hogy követségünk hivatalos képviselőjének tüntessenek fel. Egyetemi küldetésemnek ez súlyos kárt jelent, mert az itteni érzékeny és bonyolult francia szellemi kapcsolatainkat feszélyezi a hivatalos színezet vagy annak mesterségesen terjesztett közhangulata." Ugyanott külön kitért a kommunisták „sebesítő támadásaira" is.

409 Uo. 10. cs. 2/a t. Vegyes levelezés, 1931: 2120/1931 sz. Baráth Tibor jelentése, Párizs, 1931. október 21.

Baráthot hivatalosan is beosztotta a tanulmányi központ segéderői közé, ahol minden nap kettőtől hétig könyvtári és adminisztratív munkát végzett, majd 1934 júliusában a kultuszminiszter hivatalosan is kinevezte gyakornokká a Magyar Nemzeti Múzeumhoz, a párizsi Magyar Tanulmányi Központ rendelkezésére bocsátva. Egyéb elfoglaltságaira hivatkozva 1935 elején munkaidő-kedvezményt is kapott, 1935 nyarán múzeumi segédőr lett, és 1936–1937-ben már csak heti 12 órát kellett dolgoznia a központban.[410] Ezeket a könnyítéseket és előlépéseket, úgy tűnik, elsősorban Domanovszky Sándor, Lukinich Imre és Szily Kálmán VKM-államtitkár jóindulatának köszönhette. Emellett előadásokat tartott vidéken, különböző egyesületekben, az ösztöndíjasokat gardírozta és kutatásokat végzett (pénzért vagy szívességből) magyar historikusok számára: Markó Árpádnak például 120 frankot számlázott ki 1932-ben a Rákóczival kapcsolatos kutatásokért. És néha segítségére sietett Magyarországgal foglalkozó francia historikusoknak, bibliográfiák összeállításával, fordításokkal: így például a magyarbarátnak tekintett Louis Villat besançoni professzornak soha el nem készülő Magyarország-története számára.

Érdeklődésének, saját karrierképének változását egyéves párizsi tartózkodás után Szekfű Gyulának írott levelében foglalta össze:

> *„Az itteni történettudomány állapota nem túlságosan épületes. Éppen a vezető személyek, a tanárok, túlságosan befolyásoltak a szűk körű szocialista és szabadkőműves gondolatoktól. Szinte megdöbbentő, hogy az ancien régime szereplőit milyen torzított formában mutatják be. Kiemelve őket saját környezetükből, természetesen nevetséges figurákká zsugorodnak. Nevet is a hallgatóság, átlag 8-10-szer óránként. Az előadók folyton nem odavaló megjegyzéseket is tesznek. Természetes következménye ennek az, hogy történetileg szólva, merev és hamis szemléletű ifjúságuk van."*[411]

410 A beosztásról: OSZKK, Fond 15/250, Baráth Tibor–Hóman Bálint, Párizs, 1932. november 22. A gyakornokságról: OSZKK Fond 116/416, 13. sz. Baráth Tibor–Lukinich Imre, Párizs, 1934. július 19. A munkaidő-kedvezményről: MTAKK, Ms 6398/305, Baráth Tibor–Mályusz Elemér, Párizs, 1935. február 12. A segédőri kinevezésről: *Hivatalos Közlöny,* (43.) 1935. július 15. 216. Majd egy évvel később I. osztályú segédőr lett: uo. (44.), 1936. július 15, 256. A munkaidő hosszáról: MNL OL, K 648, a párizsi főkonzulátus iratai, 120. cs. 40/4. t., III. rész, 120–140. f. Jelentés a Párizsi Magyar Tanulmányi Központ 1936–1937. évi működéséről.

411 Egyetemi Könyvtár, Kézirat- és Ritkaságtár (a továbbiakban EKK), G 628 Szekfű Gyula hagyatéka, Baráth Tibor-Szekfű Gyula, Párizs, 1931. december 17.

Ugyanekkor válik érzékelhetővé történeti érdeklődésének módosulása. Szekfűnek megírta, hogy Fekete Nagy Antal könyvéről írott recenzióját „egészen nyugodtan várta", mert cikke koncepciójának helyessége felől bizonyos volt. Ebben a levélben először szól arról, hogy a francia historiográfia Közép-Európa-szemlélete vonzza: *„Professzor Úr említi levelében, a könyvjegyzékkel kapcsolatban, hogy túlságosan német hatás alatt vagyunk. Éppen erre nézve van néhány feljegyezni való észrevételem."* Majd így folytatta: *„(...) egy ilyen cikkecskére gondolok: Francia történetírók és problémáik. Komoly is, aktuális is, de mégis fázom a publikálástól; a hazai viszonyok mintha nem lennének elég kedvezők."* Hozzátette még:

> *„Most [Louis] Eisenmann-nal [a Sorbonne professzorával, az Institut d'Etudes Slaves főtitkárával, a francia kormányzat Magyarország-szakértőjével – A. B.] foglalkozom. Ez az ember rengeteget árt nekünk. Legutóbb »L'Europe centrale d'aujourd'hui« címen jelent meg neki három füzete. Hallatlan, hogy mi van benne történelem cégére alatt. Megpróbálom egy kicsit közelebbről megnézni. Nagyon érzik a hiánya, hogy francia nyelven nincs nekünk semmiféle részletesebb történelmi kiadványunk. Nagyon fontos volna tanulmányoznunk a kisántánt államok politikai irodalmát (a francia nyelvűt). Világosan láthatnók, milyen volt az a propagandamunka, amivel a Monarchiát szétrobbantották, és láthatnók azt is, hogyan igyekeznek a szláv szemléletmódot a francia köztudatba bevinni."*

E levél, mely egyébként kettejük levelezésében hosszúságával eléggé egyedül áll, a fiatal Baráth szemléletének három, kialakulófélben lévő elemére világít rá: 1. a francia szellemi hatások óhajtása a magyar történettudományban a német helyett, 2. külső, objektív megfigyelőként, a „párizsi őrhelyről" elégedetlenség a honi tudományosság szemléletével, 3. a diszciplína határozottan instrumentalizált felfogása, amely pusztán politikai-ideológiai előnyszerzés lehetőségeként tekint tárgyára. És mindezt áthatotta az a magyar közéletben akkortájt elterjedt meggyőződés, hogy Trianon reparációjának legcélravezetőbb módja a szomszéd-állami minták követése.

A levélben megidézett, magyarul egyébként jól beszélő francia történész-professzorról egyre több olyan megjegyzést találunk Baráth egykori tanárainak írott leveleiben, amelyek révén a Magyarországon a párizsi békekonferencia előkészítésében és a magyar nemzetiségpolitika denunciálásában játszott szerepe

miatt nemzeti ellenséggé stilizált történészt igyekezett közelebb hozni budapesti jóakaróihoz.

> *„E[isenmann]-vel folytatott legutóbbi, több mint egyórás beszélgetésem folyamán úgy tapasztaltam, hogy irányunkban is több rokonszenvet mutat, mint korábban [...] arra kért, mondjam meg az »enyéimnek«, azaz a magyar historikusoknak, hogy ő még nem felejtett el bennünket teljesen. Professzor Úr bizonyára jobban érti ezt a kifejezést, mint én."*[412]

Előbbi megjegyzés ismét szépen mutatja Baráth propagandaközpontú történetfelfogását. Ami abban is meglátszott, hogy egy Eisenmann-könyvről írott recenzió kapcsán Baráth megjegyezte: azt egyfajta captatio benevolentiae-nak szánta a francia történész irányába. Eisenmannra ugyanis nemcsak mint a francia történettudomány befolyásos személyiségére és a Sorbonne professzorára, illetve a *Revue historique* felelős szerkesztőjére volt Baráth ráutalva, hanem sokkal prózaibb okokból is. Amikor bajba került, nem habozott rá hivatkozni. 1937–1938-as fegyelmi eljárása során kedvvel idézgette, hogy Eisenmann egy ízben őt a „magyar történelem konzuljának/nagykövetének" nevezte. Ennél is nagyobb szívességet tett azonban neki: 1933-ban a francia rendőrség Baráthot francia munkavállalási engedélyekkel való visszaélésen kapta, és ki akarta utasítani az országból. Helyben maradásában nemcsak a magyar követség segített, hanem Eisenmann ajánlólevele is. Baráthot egyéb segítségek elfogadásában sem vezette sziklaszilárd elvhűség: nemcsak a sokat csepült, emigráns Emberi Jogok Magyar Ligája támogatását fogadta el az ügyben, hanem Marius Moutet francia nemzetgyűlési képviselő pártfogását is, aki nemcsak, hogy szocialista volt, de ügyvédként ő védte 1926-ban a Bethlen Istvánt Genfben felpofozó Justh Ivánt.[413]

412 OSZKK, Fond 1/201, 2150. sz. Baráth Tibor–Balogh József, Párizs, 1934. március 17. Vö.: Tibor Baráth: Etudes historiques sur la Russie. *Nouvelle Revue de Hongrie* 53., juin 1935. 118–120. Ill. OSZKK, Fond 116/416, 3. sz. Baráth Tibor–Lukinich Imre, Párizs, 1933. december 28.

413 Bár az ügy pontos tartalma nem teljesen világos (Baráth több más magyarral és lengyellel együtt szerzett volna pénzért tartózkodási engedélyeket külföldiek számára a párizsi prefektúra egy inkompetens/korrupt hivatalnoka segítségével), és a delikvens mélyen hallgatott róla magyar nyelvű levelezésében, az esetnek elég kiterjedt dokumentációja van. Baráth személyére egyébként a francia rendőrhatóságok már korábban felfigyeltek szlovák autonomistákkal fenntartott kapcsolatai miatt. Vö.: Archives Nationales (Pierrefitte-sur-Seine), Sûreté Nationale – Fichier central, 19940434/75, art. 5986. A dosszié, amelyben Baráth rendőrségi fotója is megtalálható, része annak a hatalmas iratanyagnak, amelyet „Moszkvai fondok"

Bár befolyásos pártfogói sikerrel jártak, a történésznek 1933 és 1939 között három-tizenkét havonta meg kellett újítania a tartózkodási engedélyét, ami nyilván nem használt sem az önérzetének, sem a létbiztonság iránti igényének.

A Baráth prioritásainak lassú módosulásáról írottakat szépen kiegészíti a feltámadó ambíció bizonyítéka, Mályusz Elemérnek írt levele néhány hónappal a Szekfű Gyulának eljuttatott közlések után:

> *„A pályán való elindulás módja [...] engem sokat foglalkoztat. Minduntalan azonban arra a megállapításra jutok, hogy elhelyezkedésem és új környezetem fogja megszabni az első 10–15 évi munkásságomat. Ez bizonyos megalkuvás, de anyagi forrásaim elégtelensége arra a könyvtárra és levéltárra utal, amelyiket épen közelemben találom. Vágyaim azonban különlegesek, célkitűzéseim magasak – [ezt] Franciaországnak köszönöm."*[414]

Eszmék és feladatok

Ám míg Szekfűnek írott levele még csak átlagos, újkonzervatív idegenkedést mutatott a Harmadik Köztársaság egyetemi világától, az 1932 őszén, Molnos Lipóttal közösen írott hosszas feljegyzései már erős antiszemita hangütésről és a rá későbbiekben is jellemző, kényszeres szakszógyártásról tanúskodnak. Az 1933 februárjában írott, *A franciaországi magyar ifjúsági mozgalmakról* szóló műnél – a szóhasználat, a gondolatmenet, a csomópontok alapján – sejdíthető a szerzősége, de két másikat, *A franciaországi magyar emigráció mozgalmai*t és *A francia közvélemény irányítása* címűt már névvel jegyezte, az előbbit Molnos Lipóttal társszerzőségben, az utóbbit egyedül.[415] E szövegekben megalkotta

(Fonds de Moscou) néven ismer a francia historiográfia: a rendőrség, a hadsereg és az egyes minisztériumok dokumentumaiból álló együttesre a németek tették rá a kezüket a II. világháború alatt, majd 1945 után a szovjet hadsereg az anyagot a Szovjetunióba szállította, és csak több részletben került vissza Franciaországba a kilencvenes években. A Baráth Tibor személye iránti orosz állambiztonsági érdeklődést jelzi a dossziéban ma is megtalálható orosz nyelvű kérőlap 1965-ből. A fond történetéről ld. Sophie Coeuré: *La mémoire spoliée – Les archives des Français, butin de guerre nazi puis soviétique.* Paris, 2013, Payot et Rivages. Bethlen felpofozásáról ld. Zeidler Miklós: A Móres, avagy Bethlen István megpiricskeltetése. *Múltunk,* 2013. 3. sz. 168–206.

414 MTAKK, Ms 6398/296, Baráth Tibor–Mályusz Elemér, Párizs, 1932. február 3.

415 MNL OL K 757, 24. cs. 3. t. 1933-as pallium, 180–199. f.

a „zsidó–magyar emigráció" fogalmát, amely szerinte teljesen kezében tartja szerinte a franciaországi magyar sajtót, s ennek központja a „világnak talán legnagyobb magyar pornográf könyvkereskedése" a rue Mazarinen. Ezeknek az összefoglalóknak nemcsak gyűlölködő hangneme tanulságos, hanem szerzőjüknek két másik vonása is: egyrészt a műfajtól kissé szokatlanul, meglehetős szószátyársággal kapcsolja össze pornográfiát és „nemzetellenességet", másrészt a velük együttműködő (mellékesen: kereszténynek számító) újságírók teljes nacionáléját is megadta, ami nyílt felhívás volt az esetleges retorziókra. Hogy árnyalható legyen a kép: miközben Baráth magánleveleiben az általa intézendő ügyekben általában félreérthetetlenül utalt a szóba hozott egyének származására („Igaz ugyan, külső alakja azt mutatja, hogy valamikor Mózes hitén élt, ma azonban szenvedélyes katolikus, aki a nagyhetet Rómában szokta tölteni" – írta Stephen d'Irsay magyar származású tudománytörténészről[416]), de ezt még tehette abban a hitben, hogy levelezőpartnerei az ilyes figyelmeztetéseket el is várják. Párizsi tartózkodása végén, a második zsidótörvény előtti hónapokban azonban igyekezett például interveniálni a Párizsban megismert irodalomtudós, francia filológus érdekében nagyhatalmú professzoránál:

> *„Végül Győry János barátomról szeretnék néhány szót szólni. Ama bizonyos törvényjavaslat értelmében, amely otthon olyan nagy port vert fel, János ugyanis abban a szomorú helyzetben van, hogy jövőjét egészen reménytelennek látja. Édesanyja t. i. csak házassága után keresztelkedett ki. Mint több más ösztöndíjas, ő is a kivándorlás gondolatával foglalkozik. Egy ilyen embert elveszíteni, aki sosem volt nem-asszimilált, aki a magyar tudománynak egyik reménysége, s akinek neveltetésére az állam tandíjmentesség és ösztöndíjak alakjában ezreket fordított, valóban vétek. Nem lehetne rajta valahogyan segíteni, amíg ennek útját a törvény el nem zárja?"*[417]

Harmincas évekbeli megnyilvánulásai alapján nem lehet egyértelműen a későbbi szélsőjobboldali történészt látni benne: ha egyáltalán írt politikáról, az inkább

416 MTAKK Ms 6398/298, Baráth Tibor–Mályusz Elemér, Párizs, 1933. november 10. Ugyanezt a megjegyzést Szekfűnek már így ejtette el: „azt hiszem, ő már [aláhúzás az eredetiben – A. B.] az r. k. vallásban született." Ld. OSZKK, Fond 7/109 (a Magyar Szemle Társaság iratai), Baráth Tibor Szekfű Gyulának, Párizs, 1934. május 24.

417 MTAKK Ms 4180/45, Baráth Tibor–Domanovszky Sándor, Párizs, 1939. február 1.

Bajcsy-Zsilinszky Endre mozgalmához és a Nemzeti Radikális Párthoz kötötte őt. Az általa szerkesztett, 1935-ben kiadott *A franciaországi magyarság* című munkában Baráth – több más cikk mellett – közölt egy írást, amelyben kategorizálni igyekezett az akkoriban meglehetősen népes, mintegy 30–50 ezer főre rúgó franciaországi magyar kolóniát. Írásában „független" (azaz baloldali) magyar közösségtől megkülönböztette a „hivatalos kolóniát", amelynek olyan ideológiai karaktert tulajdonított, ami aligha fedte a valóságot. Ady és Szabó Dezső mellett Bajcsy-Zsilinszky Endrét nevezte meg ideológiai vezérfonálként a „hivatalos kolónia" vezetői számára, kik „derékig gyökereznek fajunkban", ellenben nem kenyerük az otthoni keresztény nemzeti ideológia, távol áll tőlük a hazai „spirituális-vallásos felbuzdulás" és a Széchenyi-kultusz, és ha a múltból valakihez szívesen fordulnak, az Kossuth Lajos és Tisza István. E furcsa párosítást Baráth még megfejelte azzal, hogy e közösség fiataljai már a húszas években „új népies ízű nemzeti demokráciáról álmodtak, a munkás és paraszt emberi jogainak visszaadásáról. (...) A szellemieket illetőleg pedig olyan kultúrát sürgettek, amit nem kölcsönvett, hanem magyar metafizika lengne át."[418] Levelezésében vannak még elszórtan utalások arra, hogy szívesen látta volna magát az amúgy is francia orientáltságú Bajcsy-Zsilinszky párizsi exponenseként.[419] Részben ez volt az oka a d'Irsay-val szembeni idegenkedésének, akinél hasonló szándékokat orrontott.[420] És Lukinich Imre közvetítésével a frontharcos szervezetből kinőtt „francia fasiszta" tűzkeresztesek brosúráit juttatta el Bajcsy-Zsilinszkynek, jelezve, hogy a jobboldal Franciaországban is erősödik, „itt a közeljövőben változás lesz", és ez nagy horderejű irányváltás lesz. Jelezte, szívesen küld további füzeteket, mert „jó lenne ezekkel kapcsolatban valamelyikünknek, akinek tudományos-történeti műveltsége van, megszólalni, és a magyar viszonyok

418 Dr. Baráth Tibor: Franciaországi honfitársaink magyarsága. In: uő. (szerk.): *A franciaországi magyarság – egy fejezet a külföldi magyarok életéből.* Páris, 1935, Párisi Magyar Diákegyesület. 21–22., ill. 25.

419 Bajcsy-Zsilinszky ez irányú nézeteiről ld. Vigh Károly: Adalékok Bajcsy-Zsilinszky Endre francia orientációs külpolitikai koncepciójához. *Századok,* 1971. 3–4. sz. 736–752. Külpolitikai nézeteihez újabban: Bartha Ákos: „Organikus rend" az „önvédelmi övezet"-ben. Bajcsy-Zsilinszky Endre birodalmi regionalizmusa. *Kommentár,* 2016. 3. sz. 68–84.

420 OSZKK, Fond 116/416 (Lukinich Imre hagyatéka), 3. sz. Baráth Tibor–Lukinich Imre, Budapest, 1933. december 28.: „Politikai orientációi is vannak, B-Zs frakciója felé. Annak errefelé való kulturális kapcsolatait szeretné kézbe venni."

szemszögéből kijelölni e nemzetközi áramlattal kapcsolatos tennivalókat”.[421] Komoly kételyeink nem lehetnek afelől, hogy a párizsi magyar követségen, vagy akár Baráth közvetlen főnökei körében miként vélekedtek a „népies ízű nemzeti demokráciáról”, valamint „munkás és paraszt emberi jogainak visszaadásáról”; nem véletlen, hogy a kötet kapcsán kirobbant perpatvar előkelő helyen szerepelt Baráth gravámenjeinek listáján, amikor kenyértörésre került sor közte és a Párizsi Magyar Tanulmányi Központ között.

Népi alapú, tagadhatatlanul a fajvédelem bizonyos elemeit őrző, Bajcsy-Zsilinszky szellemében fogant társadalmi reform, francia szellemi orientáció, szelektív, bár nem éppen indulatoktól mentes antiszemitizmus, a fennálló elittel szembeni, hivatali okokból gondosan palástolt kritika: ez volt az a szellemi közeg, amely a harmincéves kor körüli Baráth ideológiai hátterét adta. Ezzel az alapállással vágott bele abba a munkába, amelyre egyre inkább elhivatottnak érezte magát: a magyar történettudomány elméleti alapú reformjába.

Tervek, művek

Ehhez egészen egyedülálló lehetőség nyílt számára: 1932 nyarától, először csak ideiglenesen, majd állandó szerződéssel a Történettudományok Nemzetközi Bizottságának (a ma is létező Comité International des Sciences Historiques-nak) lett titkársági munkatársa. Levelezéséből eddig nem derültek ki szerződtetésének pontos körülményei, de alighanem itt is a Bizottság főtitkárával, Michel Lhéritier-vel jó viszonyt ápoló Domanovszky Sándor lobbitevékenységére kell gyanakodnunk.[422] Ráadásul a magyar gazdaságtörténész megnövekedett renoméjára utal, hogy az 1933-as varsói kongresszus után tagja lett a bizottság

421 Uo. 12. sz. Baráth Tibor–Lukinich Imre, Párizs, d. n. [1934]? Hogy Lukinich miképpen állt kapcsolatban Bajcsy-Zsilinszkyvel, az nem teljesen világos: talán Kolozsvárról ismerték egymást, ahol a későbbi politikus történelmi kurzusokat is hallgatott, a hat évvel idősebb, de ugyanott végzett Lukinich Imrét pedig 1909-ben ott habilitálták egyetemi magántanárrá, Bajcsy-Zsilinszky kolozsvári tartózkodása idején pedig a nem olyan távoli Dés gimnáziumában tanított. Későbbi kapcsolatukról ld. Bartha Ákos: *Bajcsy-Zsilinszky Endre. Életút és utóélet.* Budapest, 2019, MTA BTK. 267-268., 325.

422 Domanovszky, Molnos Lipót és a minisztérium ezzel kapcsolatos levélváltásait ld. MTAKK, Ms 4522/6, Molnos Lipót–Domanovszky Sándor, Párizs, 1932. június 7. mellékelve Lhériter ezzel kapcsolatos levele és 4522/9: átirat a VKM-nek Baráth alkalmazásával kapcsolatban, d. n. 1932. június.

szűkebb vezetésének is, a Harold W. Temperley cambridge-i történész vezette bürónak.[423] A háború előtti gyökerekkel rendelkező szervezet 1926-ban létrejött formájában a húszas években divatos népszövetségi kooperáció szellemét kívánta átültetni a nemzetközi történetírásba és annak társtudományaiba. A Carnegie Alapítvány támogatásával Párizsban működő szervezet lehetőséget nyújtott a vesztes államok történészeinek a nemzetközi tudományos életbe való visszatérésre, folyóirata és az általa kiadott bibliográfiák segítették az eligazodást az egyes nemzeti tudományok termésében, ötévente megtartott nemzetközi konferenciái pedig a tudományos eszmecsere mellett a harmincas évek kontextusában egyre gyakoribb politikai pozicionálást is szolgálták. A közép-európai kisállamoknak az 1933-as varsói vagy az 1938-as zürichi konferencia egyedülálló lehetőség volt arra, hogy történetpolitikai prioritásaikat érvényesítsék, és pozicionálják magukat a nemzetközi tudományos térben. Ezeken a konferenciákon, ha a résztvevők számát és az elfogadott előadások, jelentések számát nézzük, Magyarország a harmincas években jól teljesített: a szomszédos országok közül Romániával és Csehszlovákiával volt egy súlycsoportban; megelőzte Jugoszláviát és Ausztriát.[424] Bár a titkárság munkatársaként elvileg semlegesnek kellett lennie, Baráth a háttérből rendszeresen szervezte a magyar részvételeket, szorgalmazta a mindig késésben lévő éves nemzeti bibliográfiák megírását, új irányokra (bibliográfia, Kelet-Európa fogalmának kutatása, történeti képkutatás) igyekezett felhívni támogatói figyelmét, és maga is publikált a CISH *Bulletin*-jében. És nagy előszeretettel levelezett a Comité levélpapírján, akkor is, amikor egyáltalán nem a nemzetközi szervezet ügyeiben írt.

1932-ben még fizetés nélkül dolgozott, 1933-tól már évi 10 ezer frank javadalmazásért (a korszakban ez 2500–3000 pengővel volt egyenértékű), ami, ha nem is volt krőzusi összeg, hasznosan egészítette ki a tanulmányi központban kapott apanázst. Időnként külön támogatásokat kapott hazulról a nyári franciaországi

423 A CISH történetéről alapmunka: Karl Dietrich Erdmann: *Die Ökumene der Historiker. Geschichte der Internationalen Historikerkongresse und des Comité International des Sciences Historiques.* Göttingen, 1987, Vandenhoeck&Ruprecht. Az újabb irodalomból hasznos összefoglaló, főleg a német kérdésre exponáltan: Agnes Blänsdorf: Une collaboration scientifique „dans un esprit vraiment oecuménique et international" : Les congrès internationaux d'historiens et le Comité International des Sciences Historiques dans l'Entre-deux-guerres. *Revue Germanique Intenationale,* 12. (2010), 209–228.

424 Erdmann: i. m. 462–472.

tartózkodásokra,[425] a Comité külföldi eseményein való részvételre, főként utazási költségekre és a *L'histoire en Hongrie* című háromrészes cikksorozatának könyv alakban való kiadására.[426] A Comité-beli munka számos ismeretséget hozott számára, feltehetően emiatt gondolta 1937-ben, hogy esélye lehet megörökölni az akkor elhunyt Eisenmann tanszékét a Sorbonne-on, és ennek kapcsán kellette magát egy kicsit legfőbb pártfogója előtt:

> *„Szerény véleményem szerint ennek a három kritériumnak – politikai megbízhatóság, ismert név és sorbonne-i doktorátus – magyar ember is megfelelne. (...) Egyébként a sorbonne-i doktorátus nem olyan elérhetetlen dolog. Lukinich úr biztatására magam is gondoltam rá, de kilátástalanul érdemes ilyenbe belevágni?"*[427]

Más, Baráthtal kevésbé rokonszenvező leírások szerint konkrét lépéseket is tett a tanszék elnyerése érdekében, amelyet azonban végül más kapott meg (akiről Baráth szükségesnek tartotta megjegyezni, hogy nemcsak maga zsidó, hanem pártfogói is azok). Párizsi tartózkodásának vége felé pedig még élt benne a remény, hogy Lhéritier (akit levelezésében néha csak „francia gazdám"-nak nevezett, szemben például Lukinich Imrével, akit csak jelző nélküli „Gazdám"-nak; erre valószínűleg azért vetemedett, mert a professzor volt a CISH magyar nemzeti bizottságának elnöke) leköszöntével főtitkárhelyettesnek választják, és Párizsban maradhat.[428] Hogy milyen szerepfelfogásban dolgozott a CISH-ban, arról levelezése elég pontos képet ad: nem a történelmi tudás átadásának magasztos eszméje és a nemzetközi konszenzus megteremtése fűtötte, hanem a szervezetet – részben nyilván jogosan – a nemzetek közötti versengés terepének látta, ahol a magyar érdekeket a szomszéd államokkal szemben igyekezett megjeleníteni. A CISH bulletinjének egyes számairól jegyezte meg, hogy mintha azok szinte kizárólagosan „francia kultúrfölény" kidomborításának irányába mutatnának. Nem a nemzetközi együttműködés szelleme dominál, hanem

425 MTAKK, Ms 4522/13, Domanovszky Sándor–Hóman Bálint, Budapest, 1934. április 21. De hasonló segélyt kapott 1933-ban is, mert az Ösztöndíjtanács 10 hónapos ösztöndíjakat adott, amelyek a nyári tartózkodásra nem bizonyultak elégségesnek.

426 MTAKK, Ms 537/34, Baráth Tibor–Lukinich Imre, Párizs, 1935. december 20.

427 MTAKK, Ms 4180/40, Baráth Tibor–Domanovszky Sándor, Párizs, 1937. október 14.

428 MTAKK, Ms 4180/44, Baráth Tibor–Domanovszky Sándor, Párizs, 1938. szeptember 17.

a „nacionalista" hangütés. „Mintha a nemzetközi szervek nagy tribünökké változtak volna át, ahonnan univerzális ködmenben nagyon is partikuláris érdekeket terjesztenek." Majd hozzátette:

> *„Mai meggyőződésem mindenesetre az, hogy kultúrpolitikában bármiféle univerzális kategóriát – ha egyáltalán el akarunk érni – csakis a nacionális szellemen keresztül érhetünk el. Tudományunk ködmenébe burkolva újabban ismét igen erős kisantant s általában, szláv mozgalom észlelhető itt Párizsban. A történettudomány történetét s a magyar nemzetkép franciaországi változatait élénkebben figyelve, megdöbbenve látom, hogy a szláv kultúra milyen hatalmas erővel és nagy céltudatossággal halad előre. Mi teljesen elszíntelenedtünk és mintha »útban lennénk«."*[429]

Saját szerepét a bizottságban igyekezett nemzeti „őrhellyé" stilizálni, és munkájának ebben a versengésben országos jelentőséget adni. Ez nemcsak Magyarország és a magyarság utódállamokkal szembeni lemaradásainak, tudományszervezési gyengeségeinek szüntelen taglalásában állt, hanem érvként jelent meg otthoni cikkeinek publikálásánál, hangvételénél is.[430] „[...] A magyar történetírás francia frontján mondhatni teljesen egyedül küzdök" – írta panaszosan Balogh Józsefnek, a *Nouvelle Revue de Hongri*e szerkesztőjének, amikor művéről érdes kritika jelent meg.[431] Számtalan esetben indokolta azzal írása hangvételét, hogy arra franciaországi állása miatt van szükség, nehogy kikezdhessék. Sőt volt, hogy „itteni működésem további zavartalansága érdekében" Lathó István álnéven jelentetett meg recenziót Emile Haumant Jugoszlávia kialakulását bemutató művéről.[432] Saját szerepének a nemzeti érdekkel való azonosítása jelezhet egyszerű érvényesülési stratégiát, de annyiszor ismétlődik, hogy olvasóját méltán gondolkodtatja el a személyiség átalakulásáról.

429 MTAKK, Ms 4180/36, Baráth Tibor–Domanovszky Sándor, Párizs, 1935. február 6.

430 „[...] azt vagyok bátor megemlíteni, hogy visszalépésem esetén főleg görög, román és cseh részről remélhető az új titkár, akit ezúttal a közép-európai államokból fognak megválasztani." OSZKK Fond 15/250, Baráth Tibor–Hóman Bálint, Párizs, 1932. november 22.

431 OSZKK, Fond 1/201, Baráth Tibor–Balogh József, Párizs, 1937. május 25.

432 Lathó István: Haumant, Emile: La formation de la Yougoslavie XV-XXème siècle. *Századok,* 1935. 7–8. sz. 352–357. Vö.: MTAKK Ms 6398/306, Baráth Tibor–Mályusz Elemér, Párizs, 1935. február 21.

Voltak olyanok, akik átláttak működésén: Eckhardt Sándor, a honi francia filológia egyik választófejedelme valószínűleg sohasem kedvelte Baráthot, és mivel Molnos Lipóttal kitüntetett viszonyt ápolt, érthető nehezteléssel nézte Baráth nyomakodását. Baráth – panaszai szerint – egy nyílt és – véletlenül, szándékosan? – szeme előtt hagyott levelezőlapból értesült arról, hogy Eckhardt az eltávolításán dolgozik. Ezt annál is rosszabbul élhette meg, mert ő maga kezdetben viszonylagos őszinteséggel írt neki saját motivációjáról. 1937 folyamán polémiába bonyolódtak: Eckhardt kritikát írt a *Nouvelle Revue de Hongrie*-ba Baráth francia nyelvű historiográfiai összefoglalójáról.[433] A munkát hasznosnak ítélte ugyan a külföldi olvasó számára, de némi joggal vetette fel Baráth fogalomhasználatának öntörvényűségeit, elfogultságát a szellemtörténettel kapcsolatban, és harcosan védelmébe vette a szerinte teljesen félreértett Szekfűt. Baráth a kritikán halálosan megsértődött, és Balogh József szerkesztő minden ellenkező irányú igyekezete dacára válaszolni is kívánt rá. Baráth érvelésében megint csak totálisan azonosította magát a magyar történettudomány külföldi megítélésével, és annak nevében kívánt elégtételt: *„Könyvem idekünn olyan nagy elismeréssel találkozott és odahaza a magyar kultúra legfőbb őre, Hóman ő excellenciája, olyan meleg hangon nyilatkozott róla”* – írta első dühében, majd Balogh vonakodását tapasztalva, némi szerkesztői pedagógiát is vitt későbbi válaszaiba. Szerinte eleve nem volna szabad egymás munkáit világnyelven ócsárolni, vagy hallgatni kell róla, vagy a vitát otthon elintézni, vagy jobbat írni. *„Ez a norma egyébként olyan közismert, hogy a legutolsó rangú francia nyelven megjelenő balkáni folyóiratok szerzői is hozzátartják már magukat”* – jegyezte meg némi éllel. Eckhardt a jegyzeteiben egyáltalán nem tartotta magát ehhez, szerinte

> *„vicclapba illő stílusban ír és az ő szokványos gunyoroskodásával dorongol le olyan munkákat, amelyek itt a magyar névnek becsületet szereztek. […] Az én szerény munkám, amely a világirodalomban első kísérlet arra, hogy egy nemzet történetírását szerves elméleti, módszertani és gyakorlati összefüggéseiben mutasson be, amely tehát unikum a maga nemében és amit több országban máris mintaképül választottak – a magyar történetírásnak idekint nagy becsületet szerzett”.*

433 Alexandre Eckhardt: Chronique du mois. *Nouvelle Revue de Hongrie,* avril 1937. 351–354.

Eckhardt ezt az erőfeszítést szerinte lefitymálta, és európai helyett divatjamúlt balkáni hangnemben vitatta az ő munkáját, állította Baráth „francia barátaira" hivatkozva.[434] Némi huzakodás után a szerkesztőség az 1937. júliusi számban, másfél sűrűn szedett oldalon lehozta Baráth válaszát, majd a budapesti egyetem professzorának viszontválaszát, és ezzel a vitát lezártnak tekintette.[435] Baráth jobbára elvetette Eckhardt felvetéseit, és ha el is fogadta őket (például a „szellemtörténet" hazai genezisét illetően), azt csak mellékesen tette. Önérzetesen kérte ki magának a szakirodalom ismeretének hiányát, a fogalomalkotásairól meg csak annyit jegyzett meg, hogy arra „komoly oka volt". Eckhardt válaszában némiképp elveszítette a türelmét, és – miközben Szekfű *Három nemzedék*ének méltó helyét hiányolta, és mintegy mellékesen beleszúrt az éppen ezekben a napokban elhunyt Eisenmannba is – zárásként annyit jegyzett meg: „Összefoglalom: Baráth Úr túl fiatal ahhoz, hogy összegezze a magyar történetírás új szellemi áramlatait, hiányzik neki a távlat, amit csak egy hosszú élet pozitív kutatásai adhatnak meg" – jóllehet az összefoglalás hasznosságát továbbra is elismerte.[436] De hogy az affér Eckhardtban is mélyebb nyomokat hagyott, azt jelezte Balogh Józsefnek az affér után írott levele, ami leleplezte Baráth álláspontjának hamisságát.

> *„B. [Baráth] levele jellemző emberi dokumentum. Neked hízeleg, Mülleren üt, de azért nem adja meg, amit kérsz, mert fél, hogy most folyamatban lévő sorbonne-i dolgát elronthatná, ha valamelyik* [Jacques] *Ancellal* [a francia geopolitikai iskola egyik alapítója, szláv-szakértő, a Sorbonne tanára 1938-tól] *vagy akár csak régibb elődjeikkel szembe kerülne. Ez az a sokat hangoztatott őrállás! Mert ha állásba kerül, akkor sem fog tudni csinálni semmit ellenük, ugyanezen okokból. A nemzetiségi kérdésre nézve »bocsátkozz csak tárgyalásokba« vele, talán eléred »nagyvonalúságát«. Nagyon jó okoskodás az is, hogy amit magyarul megír, azt nem lehet franciául megírnia. Mintha az oláhok, csehek nem tudnának magyarul és nem adhatnák be a franciáknak a nekik kellemetlen dolgokat."*[437]

434 OSZKK, Fond 1/201, 2158. sz. Baráth Tibor–Balogh József, Párizs, 1937. április 19., 2159. sz. Balogh József–Baráth Tibor, Budapest, 1937. május 14. és 2160. sz. Baráth Tibor–Balogh József, Párizs, 1937. május 25.: az idézet ez utóbbiból való.

435 Tibor Baráth: Réponse à M. Eckhardt. *Nouvelle Revue de Hongrie,* juillet 1937. 82–83. Alexandre Eckhardt: Réponse à M. Baráth. Uo. 84.

436 Uo. 84.

437 OSZKK Fond 1/878, 8356. sz. Eckhardt Sándor–Balogh József, Budapest, 1938. március 30.

Az „őrállás" önáltatása mellett a levél átvezet egy másik, Baráthtal kapcsolatos problémához: a be nem teljesített ígéretekhez. Baráth 1931–1932-től tele volt tervekkel. Részben tudományszervezésiekkel: francia nyelvű magyar történészfolyóiratot akart (ami annál is nehezebben volt emészthető közvetlen főnöke számára, mert a tanulmányi központban éppen Baráth volt megbízva a harmincas évek elején Genfből Párizsba költöztetett *Revue des Etudes Hongroises* szerkesztőségi ügyeivel), a tanulmányi központtól különböző párizsi magyar történeti intézetet, új diszciplínák meghonosítását a magyar történettudományban, könyvsorozatot a „magyar sorsproblémákról", magyar történetírók kiközvetítését francia gyűjteményes kötetekbe. Ebből született az egyik leghosszabban elhúzódó és végül kudarccal végződő ügye: Mályusz felkérése a Gustave Glotz szerkesztette *Histoire générale* című összefoglaló műhöz. Másrészt folyamatosan cikk-, tanulmány- és könyvtervek foglalkoztatták: „a világtörténet új szemléleti módjáról szeretnék írni" (1932. február),[438] a „Magyar Történet" gondolkodóiról és a francia közélet Magyarország-képéről (1932. november),[439] a franciaországi magyar emigráció történetének feldolgozása, kritikai tanulmány az új magyar történelemszemléletről (1933. február),[440] „A mai Franciaország" című kötetre készült a Magyar Szemle Kincsestára sorozatban,[441] a magyarországi nemzetiségi kérdés történetéről szóló „400 oldalas könyv" (1938 tavasza) járt a fejében.[442] És a személyes építkezésében is hasonlóan burjánoznak a nem vagy csak félig megvalósult tervek: szeretett volna megtanulni románul és csehül, jól megtanulni angolul, állami szolgálatba jutni vagy éppen a Sorbonne-on doktorátust szerezni. Szervezőmunkájának minőségét természetesen nem a kudarcok vagy a félbehagyott munkák mutatják. Ám amit ezzel szembe lehet állítani, ami valóban megszületett: az nem túl sok. Mintegy másfél tucatnyi recenzió, ismertetés és beszámoló a *Századok*ban (például a francia tankönyvek magyarságképéről), programadó tanulmányok a *Debreceni Szemlé*ben, egyes emlékkönyvekben (Szentpétery- és Domanovszky-emlékkönyv), és összefoglaló írások a magyar

438 MTAKK, Ms 6398/296, Baráth Tibor–Mályusz Elemér, Párizs, 1932. február 3.

439 OSZKK Fond 15/250, Baráth Tibor–Hóman Bálint, Párizs, 1932. november 22.

440 MTAKK, Ms 4180/34, Baráth Tibor–Domanovszky Sándor, Párizs, 1933. február 23.

441 OSZKK, Fond 7/109, 5. sz. Baráth Tibor–Máriássy Ferenc, Párizs, 1934. október 10.

442 OSZKK Fond 1/201, 2161. sz. Balogh József–Baráth Tibor, Budapest, 1938. március 21. És Baráth válasza: 2162. sz. Párizs, 1938. március 24.

történettudomány egyes diszciplínáiról a CISH folyóiratában.[443] Hozzá kell tenni, a két tisztelgő kötetben Baráth fontos témákkal foglalkozott: egyrészt Kelet-Európa fogalmáról tett lényeges megállapításokat, másrészt bemutatta, hogy amit a magyar történettudományban pozitivizmusnak tekintettek, az nagyon kevés ponton illeszkedik a francia tudományosság comte-i hagyományához. Ebben az időszakban összesen két nagyobb műve született, mindkettő többrészes folyóiratcikk formájában: az egyik a már említett *L'histoire en Hongrie* című munka, a másik a hasonló módszerrel készült *A dunai táj a francianyelvű történetírás tükrében*.[444] Mindkettő voltaképpen a szerző személyes meglátásaival díszített, az általa megalkotott kategóriákra osztott bibliográfiai ismertetés a tárgyról.

A magyar történetírást ismertető, csaknem 160 oldalas munkában a lehető legszélesebb értelemben vette témáját, és a szociológiától a művészettörténet-íráson át az irodalomtörténetig egy sor témával foglalkozott, ami nem feltétlenül tartozott a tárgyhoz. A jelzők és az írás egyéb apró jelei pontosan kirajzolják Baráth támogatói körét (az első lábjegyzetet Domanovszky kapta, az utolsót saját magának osztotta ki, hivatkozott Eisenmann kiegyezésről szóló művére mint „alapműre"), míg az általa túlzottan németesnek tekintett szellemtörténeti iskola megítélése jóval ambivalensebb a munkában. Baráth az írásban egyértelműen a magyar nemzeti történelem letéteményesként pozicionálta magát: erre utal a többes szám első személy használata („nálunk", „a mi történetíróink" stb.), 1918, illetve 1920 „katasztrófaként" való megidézése és a történetpolitikával kapcsolatos pozitív jelzőknek a jelenkorhoz közeledve egyre erősebb burjánzása, főleg ha azok mestereihez vagy a tudománypolitika irányítóihoz voltak köthetők. A mű másik figyelemre méltó vonása, hogy a történeti gondolkodók közül legnagyobb mértékben a szegedi klasszika-filológus, Hornyánszky Gyula elméleti munkái hatottak rá, akit egyúttal a két háború

443 Baráth Tibor: Kelet-Európa fogalma a modern történetírásban. In: Bakács István János és mtsai. (szerk.): *Emlékkönyv Domanovszky Sándor születése hatvanadik fordulójának ünnepére.* Budapest, 1937, Királyi Magyar Egyetemi Nyomda. 23–43. Illetve: Baráth Tibor: Comte pozitivizmusa és a magyar pozitivizmus. In: *Emlékkönyv Szentpétery Imre születése hatvanadik évfordulójának ünnepére.* Budapest, 1938, Dunántúl Pécsi Egyetemi Könyvkiadó. 5–30. Ezeket ismerteti Paksa: i. m. 71–73.

444 Baráth Tibor: A dunai táj a francianyelvű történetírás tükrében. *Századok,* 1937. 1–3. sz. 55–85., 4–6. sz. 203–230.

közötti „történetkritikai iskola" alapítójának tett meg.[445] A mű két nagy, kronologikusan tagolt részből áll (1918 előtti és utáni fejezetek). A szerző általában intézmény- és kiadványtörténettel indított, ismertette a történetírói iskolákat, majd az egyes életműveket, illetve kitért a segédtudományoknak tekintett kutatási ágakra, a statisztikától az irodalomtörténetig.

Baráth – aki magát a társadalom- és gazdaságtörténészek új nemzedékében helyezte el[446] – élénken bírálta a magyar tudományosság illeszkedését a német szakirodalom sokszor homályos nyelvezetéhez,[447] ragaszkodását az öncélú adatgyűjtögetéshez; kárhoztatta a nyelvi elszigeteltség fenntartása és az egyetemes történelem művelésében tapasztalható hiátusok miatt. A legtöbb morgolódást vélhetően kategorizációja váltotta ki. Az általa adott nevek az egyes történeti iskoláknak („szocialista-nyugatos", „naturalista", „fajvédő-turanista", „újidealista" stb.), és főleg vezéralakjaik munkássága, illetve azok elhelyezése magyar közegben némi vitára adott okot. És ez a kritika annyiban mindenképp jogos volt, hogy míg a „nyugatos"-ságot egyértelműen a polgári radikális értelmiségiekhez és a Nyugat folyóirathoz kötötte, de történészi munkát meglehetősen keveset tudott melléjük rendelni, és maga a fogalom („occidentaliste") idegen volt és maradt a francia történetírásban (kivétel a szlavisztika egy szegmense, amely azonban gyakran idézőjelben használja a fogalmat – és teljesen másra is érti). Hasonló a helyzet a „turanista-fajvédő" történészekkel: Márki Sándoron kívül csak olyan kiadványokkal tudta igazolni ennek létét francia olvasója előtt, amelyek vagy nem történészi munkák (Lechner Jenő, Teleki Pál vagy Huszka József füzetei-könyvei), vagy egészen egyszerűen nem mennek túl a kegyes filozofálgatáson (Paikert Alajos). És Márki elképesztő méretű munkásságát aránytévesztés csak a turanizmus felől megközelíteni, még ha az eszmekör meg is érintette őt. Az még önmagában időtállóvá tehetné művét, hogy Baráth más szemmel mér, mint az elmúlt időszak magyar történettudománya, de az 1920 és 1935 közötti időszakról olvasva sorait, mintha nem tudna különbséget tenni centrális művek (*Három nemzedék, Magyar történet,* a klebelsbergi-hóman tudománypolitika minőségi vállalkozásai) és saját művei vagy barátai-évfolyamtársai

445 Meglátásaira több helyen visszatér, a leghosszabban: Tibor Barath: L'histoire en Hongrie… i. m. *Revue Historique,* tome 177., janvier-juin 1936. 110–114., ill. 633.

446 Tibor Barath: L'histoire en Hongrie… i. m. *Revue Historique,* tome 178. juillet–décembre 1936. 27.

447 Tibor Barath: L'histoire en Hongrie… i. m. *Revue Historique,* tome 177. janvier-juin 1936. 635.

készülő írásai között. Ettől a mű sok esetben – néhány valóban inspiráló állítás mellett – elegye a rosszul fókuszált (mert a francia és a magyar olvasóra egyaránt sandító, illetve a „történettudomány" fogalmát túl szélesen értelmező) pőre adatsorolásnak, a felsőbbség irányában tett látványos hódolatnyilvánításoknak és az erőltetett kategóriaalkotásoknak. Ráadásul a mű végéről kínzóan hiányzik valamiféle, a francia kartéziánus gondolkodásban mindig is fontos szintézis, összefoglalás: a külföldi magyarok történeti feldolgozásáról szóló összefoglalók megemlítése (Mályusz Elemér, Kende Géza és természetesen Baráth Tibor könyvei) után a mű egyszerűen félbeszakad.

A munka nagyon sokáig készült, már 1932-ből vannak nyomok a levelezésében arra, hogy ilyesmivel foglalkozik, 1934 májusában Szekfűnek azt jelentette, hogy már egy éve a szövegen dolgozik, az azonban csak 1936-ban jelent meg a *Revue Historique* hasábjain. (Úgy tűnik viszont, hogy a Budapesten, az MTA támogatásával kiadott francia nyelvű könyvváltozat már 1935-ben megjelent, az impresszuma legalábbis erre utal, Baráth 1935 végén mondott köszönetet Lukinich Imrének a támogatás megadásáért.)[448] A megjelenés után szétosztott különnyomatokat a francia szellemi életben megszokott, szépen megfogalmazott köszönőlevelek viszonozták – ezekből Baráth bőven idézett, amikor szüksége volt rá, de történeti hivatkozásként alig találkozni vele (a *Revue Historique* későbbi cikkeiben például nem bukkan fel utalás a műre). A háború megtépázta Baráth renoméját, 1945 után pedig Kelet-Európa és benne Magyarország történetírása is háttérbe szorult a francia tudományosságban, így a citálásának alkalma sem adódott.

A francia politika- és földrajztudomány, illetve történetírás Magyarországgal foglalkozó irodalmának áttekintése tükörképe az első munkának. Míg az *Histoire* a francia közönségnek igyekezett bemutatni a magyar történettudomány kialakulását, intézeteit és áramlatait, addig a *Dunai táj* a magyar közönséget igyekezett megismertetni a francia történetírás Monarchiával és az utódállamokkal foglalkozó irodalmával. A hatvan oldal terjedelmű, két részletben közölt írás meglepően keveset, alig hat lapon foglalkozott az 1871–1914 közötti, a térségre vonatkozó francia irodalommal, és fókuszát az 1920 utáni másfél évtized historiográfiai, földrajzi, illetve politikatudományi termése jelentette. (Történelemről és politikáról – egyébként lényeglátón – Baráth megjegyezte,

448 OSZKK, Fond 7/109, 1. sz. Baráth Tibor–Szekfű Gyula, Párizs, 1934. május 24.

hogy a francia szakirodalomban szorosan együtt jár.) A téma természeténél fogva a szerző itt kevésbé élhetett fogalomgyártó szenvedélyének, amennyiben a francia szakirodalom korábban jól bejáratott fordulatait kellett használnia, legfeljebb azok fonák voltára hívhatta fel olvasója figyelmét (így például a korszakban egyre elterjedtebb Magyar–Hongrois különbségtételre). Baráth, aki megengedte magának azt a csínyt is, hogy rezzenéstelen arccal hivatkozzon saját, a *Századok*ban álnéven közölt Haumant-recenziójára, e munkájával érezhetően magyar patrónusai felé akart gesztust tenni: írása minden fontosabb ponton illeszkedett a kortárs magyar történetpolitikai beszédmód elemeihez. A Kárpát-medence politikai egysége gondolkodásának vezérfonala, a szétrombolása a zsákmánypolitika diktálta geopolitikai hiba, utóbbi bekövetkezte pedig szűk értelmiségi csoportok aknamunkájának eredménye stb. Fókuszváltásában beszédes, hogy ugyanarról a könyvről miképpen nyilatkozik a francia és a magyar közönség számára készült művében: az 1919 utáni magyar emigráció egyes műveinek értékelése az, ahol a két téma érintkezik. Így Diner-Dénes József: *La Hongrie. Oligarchie, nation, peuple* (Párizs, 1927) című könyve a francia összefoglalóban jobbára semleges említéseket kapott, az 1937-es cikkben a kontextus már egyértelműen elítélő.[449] Baráth a szövegben skrupulusmentesen használta az „oláh", „tót" megnevezéseket, amit egy francia nyelvű összefoglalóban aligha tehetett volna meg. Ezzel is jelezve, hogy komolyan gondolja régi tézisét a magyar és a francia történeti piac inkompatibilitásáról: láthatóan nem tartott hátránytól a tanulmány közlése miatt. Mivel azonban tisztában volt a Magyarországon leírtak súlyával, határozottan elzárkózott előle, hogy a tanulmányt vagy annak kivonatát franciául is közreadja.[450]

Búcsú Párizstól

A *Századok*-beli írás megjelenésének időpontjában már vizsgálat zajlott ellene a Párizsi Magyar Tanulmányi Központban, részben a párizsi magyar követség munkatársainak közreműködésével. Baráth tizennyolc oldalas válasziratot szerkesztett Molnos igazgató állításaira, amelyben cáfolta a hanyag

449 Ld. Baráth: A dunai táj… i. m. 208., 210–211.

450 OSZKK, Fond 1/201, 2162. sz. Baráth Tibor–Domanovszky Sándor, Párizs, 1938. március 24.

munkavégzéssel, a történeti munkásságában őt hazafiatlansággal és a Párizsi Magyar Diákegyesületben gondatlansággal vádoló főnökét, sőt ellentámadásba is lendült. Molnosnak felrótta felületes munkafegyelmét, személyzeti politikájának következetlenségeit, a kollégáival szembeni állítólagos illojalitását, sőt darabos modorát is. Viszonyuk megromlását 1933 őszére datálta, és nem riadt vissza az inszinuációtól sem, amikor álláspontját kellett megvédeni. Nemcsak megemlítette, hogy a Magyarországon az egyetemekről kommunista szervezkedésben való részvétel miatt kizárt Mód Péter „titkár" lehet a Központban, és bizalmas természetű feladatok vannak rábízva, de megjegyezte azt is, hogy „mióta ő intézeti »titkár« lett, azóta a helybeli kommunista sajtó, mely korábban M. L-ot különös szeretettel támadta, egy rossz szót sem szól róla".[451] Molnost ezenfelül „ottomán deszpotizmussal" vádolta, utalt Molnos frontszolgálatból származó „ideggyengeségére", sőt irodalmi ízlésének fogyatékosságait is felrótta: „irodalmi kritikájára jellemző, hogy Mécs Lászlót tartja a legnagyobb magyar költőnek […] ugyanakkor, amikor Babits Mihály és Áprily Lajos még életben van" – osztotta meg a maga értékrendjét válaszirata olvasóival.[452] Védekezésében többször felbukkant az a tény, hogy Molnos nem védte meg őt a „feljelentésekkel" szemben, sőt azok létének hírét maga terjesztette Budapesten, ami félreérthetetlenül utal arra, hogy léteztek ilyen feljelentések, amelyeknek azonban az intézeti dokumentációban nincs nyoma.

Kiutat az jelenthetett volna számára, ha a történeti kutatásokkal foglalkozó Párizsi Magyar Kultúrintézetet hoztak volna létre számára.[453] Domanovszky kezdetben érzékelhetően támogatta a tervet. Ezzel az elképzeléssel párhuzamosan futott a sorbonne-i kinevezés terve 1937 őszén–1938 tavaszán, ezek a törekvései azonban gyengítették is egymást. Eckhardt a vele szövetségben lévő Molnos mellett Aurélien Sauvageot-t, a Langues O' magyar tanszékének vezetőjét is mozgósította Baráth intézetterve ellen. Ahogy láthattuk, nem habozott a *Nouvelle Revue de Hongrie*-ba sem kritikát írni, és hadjáratával egészen Szily Kálmán VKM-államtitkárig ment, aki előtt kijelentette, hogy Baráth történelemszemlélete nem alkalmas a magyar történetírás külföldi képviseletére, különösen úgy nem, hogy

451 MTAKK, Ms 4523/151, Baráth Tibor válaszirata Molnos Lipót vádjaira, Párizs, 1937. január 7. oldalszám nélkül, 37. lábj.

452 Uo. 47. lábj.

453 MTAKK, Ms 4180/39, Baráth Tibor–Domanovszky Sándor, Párizs, 1937. október 5.

a turbulens ifjú történésznek a Sorbonne van kilátásba helyezve, ezért kinevezése éppenséggel fölösleges is.[454] 1938 tavaszán néhány hónap leforgása alatt kiderült, hogy mindkét terve kudarcot vallott: Jacques Ancel jóval esélyesebbnek tűnt a sorbonne-i katedrára (amit végül meg is kapott), és Eckhardtnak és barátainak a támadása is sikerrel járt: Baráth maga is kész tényként kezelte tanulmányi központból való távozását.[455] Ezt jelezte az is, hogy megpróbálta elérni: kilépése után tovább használhassa a könyvtárat, mert tartott tőle, hogy Molnos igazgató azt lehetetlenné teszi a számára.[456] Felmentésére valószínűleg azért nem került sor, mert Budapesten nem akarták veszélyeztetni az ország sikeres részvételét a CISH zürichi kongresszusán. Levelei tanúsága szerint ősszel még táplált bizonyos reményeket azzal kapcsolatban, hogy a nemzetközi szervezetben előrébb léphet főtitkárhelyettesnek. Az év végére már elég reményvesztettnek tűnt, bár a tanulmányi központban meg tudott kapaszkodni:

> *„M. L. idegbaja fokozódik, s ennek következtében a »rendszer« mind elviselhetetlenebbé válik. […] Most már én is azzal a gondolattal foglalkozom, hogy ha a helyzet nyárig nem változik meg, hazahelyeztetésemet fogom kérni, bár teljesen tudatában vagyok annak, hogy ezzel mit veszíthetek.”*[457]

Bár az áldozathozatal, a saját veszteség hangsúlyozása hazafelé folytatott kommunikációjának folyamatosan része volt, ezúttal valószínűleg komolyan gondolta a leírtakat. A mindinkább élesedő francia bel- és külpolitikai helyzetben, ahol állandóan feje fölött lebegett a kiutasítás, és saját egzisztenciális tervei sorra hajótörést szenvedtek, komolyan el kellett gondolkodnia jövőjén. Immár nemcsak magáért felelt, hanem családjáért is: 1935-ben Párizsban fia született.

454 Erről az intervencióról valószínűleg magától az államtitkártól vagy Nagy Ivántól, a VKM külföldi kulturális kapcsolatokkal megbízott miniszteri tanácsosától, a Párizsi Magyar Diákegyesület volt elnökétől és a Baráth által szerkesztett évfordulós kötet szerzőjétől az érintett is tudomást szerzett: MTAKK, Ms 4253/173, Baráth Tibor–Domanovszky Sándor, Párizs, 1937. december 29.

455 Uo. Ms 4180/42, Baráth Tibor–Domanovszky Sándor, Párizs, 1938. február 10. ill. Ms. 4253/175, Baráth Tibor–Domanovszky Sándor, Párizs, 1938. március 4.

456 Uo. Ms 4180/42, Baráth Tibor–Domanovszky Sándor, Párizs, 1938. február 10.: „utolsó kívánságom csak az volna, adjon utasítást a VKM a központnak, hogy feladataim eredményes ellátása céljából a könyvtárt a legnagyobb szabadsággal bocsássa rendelkezésemre. Tartok attól, hogy esetleg ezen a téren erős megszorításban lesz részem, mihelyt az intézettől eltávozom.”

457 MTAKK, Ms 4180/45, Baráth Tibor–Domanovszky Sándor, Párizs, 1939. február 1.

Két héttel a hazahelyezést fontolgató levele megírása után hosszú időre ágynak esett.[458] Sárgaságot kapott, majd – saját leírása szerint – máj- és gyomorhurutot. Nagyon legyengült és lefogyott, ilyen körülmények között kérelmezte hazatérését.[459] Vízumkérelmét azonban még látszólag azzal a szándékkal adta be, hogy visszatér Franciaországba.[460] A vízumot megkapta, időközben azonban a francia biztonsági szerv, a Sûreté sem tétlenkedett: mivel úgy ítélték meg, hogy Baráth „hitlerista eszméket terjeszt" és a „magyar követség ügynöke", újabb információkat igyekeztek szerezni róla. Ennek az lett az eredménye, hogy az 1933-as határozatot immár végérvényesnek tekintették, és 1939. július 20-án az ekkor már távol lévő Baráthot kiutasították az országból. Az elutazás előkészületei azonban azt mutatták: Baráth maga is tisztában lehetett vele, hogy távozása, legalábbis a magyar tanulmányi központból, végleges lesz. Átadta ügykörét, a rábízott iratokat és elszámolásokat Molnos igazgatónak, aki annak ellenére nem engedett a személyes átadás-átvételből, hogy beosztottja levélben jelezte neki: fizikailag gyengének tartja magát a személyes találkozóra.[461] Május végén tehát hazatért Magyarországra, és nem sokkal később munkába állt a Magyar Nemzeti Múzeumban. Párizsi életének lezárásaként, egy évvel később, 1940 nyarán a kultuszminisztérium még 1856 pengőt utalt át számára „hivatalból történt áthelyezésével kapcsolatosan felmerült költségeinek fedezésére", amit azonban a Párizsi Magyar Tanulmányi Központ költségvetéséből vontak le.[462]

Mire hazaért, a magyar történettudomány nagyjaihoz írott levelei elapadtak: nem írt többet Szekfűnek, Mályusznak, Lukinichnak, se a befolyásos Balogh Józsefnek (Mályusszal és Lukinichcsal való kapcsolata kolozsvári egyetemi tanárként támadt fel néhány udvariassági formula erejéig, ám Lukinichnak írott válaszából már nem nehéz kihallani a budapesti professzor távolodását és a neheztelés hangsúlyait), a korábban megnyerni kívánt Hómanról 1943-ban már elég rossz véleménye volt. Mályusz magyar történettudományról írott művét így nyugtázta:

---

458 Az orvosi igazolást ld. AN, 19940434/75, art. 5986., Párizs, 1939. május 8.

459 Betegségéről Domanovszkynak is írt: MTAKK, Ms 4523/186, Baráth Tibor–Domanovszky Sándor, Párizs, 1939. április 16.

460 AN, 19940434/75, art. 5986., kézzel írt vízumkérelem, Párizs, 1939. május 19.

461 MNL OL K 757, 3. cs. 2/1.t, 1928–1938, személyzeti ügyek, kinevezések és jegyzőkönyvek, Baráth Tibor–Molnos Lipót, Párizs, 1939. május 11. ill. Molnos Lipót–Baráth Tibor, Párizs, 1939. május 13.

462 Uo. Költségvetések, 1928–1938, 1938–1939, utalványozás dr. Baráth Tibor részére.

„Kedves Barátom! Folyó hó 5-én kaptam kézhez a magyar történettudomány szomorú helyzetét nagyszerű elmeéllel feltáró művedet. Hát bizony gondolkodóba kellene, hogy ejtse ez a tableau mindazokat, akik a sors kegyéből immár 10–15 esztendeje állnak nagy intézményeink élén, de legfőképpen H. B. [Hóman Bálint] barátunkat. Az ember bármely szektorát nézi a mai magyar életnek, mindenütt ugyanazt a benyomást nyeri: valóban egy újabb ancien régime utolsó hónapjait éljük".[463]

Bár korosztálya néhány történészére (Komoróczy György, Komjáthy (Kring) Miklós, Jánossy Dénes vagy az erdélyi Mikó Imre) barátjaként hivatkozott, egyazon középiskolába jártak, vagy a Collegiumban voltak barátai, de Komoróczy kivételével többségükről nem tudni, milyen mélységű kapcsolata volt velük. Bécsbe küldött, hálálkodó leveleinek címzettje, Angyal Dávid a negyvenes években a Baráthot övező viták kapcsán nem feltétlenül pozitív tartalmú iróniával „ifjú óriásnak" aposztrofálta őt.[464] Ez azonban korántsem jelentett számára elmagányosodást: Domanovszky és a minisztériumi pártfogók ott álltak mögötte, a párizsi évtized bizonyos ismertséget és magabiztosságot hozott számára.[465] Ha a levelekből, jelentésekből, iratokból elénk táruló képet nézzük róla: egy erős ambícióktól fűtött, a magyar történettudomány megváltására készülő alakot látunk, aki aktuális helyzetéből (franciaországi tartózkodásából) kiindulva, mestere bátorítását maga mögött tudva magától értetődően a francia tudomány felől bírálja a honi történetírás meghatározó áramlatát, a szellemtörténetit.

Hogy az alapvetően németellenes szerző[466] miképpen fordult át nemzeti-szocialistába, majd nemzeti-ezoterikusba? A fordulatot az emberi motívumokon

463 MTAKK, Ms 6398/317, Baráth Tibor–Mályusz Elemér, Kolozsvár, 1943. január 12. [aláhúzás az eredetiben]

464 Schweitzer Gábor (közread.): „Szomorú a jövő, mert szomorú a jelen." Angyal Dávid naplófeljegyzései. *Századok,* 2001. 3. sz. 715.

465 Domanovszky hálózatépítéséről ld. újabban: Kövér György: *Patrónus és tanítványi gárda: a Domanovszky-iskola.* Budapest, 2018, MTA (Székfoglaló előadások a Magyar Tudományos Akadémián).

466 „E dolgozatok, főként a kritikai értekezés, célja az, hogy bebizonyítsam a tarthatatlanságát és veszedelmes voltát az egyoldalúan német irányzatnak, amely valósággal átfűti a szellemtörténészeket" – írta egyik meg nem valósult tanulmányterve kapcsán MTAKK, Ms 4180/34, Baráth Tibor–Domanovszky Sándor, Párizs, 1933. február 23.

túl (sértettség, frusztrált ambíciók, az 1942–1943-as nagy *Századok*-vitát[467] megelőlegező Eckhardt-kritika a *Nouvelle Revue de Hongrie*-ban, amit Baráth Sorbonne-ra vonatkozó reményeinek meghiúsításaként élt meg) három ponton lehet felfedezni. Egyrészt tér és nemzet szoros egymás mellé rendelése – nyilván földrajzi stúdiumai nyomán – már korai tanulmányaiban is jelen van, nem volt idegen a francia, majd (nyilván másképpen) a német geopolitikai iskolától sem. (A francia geopolitikai iskola egyik előfutára egyébként épp Jacques Ancel volt, a rivális a sorbonne-i katedráért folytatott versenyfutásban.) Másrészt a honi viszonyok reformjának igénye, a modernizációnak, mint *conditio sine qua non*-nak a beállítása: gondolkodásban, terminológiában és eszmerendszerben a harmincas években jelenthette a francia tudományos paradigmák igenlését a magyar történetírás megújításában, míg a negyvenes években éppenséggel a német nemzetiszocializmus terminológiájának követését. Harmadrészt a tudományos öncélúság kezdettől való elvetése és az állami céloknak, akaratnak – a szomszédállamokkal való versengésnek – való megfeleltetése pedig a negyvenes évek Baráth-cikkeiben felbukkanó „irányított tudományosságot" előlegezte meg.[468] E tekintetben viszonylag keveset számított az egykori Eötvös-collegista, a Horváth János-tanítvány történész Babits vagy Áprily iránti elkötelezettsége, népi-plebejus, bajcsy-zsilinszkyánus politikai szimpátiája, vagy a korban egyáltalán nem egyedülálló, szelektív, bár az átlagnál kétségkívül virulensebb antiszemitizmusa. A modernitás radikális igenlése, a tér és nemzet egymásrautaltsága és a tudomány állami, nemzetpolitikai irányú célkijelölésének hármassága rajzolja meg Baráth Tibor eszmei arcélét a harmincas évektől kezdve. A párizsi évek, így vagy úgy, mindhárom érzékenységét erősítették, és fordították a szélsőjobboldaliság felé.

467 Erről legutóbb ld. Pál Lajos: Egy folyóirat a történészviták kereszttüzében: Századok (1931–1943). *Századok,* 2015. 1. sz. 71–79.

468 Paksa: i. m. 74–75.

Az Elnök Párizsban

Dvorcsák Győző franciaországi élete

A magyar-szlovák közös történelem egyik kényes, bár különösebben nem sokat vitatott vonulata a magyarbarát szlovák (és a szlovákbarát magyar) közéleti szereplők ténykedése, a hibrid identitások léte és megjelenési formái.[469] Dvorcsák Győző[470] (1878–1943) életével és működésével kapcsolatban Ábrahám Barna tanulmánya a „szlovják" mozgalomról és alapítójáról máig a legalapvetőbb munka egy olyan kísérletről, amely politikai mozgalomként minden bizonnyal bukásra volt ítélve, ugyanakkor vizsgálata sokat elmondhat a közép-európai nemzetépítés dinamikájáról, a nemzetté válás menedzseléséről.[471] Miközben Dvorcsák pályájának egyes szakaszait magam is figyelemmel követtem korábbi írásaimban,

469 E tekintetben mindenképpen üdvösnek tekinthető például a František Jehlička személye iránt megélénkülő historiográfiai érdeklődés, gondolok itt elsősorban Janek István (František Jehlička tevékenysége Szlovákia Magyarországhoz csatlakozása érdekében 1919–1925 között. In: Baráth Magdolna – Bánkuti Gábor – Rainer M. János (szerk.): *Megértő történelem: tanulmányok a hatvanéves Gyarmati György tiszteletére.* Budapest, 2011, L'Harmattan, 277–289., újabban: uő.: Dvortsák Viktor a magyar revízió szolgálatában és a szlovják kérdés. *Valóság,* 2023. 5. sz. 20–37.) és Miroslav Michela tanulmányaira (František Jehlička politikai pálfordulatai 1918–1920-ban. *Pro Minoritate,* 2005/Tél, 9. 32–44.), illetve Veress Tímea Tukáról írott doktori dolgozatára (*Tuka Béla szerepe a szlovák autonomista mozgalomban az 1920-as években.* Phd-értekezés. Pécs, 2008, PTE BTK Interdiszciplináris Doktori Iskola). A magyar nemzetiségtörténeti kutatások tekintetében mindenképpen fontos állomás Demmel József monográfiája (Pánszlávok a kastélyban. Pozsony, 2014, Kalligram) és Simon Attilának – az e témát nem pontosan lefedő, de azzal részeiben mégis érintkező – monográfiája az első köztársaság magyar aktivizmusáról (*Az elfeledett aktivisták. Kormánypárti magyar politika az első csehszlovák Köztársaságban.* Somorja, 2013, Fórum Kisebbségkutató Intézet). Szlovák oldalról az 1990 előtti nemzeti kommunista történetírói kánon megszűntével a magyarón politizálás jobbára enciklopédia-szócikk (Maroš Hertel: Frantisek Jehlička. In: Slavomír Michálek – Natalia Krajčovičová (ed.): *Do pamäti národa : osobnosti slovenských dejín prvej polovice 20. storočia.* Bratislava, 2003, VEDA, 263–266.) vagy helytörténeti irodalom (Karel Sommer: Vyzvědači, renegáti či slovenští patrioti? *Těšínsko. Vlastivědný časopis okresů Frýdek-Místek a Karviná.* 41, č. 1, (1998,) 5–17.) témája.

470 Hősöm nevét ebben a formában használom (bár korábban magam is a 'Dvortsák'-írásmódot részesítettem előnyben): főként azért, mert megítélésem szerint ő maga is ezt használta a leggyakrabban magyar szövegekben.

471 Ábrahám Barna: Szlovákok és szlovjákok: a nemzet határai. *Limes* 16 (2003). 3. 55–66.

és a sárosi levéltáros, illetve a magyar revizionista ágens, a honi (és a szlovák) szakirodalomban néhány utaláson kívül szinte semmit nem lehet találni a rövid életű Keleti Szlovák Nemzeti Tanács, majd Népköztársaság működéséről és létéről.[472] És miközben Dvorcsák 1938–1939, azaz a területvisszacsatolások utáni működéséről Tilkovszky Loránt könyve óta viszonylag áttekintő ismereteink vannak, Dvorcsák franciaországi élete és működése meglehetősen ismeretlen.[473] A politikus ugyanis a húszas-harmincas években több-kevesebb állandósággal Párizsban, illetve Franciaországban élt. Itt működött mint a Párizsi Magyar Egyesület alelnöke, a *Slovaquie* című lap kiadója, a Szlovák Nemzeti Tanács képviselője, mint költő, pamfletista és a Párizsi Magyar Birkózókör elnöke.

1918 végén, amikor a csehszlovák légiósok bevonultak Kassára, neki, a Keleti Szlovák Népköztársaság elnökének is menekülnie kellett: hogy hol vészelte át 1919 viharos eseményeit, erről meglehetősen keveset tudni. A Nemzetgyűlési Almanach szerint az államszervezési kísérlet kudarca után Varsóba ment, miközben a csehszlovák bíróság halálra ítélte.[474] Lengyelországi emigrációja során saját bevallása szerint 1919 őszén Rómába is kiruccant. Dvorcsáktól sosem állt távol valamelyes fennhéjázás: *„nem sok erőlködésbe kerül, hogy az olasz sajtót meghódítsuk, s a hivatalos olasz körök megértő támogatását elnyerjük"* – írja erről másfél évtizeddel később, utalva arra is, hogy Sopron megtartása körül milyen érdemei voltak.[475] A hivatalos iratok szerint 1920. március 29-én francia tartózkodási engedélyt kapott, ami arra utal, hogy magyar diplomataútlevéllel rendelkezett (amit a róla szóló francia titkosrendőri összefoglaló is megerősít), mert ebben az időben, nem lévén aláírt és ratifikált békeszerződés a két ország között, magánember ilyet aligha kaphatott.[476]

472 Erről ld. Ablonczy Balázs: Renegátok. A magyar revíziós politika szlovák ágensei a két világháború között. In.: Uő.: *Nyombiztosítás. Letűnt magyarok.* Pozsony, 2011, Kalligram. 79–85. Újabban viszont már van irodalom a kérdésről: Janek István: Dvortsák Viktor álma, a Kelet-Szlovák Népköztársaság létrejötte és utóélete. In: Szeghy-Gayer Veronika – Zahorán Csaba (szerk.): *Kérészállamok. Átmeneti államalakulatok a történelmi Magyarország területén (1918–1921).* Budapest, 2022, Ludovika Egyetemi Kiadó. 167–188.

473 Tilkovszky Loránt: *Revíziós és nemzetiségi politika Magyarországon, 1938–1941.* Budapest, 1967, Akadémiai. 132–142.

474 Vidor Gyula (szerk.): *Nemzetgyűlési Almanach 1920–1922.* Budapest, 1921, Magyar Lap- és Könyvkiadó Részvénytársaság. 38–39.

475 Dvorcsák Győző: *A revízió és Franciaország.* Budapest, 1933, Erdélyi Férfiak Egyesülete. 6.

476 Archives Nationales (Pierrefitte-sur-Seine), 19940494/57, dossier 4298 (fonds de Moscou), dossier „La Slovaquie".

Ekkor azonban még nem élt állandóan Párizsban, mert neve 1920 áprilisa elején Nyíregyházán tűnt fel, itt jobbára a mozgalmához közel álló értelmiségiek, harcostársak (Szviezsényi Zoltán, Liptay Lajos, Christián Géza) kampányoltak mellette és ajánlották a nyírségi választók figyelmébe mint a „nemzet egyetemes érdekeinek" kifejezőjét, de mellette korteskedett Bencs Kálmán polgármester is. Dvorcsák ekkor lehetett varsói küldetése végén, mert a helyi sajtó tudni vélte, hogy a csehszlovák–lengyel határ lezárása miatt nem tudott Nyíregyházára utazni június elején.[477] Korteseinek fáradozása azonban nem volt hiábavaló, a nyíregyházi kerület a román csapatok kivonulása után tartott nemzetgyűlési pótválasztás első fordulóját 1920. június 13-án Dvorcsák számottevő különbséggel, 5879 szavazattal nyerte meg az alig több mint négyezer szavazatot szerző kisgazda jelölt ellenében.[478] Vetélytársa a második fordulóból visszalépett, így a szlovák politikust két héttel később egyhangúlag választották képviselővé. A megválasztása felett érzett öröm azonban hamar elszállt, helyben és országosan is. A nyíregyházi sajtó hamarosan pedzegetni kezdte, hogy mi érdeke fűződik a városnak az egykori vármegyei főlevéltáros képviselőségéhez, amikor nemhogy a választókerületéért nem tesz semmit, de a Parlamentben is alig bukkan fel, mert kormánymegbízásokat teljesít Franciaországban és a tengerentúlon.[479] Dvorcsák valóban járt a tengerentúlon 1921 elején, és rendszeresen ellátogatott Rómába és Varsóba is. A nemzetgyűlésben, ha felszólalt, általában az új csehszlovák hatalom intézkedéseit tette szóvá.[480] 1922-ben már nem is indult újra, mert „hivatala a diplomácia terére szólítja", de későbbi megjegyzéseiből érződött, kissé hálátlannak tartotta a várost.[481] Későbbi pályája során sohasem mulasztotta el neve mellé tenni a „volt nemzetgyűlési képviselő" megjelölést, és erre hivatkozva volt résztvevője a két világháború között az Interparlamentáris Unió nemzetközi konferenciáinak vagy a különböző békekongresszusoknak.

---

477 A Dvorcsák-párt népgyűlése. *Nyírvidék,* 1920. június 5. 1.

478 *Nyírvidék,* 1920. június 16.

479 Vö. pl. Kováts J. István interpellációja 1922. január 11-én. *Nemzetgyűlési napló,* 1920–22. XIV. kötet, 437.

480 Pl. Dvorcsák Győző interpellációja 1920. november 3-án. Uo. VI. kötet, 228.

481 Dvortsák Győző üdvözletét küldi Nyíregyháza város választó polgárainak. *Nyírvidék,* 1922. október 3.2. Vö.: Margócsy József: Nyíregyháza nemzet- ill. országgyűlési képviselői 1848-1944 között. In: Dr. Nagy Ferenc (szerk.): *Szabolcs-Szatmár-Beregi Levéltári Évkönyv, 11.* Nyíregyháza, 1995, Szabolcs-Szatmár Bereg megyei Levéltár. 216–217.

És valóban, a francia idegenrendészet nyilvántartása szerint Dvorcsák 1920. május 9-én érkezett Franciaországba, ahol a húszas években csaknem folyamatosan élt. Sem az ország, sem a nyelv nem volt számára ismeretlen: egyes források szerint 1904-ben, mások szerint 1905-ben házasodott össze Nantesban Louise Lataste-tal, egy tehetős bordeaux-i vaskereskedő család leányával. Tőle születtek ikerlányai, Marianne és Blanche, 1907-ben, már Eperjesen. A ránk maradt dokumentumokból megállapítható, hogy Dvorcsák jól írta és beszélte a francia nyelvet, és vélhetően már a háború előtti időszakban kialakult az a kapcsolati hálója, amit később a revíziós célok szolgálatába igyekezett állítani. Első időben egy szállodában lakott, majd 1924-től az elegáns avenue de la Bourdonnais 103. alatt, Párizs VII. kerületében volt lakása – többek szerint felesége családjának jóvoltából. Az iratokban a család alig bukkan fel, legfeljebb annyi, hogy a feleség a gyerekekkel jobbára Dél-Franciaországban tartózkodott, és nyaranta a politikus is meglátogatta őket.[482] A tanyáját leggyakrabban a Deux Magots nevű, boulevard Saint-Germainen lévő kávéházban felütő politikus néha kisegített szűkölködő magyar értelmiségieket, a Párizsi Magyar Egyesület alelnökeként, majd ügyvezető alelnökeként rendszeresen részt vett az igazgatóválasztmány ülésein, sőt járta a vidéket, elsősorban az északi bányatelepeket, ahol felügyelt, ellenőrzött és rendreutasított mindazon helyi szervezeteknél, amelyek elfogadták a magyar kormányzat irányítását. Sőt, mint a Petőfi Társaság tagja, literátorként is bejelentkezett: 1927-ben például a párizsi magyar színtársulat matinéján Schwarz Lajos zongoraművész Dvorcsák verseire szerzett dalait játszotta. De legfontosabb tevékenysége mégiscsak a *Slovaquie* című lap kiadása, a magyarbarát szlovák politika megjelenítése és a Prága ellen irányuló propagandamunka volt, ezek között is kiemelten a magyar revízió és a szlovák autonómia ügye iránt szimpatizáló francia értelmiségiek, közéleti személyek felkutatása. Ezek közé tartozott Marc Sangnier, a francia katolikus mozgalom, a Sillon alapítója és nemzetgyűlési képviselője, Charles Tisseyre, a magyar ügyek iránt a húszas évek elején különösen érdeklődő burgundiai politikus, Jean-Baptiste Saget, elzászi radikális képviselő és Pierre de Chambrun, lozère-i képviselő, aki csaknem fél évszázadot átfogó képviselői karrierjével minden bizonnyal

482 OSZKK, Fol. Hung. 3574/1, Molnár B. Sándor: A francia nyelv hullámhosszán., 88. f.

a francia politikai élet egyik rekordere.[483] Épp a Sangnier pártjához közel álló Charles Geeraert volt frontharcos, hatgyerekes családapa lett az 1920 szeptemberében meginduló *Slovaquie* felelős kiadója. A kéthetente, rotációs papíron, jobbára négy oldalon kiadott lap a szlovák autonómia gondolatát tartotta volna életben („Szlovákia a szlovákoké!" – hirdette fejlécében). Az 1000–1200 példányt postai úton terjesztették, a lapnak elenyésző számú előfizetője volt: tekintettel a francia viszonyokra, a lap kerülte azt az élesen szabadkőműves-, protestáns- és zsidóellenes hangot, ami a magyar kormány által finanszírozott más, például Jehlicska-párti, szlovák sajtótermékek használtak. A lap elvi alapja a prágai centralizáció bírálata, és állítólagos szovjetbarátsága miatti kritika volt, emellett hangsúlyozta a szlovákok etnikai különbözőségét a csehektől (etnogenezisük szerint a szlovénekhez vagy a fehér horvátokhoz állnak közelebb – írták le többször a lapban), és időnként hitet tett a kelet-szlovákiai népköztársaság kassai alapító nyilatkozata mellett. Első látásra meglehetősen nehéznek tűnik a szlovják eszme (azaz a keletszlovák szeparatizmus) és a szlovák függetlenség összeegyeztetése. Dvorcsák írásaiból úgy tűnik, hogy ezt a két – egymást jobbára kizáró – követelést különösebb következetesség nélkül váltogatta, a cél inkább a beneši politika és az új állam, illetve a trianoni békeszerződés bírálata volt, mintsem az egyenes vonalú saját politika artikulálása. A lap 1939 szeptemberéig jelent meg, és bár a francia hatóságok többször fontolgatták a betiltását, erre végül nem került sor.

Dvorcsák emellett termékeny pamfletistának bizonyult, a két világháború között magyarul, angolul és franciául mintegy tucatnyi kiáltványt, brosúrát, füzetet írt és szerkesztett. Ebbéli tevékenysége a harmincas évek második felében volt a legintenzívebb, amikor Jehlicska Ferenccel együtt az emigráns Szlovák Nemzeti Tanács képviselőjeként bukkant fel az európai fővárosokban.[484] Dvorcsák sokszor és szívesen hivatkozott külföldi útjaira, a magyar revízió

483 Archives de la Préfecture de Police de Paris, BA 1997, dossier: Dvortchak, Viktor, jelentés, 1925. március 10.

484 Ld. Victor Dvortchak: *L'Homme fatal de l'Europe...* Paris, 1937. Victor Dvortchak: *La Slovaquie „indépendante".* Paris, 1939. Victor Dvortchak: *La Vérité sur le traité de Trianon vaut bien un quart d'heure.* Paris, 1933. François Jehlicka – Victor Dvortchak – François Unger: *Mais oui ! Les Slovaques sont séparatistes!* Annemasse-Genève, 1938. François Jehlicka – Dvortchak, Viktor: *Prague in extremis: l'avion russe en détresse,* Genève, Édition du Conseil Slovaque, 1938. Francis Jehlicka – Victor Dvorchak: *Should Great Britain go to war for Czechoslovakia? an appeal to British common sense for the sake of world peace, by the Slovak council.* London, 1937.

érdekében nemzetközi szervezetekben kifejtett tevékenységére: Marc Sangnier nemzetközi békemozgalmának würzburgi konferenciáján ugyanúgy képviselte Magyarországot, mint a freiburgi egyetemen vagy valamely ostendei béke-konferencián.[485] Állítása szerint 1922-ben, Rómában horvát emigránsokkal került kapcsolatba,[486] majd később magával a horvát parasztpárt vezérével, Stjepan Radić-tyal. Felbukkant a franciaországi breton regionalisták környékén, azt állította, rokonságban áll Milan Hodžával, és rendszeresen látott el rekrutálói feladatokat a magyar külügyi szolgálat számára. Vélhetően ő szervezte be magyar ügynöknek Baján Vilmost, az eperjesi szlovák Tanácsköztársaság korábbi népbiztosát,[487] illetve a cseh sajtó, jelesül a *Národni Listy* állítása szerint ugyancsak ő állította Budapest szolgálatába Georges Roux reimsi ügyvédet, publicistát, aki a különböző regionalista szeparatizmusok mellett az olasz fasizmus és a magyar revíziós igények egyik legszaporább tollú támogatója lett a harmincas években.[488] Ennek a szigorú elvhűségnek valamelyest ellentmond Molnár Sándornak, a Párizsi Magyar Egyesület volt főtitkárának emlékezése, aki szerint, neki személyesen Dvorcsák többször kijelentette, hogy szimpatizál a párizsi magyar októbrista, szociáldemokrata és kommunista emigráció törekvéseivel, képviselőiket „jó magyar embereknek" tartja, és demokratikus törekvéseik abszolút méltányolhatók.[489]

A húszas évek második felében a volt képviselő a párizsi magyar egyesületi életben is fontos szerepet játszott néhány évig mint a „franciaországi magyarok nesztora" (legalábbis az MTI Országos Tudósítójának szóhasználata szerint). 1927-től a Párizsi Magyar Egyesület ügyvezető alelnökeként bukkant fel. [490] Felemelkedése meglehetősen gyors volt, olyannyira, hogy amikor az egyesület elnöke, Mannheim Lajos bankár az 1929. február 15-i ülésen bejelentette

485 Würzburgra ld. Congrès international de Wurzburg. La Lanterne, 1927. szeptember 8. Utóbbira ld. MTI Házi tájékoztató, 1930. szeptember 12. 604. szám.

486 MNL OL K 64. Külügyminisztérium, reservált iratok, 5. cs. 11. t. 162/res-1922, Dvorcsák Győző levele Kánya Kálmánnak.

487 Uo. 13. cs. 7/a t., 416res, Dvorcsák Győző jelentése 1924. szeptember 23.

488 Archives du Ministère des Affaires Etrangères, (La Courneuve), Europe, 1918–1940, Hongrie, vol. 116, 144–145. f. Charles-Roux prágai követ André Tardieu külügyminiszternek. Prága, 1932. március 6.

489 OSZKK, Molnár B. i. m. Fol. Hung. 3574/3, 109–113. f.

490 Párisi Magyar Egyesület 1925–1927, Páris, 1927, az Egyesület kiadása: még csak a választmányi tagok között jegyzi.

lemondási szándékát az egyesület éléről, a vezetést Dvorcsák kezébe kívánta letenni.[491] Erre a váltásra nem került ugyan sor, mert a vezetőség maradásra bírta a square Vergennes-i Magyar Ház építésével elfoglalt egyesület elnökét, de 1929-ben gyakorlatilag a volt képviselő irányította az egyesületet: fellépett nevükben a Magyarok Világkongresszusán az év nyarán, személyesen járt közbe Budapesten a Magyar Ház új rendelőjének finanszírozása ügyében, ugyancsak ő fogadta a Magyar Házban a Párizsba látogató Apponyi Albertet. Látogatta a vidéki szervezeteket: ő teremtette le Ölvedi László egyesületi titkárt, szlovákiai magyar költőt, amiért Dvorcsák északi iparvidéken tett látogatása alkalmával elaludt és lekéste találkozójukat.[492] 1929 őszén Lyonba utazott, hogy megszervezze az oda Sárvárról kivándorolt textilmunkások körében a magyar társaskört.[493] 1929. október 7-én azonban váratlan változás állt be státuszában: a választmányi ülésen lemondott minden pozíciójáról, mert *„a m. kir. külügyi kormány – felsőbb politikai okokból – nem tartja összeegyeztethetőnek azt, hogy az Egyesület ügyeit tovább vezesse”*. Tagtársainak noszogatásra maradt még a posztján, hogy megtalálják utódját, de két héttel később megvált pozíciójától: utóda Müller (Molnos) Lipót, a Francia–Magyar Egyetemi Tájékoztató Iroda (a Párizsi Magyar Intézet elődje) vezetője lett, akit egy évvel korábban Dvorcsák rendkívül fennsőbbséges modorban oktatott ki egy szlovák témájú előadás kapcsán.[494] Azt, hogy a hirtelen lemondás mögött politikai okokat sejthetünk, a Külügyminisztériumra hivatkozás mellett az is erősíti, hogy ugyanezen az ülésen mondott le főtitkári pozíciójáról Honti Ferenc, aki a Revíziós Liga párizsi titkára lett, majd 1945 után, immár François Honti néven francia újságíró, a *Le Monde diplomatique* alapítója. Minden jel arra mutat, hogy a Vojtech Tuka csehszlovákiai elítélése után a magyar kormányzat újrapozicionálta szlovákpolitikáját, és az idegen nyelveken jól beszélő politikusra szüksége volt, hogy a megmaradt kevés aduk egyikét, František Jehlička teológusprofesszort felügyelet alatt tartsa, és vele tandemben alakítsa a magyarbarát szlovák emigráció vezetőjének szerepét. Márpedig ebben az esetben túlságosan átlátszó lett volna, ha ezt a feladatot úgy látja el, hogy ezzel párhuzamosan egy külföldi magyar egyesület vezetője is. Dobai Székely Andor

491 MNL OL K 708. 1. cs. , jegyzőkönyvek 1925–1938 pallium, Jkv. 1929. február 15.11. f.

492 Uo. 3. cs. 3. t. Dvorcsák ügyvezető alelnök Ölvedi Lászlónak. Paris, 1929. június 18. 332. f.

493 Uo. 1. cs. , jegyzőkönyvek 1925–1938 pallium, Jkv. 1929. június 14. 4. f.

494 MNL OL K 757. 32. cs. 5. t., 1007. f. Dvorcsák Győző levele Molnosnak előadásáról, Párizs, 1928. február 7.

festőművész, a választmány másik tagja, az egyesület későbbi elnöke aggódott Dvorcsák távozása miatt, mivel Mannheim elnök személyében *„nem látta biztosítva az egyesület hazafias irányú működését”*. Ennek ellenére Dvorcsák eltávolodott az egyesülettől, csak a Párizsi Magyar Birkózóklub elnöki posztját őrizte meg a harmincas évek elején is.[495] A Párizsi Magyar Egyesület jegyzőkönyveiből világosan kiderül ebben az időszakban, hogy a kör tagjai nemcsak sportolással foglalkoztak: a kormánypárti magyar egyesületek, kommunisták által rendszeresen fenyegetett rendezvényein a rendfenntartói feladatokat is elláttak.

Harmincas évekbeli pályafutása a Szlovák Nemzeti Tanács 1933-as genfi létrehozásával, a szüntelen petíciózással és Jehlicska Ferenc állhatatos kísérgetésével telt. Berlin, Varsó, Róma közötti ingázásaik nem hoztak sok áttörést: különböző okokból sem az olasz, sem a német nemzetiszocialista diplomácia nem volt vevő a terveikre.[496] A *Slovaquie*-t továbbra is kiadta, de a lap teljes érdektelenségtől kísérve múlt ki 1939-ben. A müncheni válsággal és a világháború kitörésével a volt elnöknek és képviselőnek újból adódott valamelyes játéktér: a magyar kormányszervek, majd a Revíziós Liga a csehszlovák állam, majd a csehszlovák emigráció bomlasztásának szándékával vetették be, sokadszorra is felhasználni igyekezve Hodžához fűződő kapcsolatát.[497] Az idősödő Dvorcsák 1940 folyamán visszatért Magyarországra, ahol egy darabig szlovják mozgalmának feltámasztásán fáradozott, meglehetősen kevés sikerrel. A szívgyengeségre panaszkodó politikust 1943 augusztusában érte a halál Budapesten, a Gellért szállóban.[498] Pályája példa a kései nemzetépítés és az emigrációs politizálás csapdáira és egy diaszpóra (jelesül, a franciaországi magyar) politikai instrumentalizációjára, és Dvorcsák minden emberi gyengeségén túl arra, hogy az identitás, amilyenné megkonstruáljuk, milyen elmondhatatlanul szövevényes, illetve mennyire választás és mennyire születés kérdése.

---

495 Molnár d. n.: 164–166.

496 Ezekről ld. MNL OL K 64. 70. cs. passim. Különösen: 968res-1935, Bobrik Arno napijelentése Apor Gábornak, Berlin 1935. október 30., u0.641res-1936, Dvortsák Győző jelentése, 1936. szeptember 8.

497 MNL OL K 30. 7. cs. B/95e dosszié. Honti Ferenc levele Fall Endrének, Párizs, 1940. március 21.

498 Dvorcsák Győző meghalt. *Nyírvidék – Szabolcsi Hírlap,* 1943. augusztus 12. 2.

Cs. Szabó László a közgazdasági karon

„Beiratkoztam az orvosi karra. Egy félév múlva otthagytam az előkészítő természettudományok, vegytan és fizika miatt (...) s az átalakított Szerb utcai fogházban, azaz a Közgazdaságtudományi Egyetem ősépületében elvégeztem a diplomáciai szakot" – írta emlékezéseiben saját belépőjéről a felnőtt életbe.[499] Emlékirattól nem szokatlanul, a szerző nem teljesen pontosan idézte fel a múltat: nem diplomáciai szakot végzett, hanem konzulit és külképviseletit (amelyet hamarosan egyesítettek a közigazgatásival), illetve hogy a szóban forgó intézmény nem egyetem volt, hanem a Budapesti m. kir. Tudományegyetem közgazdasági kara, és nem fogház volt, hanem zálogház. Az alábbiakban arra vállalkozom, hogy a rendelkezésre álló – viszonylag gyér – dokumentáció segítségével rekonstruálni lehessen az író-esszéista pályájának kezdeti szakaszát, amelyet egy vadonatúj és az írónövendékek által kevéssé látogatott intézményben töltött el.[500] (Ebben szerepe lehet talán annak is, hogy a vele rokonságban álló Kuncz Ödön, Kuncz Aladár bátyja a kereskedelmi és váltójog nyilvános rendes egyetemi tanára volt a karon.) Három megközelítési mód kínálkozik. Egyrészt fontos bemutatni az 1920-ban létrejött közgazdasági kar helyét a korszak felsőoktatásában és megismerni az alapítás körülményeit. Majd sor kerül Cs. Szabó László egyetemi pályafutására, végül röviden igyekszem bemutatni az itt töltött évek hatását az esszéista prózájára.

A közgazdasági képzés létrehozása a 19. század vége óta erősen benne volt a közgondolkozásban: elsősorban a kereskedelmi kamara és az Országos Magyar Gazdasági Egyesület (az OMGE), a nagybirtok érdekvédelmi szervezete szorgalmazta felállítását. 1911-ben az országos jogászgyűlés pedig határozatba foglalta:

499 Cs. Szabó László: *Hűlő árnyékban.* Budapest, 1991, Gondolat. 72.

500 A dolgozat elkészítéséhez nyújtott segítséget köszönöm Szécsényi Andrásnak és Zsidi Vilmosnak (BCE Levéltára), illetve Draskóczy István professzornak (ELTE).

a közigazgatásban nem nélkülözhetők a közgazdasági ismeretek. Balogh Elemér, a Hangya vezérigazgatója 1900-ban mozgalmat is indított egy közgazdasági egyetem felállítására. Az érintett egyesületek 1912-ben emlékiratot intéztek az országgyűléshez a problémáról. Ugyanebben az évben a Műegyetem a VKM-mel való bizalmas megállapodás alapján megszervezte közgazdasági szakosztályát. A Hangya Szövetkezet 1917 márciusában 1 millió koronás alapítványt tett Károlyi Sándor, az OMGE alapítója emlékére és a létrehozandó egyetem céljaira. Zichy János 1918-as kultuszminisztersége idején újra lendületet kapott a tervezés, és a miniszter 1918 októberében átadta IV. Károlynak az egyetemalapítás iratait, de a forradalmak ismét elhalasztották megvalósítását. A kar első elemeinek életre hívását az 1920. január 12-én megjelent 272/1920. sz. miniszterelnöki rendelet tette lehetővé.[501]

Az intézmény felállítását azonban hevesen ellenezte több gazdasági képzést folytató tanintézet (Műegyetem közgazdasági osztálya, Keleti Akadémia, Budapesti Kereskedelmi Akadémia).[502] Heller Farkas, a műegyetem közgazdaságtan-professzora szerint a hivatalosan még meg sem alakult kar „az egyetemi autonómia megsértésével jött létre".[503] A budapesti tudományegyetem tanácsa 1920. július 26-án emlékirattal fordult Haller István miniszterhez, annak érdekében, hogy a tervezett kart ne nyissák meg. *„A közgazdasági egyetem felállítása teljesen törvénytelen. Fölhatalmazás nélkül nevezték ki a tanárokat. Ezért a kormányt vád alá kellene helyezni"* – vélekedett Ballagi Aladár egyetemi prorektor.[504] Ezek a protestálások nem sokat értek azonban egy nagyon is súlyos érvvel szemben: az új kar kinevezett egyetemi tanára éppen magyar királyi miniszterelnök is volt egyúttal. Teleki Pál szorgalmazására szavazta meg a Nemzetgyűlés az 1920. évi XXXI. törvénycikket a közgazdaságtudományi kar felállításáról. Teleki már miniszterelnöki programbeszédében célzott annak szükségességére, mert ez az

501 Budapesti Corvinus Egyetem Levéltára (a továbbiakban BCEL), 5. b. – a Dékáni Hivatal iratai, 30. doboz, egyesítési ügyek, A melléklet, Teleki Pál összefoglalója a kar előtörténetéről, d. n., h. n., 1–8. f.

502 Mihalik István: Küzdelem az önálló egyetemi szintű közgazdászképzésért. In: Szögi László – Zsidi Vilmos (szerk.): *Tanulmányok a magyarországi közgazdasági felsőoktatás történetéből.* Budapest, 1995 (a Budapesti Közgazdaságtudományi Egyetem Levéltárának Kiadványai 2.), 71–73.

503 *Szózat,* 1920. január 8.

504 MNL OL K 636, Vallás- és Közoktatási Minisztérium iratai, Egyetemek, főiskolák, 1928–4–16399, 268–269. f., a bölcsészkari tanács 1920. szeptember 15-i ülésének jegyzőkönyve. Másolat BCEL, 5. b. 28. doboz.

intézet a jog- és államtudományi kar tehermentesítését oldja majd meg, s jóvoltából „kapcsolatba hozzuk a gazdasági tudományt az egyetemmel, és a gazdasági tudományoknak nagyobb és szélesebb érvényesülést" lehet biztosítani.[505] Az akkor már lemondott miniszterelnököt 1921 nyarán a kultuszminiszter visszahelyezte nyilvános rendes egyetemi tanári állásába, a kar gazdaságföldrajzi tanszékére.[506] És Telekinek, illetve az 1922–23-as első dékánságának el nem túlozható jelentősége volt a közgazdasági képzés megszilárdításában.

Az új kar első dékánja, a századelő agrárius mozgalmainak egyik központi figurája, Bernát István volt, aki az MTA épületében 1920. október 31-én tartott tanévnyitó beszédében kijelölte az új kar irányát: „[Az előző évtizedekben] *a magyar közéletben határozottan antiagrárius és józan szociálpolitikával ellenkező áramlat uralkodott. Apponyi Albert grófot ama bizonyos szociális olajcseppért majdnem megkövezték.* [...] *Az újabb események után ezzel a politikával szakítani kell! A kormány érezte ezt, amikor az új kart megalapította. Ennek lesz feladata az új, a réginél kifogástalanabb, a nemzet túlnyomó többségének érdekét szem előtt tartó közgazdaságpolitika előkészítése és olyan nemzedéknek a nevelése, mely ebben az irányban becsülettel és sikerrel működni tud.* [...] *Sem a nyereségvágy, sem a proletárdiktatúra szörnyűségei nem lehetnek a jövő nemzedék ideáljai. Ezeket a keresztyén lelkiismeret ellenőrzése alatt álló törekvéseknek kell helyettesíteni*."[507] A dékán beköszöntője tehát világosan jelezte: az új kar a keresztény szellemű gazdasági képzés központja kívánt lenni, az új kurzus egyeteme, amely megtöri a kereskedelem és a pénzügyek terén nyomasztónak tekintett zsidó túlsúlyt.

A kar, bár a numerus clausus évében jött létre, csak részben változtatta valóra alapítóinak szándékait. Az említett elképzeléseket maga a kar tette kérdésessé annyiban, hogy első tanácsüléseinek egyikén megfogalmazta, hogy „a kereskedelmi és a mezőgazdasági szakon a numerus clausust nem helyesli, mert e szakok a szabad pályákra készítenek elő, ahol korlátozásnak nincsen helye".[508]

505 Teleki Pál: *Válogatott politikai írások és beszédek.* (szerk.: Ablonczy Balázs). Budapest, 2000, Osiris. 108–109.

506 BCEL, 6. b., 45. doboz, 1513/1921. ikt. sz. Vass József kultuszminiszter átirata Bernát István dékánnak, Budapest, 1921. június 20.

507 BCEL, 5. b., 1. doboz, 1830–1920. ikt. sz. , Bernát István dékáni megnyitója, 1920. október 31.

508 BCEL, 5. a. – Kari tanácsülési jegyzőkönyvek, 1. kötet. 32. ülés, 1920. szeptember 2., 4. n. p., 157. f.

Talán a tanács álláspontjának is betudható, hogy az izraelita felekezethez tartozó hallgatók száma folyamatosan emelkedett a harmincas évek elejéig.[509]

A közgazdasági kar helyzete kezdettől felemás volt a budapesti egyetemi struktúrában. Önállósodás vagy betagozódás: ez volt a dilemma a húszas évek eleje óta. (Sőt, néha még a kar vidékre – Debrecenbe – költöztetése is felmerült.) 1934-ben végül a közgazdasági kart egyesítették a Műegyetemmel, az állatorvosi főiskolával és a soproni bányászati főiskolával: így hozták létre a József Nádor Műszaki és Gazdaságtudományi Egyetemet.

Az önálló kar indulása 1920-ban az átlagosnál is nehezebb volt. Az oktatás ideiglenes helyiségekben kezdődött el: például a Sándor (ma Bródy Sándor) utcai régi képviselőházban, és egyesületi helyiségekben, illetve az Esterházy (ma Puskin) utca egyes épületeiben. Majd nem sokkal később, az 1922–23-as tanévtől beköltözhetett a kar a Szerb utcai egykori klarissza kolostor, majd zálogház átalakított épületébe (jelenleg az ELTE épülete). Az új kar a kereskedelmi-közgazdasági képzés mellett mezőgazdasági, közigazgatási szakosztályokat is magába foglalt, illetve indult itt diplomáciai-külügyi képzés, és az új kar magába olvasztotta a korábbi Keleti Kereskedelmi Akadémiát is. Az intézmény népszerűségét a politikai konjunktúrán túl növelte, hogy tandíjai viszonylag alacsonyak maradtak, hamarosan doktori címeket is kiadhatott, illetve a korábban Bécsben nevelt diplomaták képzési helyévé is vált. Bár a magyar királyi külügyminisztérium folyamatosan elégedetlenkedett a képzés színvonalával, tartalmával, sőt azt is igyekezett elérni, hogy a külügyi szakot olvasszák egybe a közigazgatásival, nehogy a végzetteknek az a képzetük támadjon: a Dísz téri külügyminisztérium automatikusan átveszi őket állományába, a képzés elindult és folyamatosan tartott a húszas években, évente néhány felvett hallgatóval.[510] Mindenesetre a honi diplomataképzés megteremtésének a húszas évek legelején szintén erős politikai hátszele volt: a parlamenti felszólalásokban, újságcikkekben se szeri, se száma a korábbi közös külügy apparátus és a „ballplatzi szellem" kárhoztatásának, sőt a visszaemlékezések szerint a minisztérium apparátusában is jelen voltak látens ellentétek a korábbi ballhausplatziak és az

509 Erről a kar évente vezetett statisztikái tájékoztatnak 1925–26-ra pl. BCEL, 5. b. 10. doboz, 3352/1925. ikt. sz.

510 BCEL, 5. a. 8 dob., kari jegyzőkönyvek, 1927. december 15., 45. n. p.

1920 után az apparátusba kerültek között.[511] (A képzés fontosságát ugyancsak jelezte, hogy ellentétben a többi szakosztállyal, a diplomáciai szakirányra egyáltalán nem fogadtak be zsidó származású hallgatót.)

Erre a viszonylag exkluzív szakra vették fel Cs. Szabó Lászlót 1923 őszén.[512] Egyetemi törzslapján címként az önéletrajzában is említett József utca 51. szerepelt (*„Érthetetlen, hogy szótlanságig elidegenült szüleim, jóformán beszélő viszonyon kívül, megpróbáltak pár évig együtt élni a József utca 51-ben, az Őr utca sarkán”*[513]), édesapja foglalkozásaként viszont „fuvarvállalat-tulajdonos” lett beírva, ami nem tudni, hogy abban az időszakban mennyire fedte a valóságot. Évfolyam- és diáktársai között egyaránt megtalálni később karriert befutott diplomatákat (Szegedy-Maszák Aladár, Parcher Félix), a korszak ismert újságíróit (Saád Béla, Nyikos Kálmán) vagy politikusait (Mester Miklós). Az induláskor még 82 főt számláló évfolyam az 1926/27-es tanévre megfeleződött. A fennmaradt egyetemi törzslapok tanúsága szerint Cs. Szabó a szorgalmas diákok közé számított. Általában „igen szorgalmas” és „jelesen kollokvált” bejegyzéseket kapott, egyedül a mérlegtan és a polgári peres és peren kívüli eljárások tantárgyból kapott jó rendű osztályzatot. (Még az állattenyésztési enciklopédia című tárgyat is sikerrel abszolválta, ami meglepő az írót, viszont kevésbé az a *Színházi Élet* oldalain is tündöklő úrlovast ismerve.[514])

Az 1925–26-os tanévben Párizsba utazott, ösztöndíjjal (*„egyetemi tanulmányaimat megszakítva egyetemi tanulmányokért harmadosztályú vasúti fapadon ősszel kimentem Párizsba”*[515]). Erről és közlésre szánt írásának szerkesztési munkálatairól barokkos humorú levélben referált Zolnai Bélának, aki ettől az évtől tanított Szegeden.[516] Párizsban a mai Institut d'Etudes Politiques (közkeletű nevén Sciences Po) elődjére, az École libre des sciences politiques-ra

511 Teleki külügyminiszternek már első beszédében meg kellett védenie a korábbi közös diplomatákat. Ld. Teleki: Válogatott… i. m. 61.

512 Indexe 1923. október 25-én kelt. Ld. BCEL., 5. c. 142. dob. (Törzslapok és anyakönyvi lapok), konzuli és külképviseleti szak, Csekefalvi Szabó László törzslapja az 1924/25. tanév első félévéről.

513 Cs. Szabó: Hűlő… i. m. 62.

514 Egyik felismerhető fotója: Karusszel a Nemzeti Lovardában. *Színházi Élet,* 1928. 8. sz. 36.

515 Cs. Szabó: Hűlő… i. m. 74.

516 MTAKK, Ms 4119/718, Cs. Szabó László levele Zolnai Bélának, 1925. november. Tekintettel azonban arra, hogy a Széphalom (amelyben Cs. Szabó három írást jegyzett 1928 és 1930 között) csak 1927-ben indult, kissé tanácstalan vagyok atekintetben, hogy ez melyik folyóirat lehetett.

járt. Párizsi élményeiről inkább irodalmi és művészeti vonatkozásokban szólt, és azt a tényt emelte ki, hogy Franciaország milyen szerepet játszott életében (*„Első párizsi évem után rám nőtt Franciaország”*[517]) ottani tanulmányairól és élményeiről alig tudunk valamit.[518] Alig hihető például, hogy a neki és évfolyamtársainak diplomáciatörténetet tanító és később minisztériumi tisztviselővé, illetve a magyar egyesületi élet tótumfaktumává váló dr. Nagy Iván, aki 1925–26-ban a Párizsi Magyar Diákegyesület elnöke volt, ne került volna vele kapcsolatba. Annál is inkább, mert bár Cs. Szabó emlékezéseiben igyekezett üdvös távolságtartással írni iskolájáról, valójában nagyon is közösségi életet élt. Neve felbukkan báli rendezőként 1927 elején a közgazdasági karon, és egy nemrég publikált naplótöredékből tudhatóan még ennél is magasabbra tört.[519] 1928 elején elindult a Diákkülügyi Bizottság elnöki pozíciójáért: ez a szervezet a magyar egyetemi és főiskolai diákság nemzetközi kapcsolattartó szerve volt, a nagy diák- és bajtársi szövetségek közös ernyőszervezete. Vezetőségéből olyan későbbi közéleti emberek nevelődtek ki, mint Padányi-Gulyás Béla kisgazdapárti politikus, Zsilinszky Antal diplomata vagy Bede István későbbi londoni magyar követ. A szervezet tanárelnöke ebben az időben Teleki Pál volt, akinek Cs. Szabó alulmaradását tulajdonította. Korabeli naplójegyzetében nem kímélte Telekit:

> *„Feb. 10. Megválasztanak a Diákkülügyi bizottság alelnökének. Elnökjelölt voltam, de elnökségemet a bajtársi szervezetek (Turul, Hungária) és a Katolikus Diákszövetség ellenezték, gróf Teleki Pál, aki a választó intéző bizottság (MFHOSZ Területi Szövetség, Kat. D. Szöv., Prot. D. Szöv., Hungária – Műegyetem, Sportszövetség, Turul) elnöke óvatosságból és félelemből nem szavazott. A diákkülügyben viselt elnöki méltóságához éppen olyan kicsinyesen és rémülten ragaszkodik, mint a Közgazdasági Egyetemen lévő földr. katedrájához. S ezért a numerus clausus mozgalomban is a legelkeseredettebb uszító, csakhogy a diákságot katedrája hátvédjéül megnyerje.”*[520]

517 Cs. Szabó: Hűlő… i. m. 76.

518 Útjáról nem lelni fel ösztöndíjas jelentést sem az egyetem levéltárában, sem a Magyar Nemzeti Levéltár kultuszminisztériumi fondjában (K 636: Egyetemek, főiskolák).

519 *Pesti Hírlap,* 1926. december 8. 9. Sőt, azt is megtudjuk a tudósításból, hogy Cs. Szabó Somssich Mária grófnővel járta a nyitócsárdást. Ld. Közgazdász bál. *Pesti Hírlap,* 1927. február 9. 8.

520 PIM Kézirattár, V.4880, Cs. Szabó László naplója, 1928. február 10. A szöveget nemrég kiadta Balogh Tamás: „A mi korunk már egy átmeneti kulturtípus.” (Cs. Szabó László naplója, 1928). *Forrás,* 2005. 1. sz. 4. (Mivel a kiadott szövegben néhol hiányok és kiolvasási hibák adódtak,

A fölébe kerekedő (amúgy később fiatalon elhunyt és különösebb karriert nem befutó – hacsak a Mussolini gazdaságpolitikáját elemző cikkét nem tekintjük annak – közgazda) elnökön néhány nappal később kissé bosszúállón elverte a port, amikor helyette mondott programbeszédet.

A stallum, legalábbis utazási lehetőségekben azért kifizetődött. Cs. Szabó 1928 tavaszán Oxfordban járt egy diákkongresszuson – életében először –, ahol a magyar határkérdésben is összemérte pengéjét a csehszlovák diákok képviselőivel.[521] A korszak diszkréten ellenzéki (bár a háború előtt Tisza István körében indított), liberális lapjának cikkében már feltűnik a csészabói próza megannyi sajátossága: a szigorú személyesség, a frivolba hajló irónia, a gyors kezű nemzetkarakterisztika, a mindenre kiterjedő műveltségsziporkák. (*„A területi integritásról szóló vität viccel kell kezdeni és nem a mohácsi vésszel"* – inti olvasóit Cs. Szabó László.[522])

Amellett, hogy oxfordi útjának egy Pesten félreérthető szabású flanelnadrág is az eredménye lett (*„oxfordi diákon alig láttam mást; a jellegzetes szabású ruhadarab megtévesztő hatása alatt sugdosva zaklatni kezdett ajánlatával egy középkorú férfi a József körút egyik sötét mellékutcájában".*[523]), 1941-es írásában már úgy emlékszik, hogy a vitára Teleki Pál készítette fel: ha viszonyuk nem is javult meg egy csapásra, de stabilizálódott.[524] Padányi-Gulyás Béla, elődje a bizottság élén, úgy emlékszik, hogy Teleki heteken át tartó felkészítő kurzust szervezett neki magának ugyanezen alkalomból. (Cs. Szabó felkészítéséről nem tud, pedig ugyanabba a gimnáziumba jártak – amit viszont kedvvel idézett fel –, mindketten erdélyiek voltak és reformátusok).[525]

---

a kézirattári jelzetre hivatkozom.) A *Színházi Élet* 14. jegyzetben idézett száma meg is magyarázza a napló vissza-visszatérő „karusszelpróbáit": a zene, a tánc és a lovaglás művészi összehangolását jelentette egy produkcióban a Nemzeti Lovardában. Teleki a következő évben már lemondott tanárelnöki állásáról a bizottságban, és helyére Yolland Artúr, a bölcsészkar tanára lépett.

521 Útjáról cikkben is beszámolt: Csekefalvi Szabó László: Diákkongresszus Oxfordban. *Újság,* 1928. április 12. 6.

522 Uo.

523 Cs. Szabó: Hűlő… i. m. 71.

524 Cs. Szabó László: Kárpátalja a magyar hazában. In: uő.: *Haza és nagyvilág.* Budapest, 1942, Franklin. 101–103. Teleki 1939 végén már mint volt tanítványát küldte Párizsba, hogy tárgyaljon a finnországi magyar légió átutaztatásáról.

525 Padányi-Gulyás Béla: *Vallomás egy elsüllyedt világról.* München, 1975, Aurora. 46.

Tavasszal még Cs. Szabó Leidenben járt, ahol a magyar nacionalizmusról adott elő, majd az év nyarán ismét ellátogathatott Párizsba egy magyar diákdelegáció tagjaként.[526] Mégha ebben a delegációban olyan kevéssé élvezetes társaságban kellett utaznia, mint például Bánsághy Györgyé, a Turul örökös fővezéréé, aki ugyan tíz évvel idősebb volt Cs. Szabónál, de örök diákként jelen volt a korszak minden ifjúságpolitikai rendezvényén. [527]

Az utakkal diákélete bevégződött. 1928 júliusától elkezdte államvizsgáit, amelyeket többnyire jó eredménnyel abszolvált. Sőt azon kisebbséghez tartozott, amely a vizsgáit egyhangúlag illetve szótöbbséges kitüntetéssel tette le, ennélfogva neve megjelent a kultuszminisztérium hivatalos közlönyében is.[528] Tette mindezt annak dacára, hogy némely tanáráról nem volt túl nagy véleménnyel: *„Gyűlöltem a tanáraimat s mohón keresem a Czettler* [Jenő agrárpolitikus] *ezerszáz oldalas könyvében azt a sort, amelyben nevetségessé lehet. A vizsgára való készülés idején a legnagyobb erőfeszítéssel kerestem a professzoraim könyvében azt a passzust, amelyen keresztül láttam, hogy egy nálam jelentéktelenebb ember áldozata vagyok."*[529] A jegyzőkönyvbe végül bekerült a jól megérdemelt „végbizonyítványt kapott" pecsét is. Cs. Szabó elválása a kartól azonban egyáltalán nem volt lezárt ügy: doktori címet is kívánt szerezni.

Az újonnan alakult intézmény egyik húszas évek közepi feljegyzésében kevélyen jegyezte meg, hogy *„a közgazdasági doktori nem bír képesítő jelleggel, csak tudományos fokot jelent, csak tudományos értekezést fogadnak el, aminek az az eredménye, hogy a tömegdoktor helyett csak a legkiválóbbak aspirálnak erre".*[530] A „nyomasztó gazdasági viszonyokra tekintettel" a doktorátust szerzőket már a húszas években felmentették a kinyomtatás kötelezettsége alól, és mindössze két gépelt példány beadását kérték tőlük. Ezt az engedélyt Cs. Szabó is megkapta, így doktori dolgozata *(A középkori háziipar kérdéséhez, különös tekintettel a flandriai és firenzei gyapjúszövésre)* vélhetően örökre elveszett.[531] Az Henri

526 Tanítás és tanulás. *Budapesti Hírlap,* 1928. május 31. 13.

527 Magyarok a párizsi diákkongresszuson. *Budapesti Hírlap,* 1928. augusztus 12. 16.

528 Hivatalos Közlöny, 1928. december 15. 355. Vö. BCEL, 5. f. államvizsga jegyzőkönyvek, 2. kötet. 1928. június 19., ill. 3. kötet. 537. és 587. lap.

529 PIM Kézirattár, V.4880, Cs. Szabó László naplója, 1928. február 23.

530 BCEL, 5. b. 12. dob., 2807/1926. sz., Feljegyzés, 1926. szeptember 4.

531 BCEL, 5. b. 11. dob., 10/1926. sz. az 1925. évi december 17-i kari ülés határozata. Ill. 5. a.12. dob., Kari tanácsi jegyzőkönyvek, 1932. február 25., 18. n. p.

Pirenne belga középkortörténész magyarországi recepcióját bemutató alapos tanulmány okkal feltételezi, hogy Cs. Szabó az általa tisztelt mester munkáit is felhasználta művében, ami *„lényegében öt forradalmi járványévről szól 1378 és 1383 között, amikor összejátszás nélkül takácslázadások és parasztfölkelések hullámai söpörtek végig országról országra nyugaton”.*[532] Ettől a diplomáciai pályától némileg eltérő tárgyválasztásra Cs. Szabó nem adott magyarázatot emlékezéseiben, de minden bizonnyal ekkor már nem érdekelte a külügyi karrier: a középkori textilipar kérdéseivel való bíbelődés az irodalom és a művészettörténet felé való végleges fordulást jelzik. 1928-ban, egyetemi kurrikulumának végén jelent meg első „igazi” novellája, a *Látogatás Antwerpenben*.[533] Cs. Szabó dolgozatának az általa nem különösebben kedvelt Czettler Jenő, illetve Fellner Frigyes voltak a bírálói, és az 1931–32-es tanévben ismét Teleki Pál volt a dékán. Summa cum laude vizsgázott valamennyi tárgyból, és 1932. június 18-án doktorrá avatták. Doktori oklevelét azonban csak két évvel később küldték utána Pécsre, 3 pengőért, mint erről a kar pontosan vezetett oklevélkönyvei tájékoztatnak.[534]

Jóllehet, az irodalom foglalkoztatta, a harmincas években Cs. Szabó szinte makacsul ragaszkodott ahhoz, hogy közgazdasági publicisztikai tevékenységet is folytasson. Miközben esszéiben is szüntelenül visszaköszön doktori témájának mondanivalója, a nagy pestisjárvány és a 14. század nyugtalan világa, a *Doveri átkelés*t és más műveit is kiadós közgazdasági megjegyzésekkel gazdagítja. Ugyanakkor a harmincas évek végéig ragaszkodott ahhoz, hogy nemcsak a *Válasz*ban vagy a *Nyugat*ban, de éppenséggel a *Közgazdasági Szemlé*ben is vagy a rádióban is beszéljen gazdasági kérdésekről.[535] (Sőt, még 1941-ben is tagja volt a Magyar Közgazdasági Társaság igazgató választmányának.) Írt Berzsenyiről, a középkori magyar réztermelésről, a roosevelti New Dealről. Igazából nem közgazdaságtudományt művel, ahogy egyik elemzője megjegyezte,

532 Cs. Szabó: Hűlő… i. m. 72. Vö: Draskóczy István: Henri Pirenne (1862–1935) magyarországi recepciója az 1894 és 1945 közötti időszakban. In: Kádár Zsófia – Lakatos Bálint – Zarnóczki Áron (szerk.): *Archivariorum historicorumque magistra. Történeti tanulmányok Bak Borbála tanárnő 70. születésnapjára.* Budapest, 2013, Magyar Levéltárosok Egyesülete. 438–439.

533 Egy sajátkezűleg kalligrafált, vélhetően ajándékba adott példánya fellelhető *Vendégjáték Antwerpenben* címmel: PIM Kézirattár, V.3715, 1927. december 16–23.

534 BCEL, 6. f . doktori nyilvántartás 1. kötet. 469. sz.

535 Az utóbbit Balogh Tamással, a későbbi Lord Baloghgal társszerzőségben: Balogh Tamás – Cs. Szabó László: Az angol konjunktura titka. *Közgazdasági Szemle,* 1936. 609–616.

hanem gazdaság-művészetet.[536] Kései, emigrációban írt műveiben is fel-felsejlik ez az érdeklődés, és unos-untalan visszafordul kedves takácsaihoz, pestiseseket mentő szerzeteseihez. Ez nála nem öncélúság, már a kezdetektől, hanem emancipatorikus igény: a közgazdaság az a nyelv, amellyel az európai Magyarországról beszélni lehet, és a múlt beszéltethető. Ahogy 1928 elején hetykén megjegyezte: *„Azt hiszem én vagyok az első Magyarországon, aki a történelmet nem úgy fogom fel, mint a szentek legendáját”,* majd hozzátette: *„Ha a török és utána a nemzeti tetszhalál el nem pusztította volna még a nyomát is ennek a keresztény Magyarországnak, Magyarország egyáltalában nem volna rendkívüli ország, és a magyar nem vallaná magát Keletről jövő fajnak, hanem latinnak, mint az aacheni német.”*[537]

536 Lengyel László: Két gazdász portréja. Varga István és Cs. Szabó László eltérő pályaíve. In: Hanák Péter (főszerk.) – Nagy Mariann (szerk.): *Híd a századok felett. Tanulmányok Katus László 70. születésnapjára.* Pécs, 1997, JPTE. 433.

537 PIM Kézirattár, V.4880, Cs. Szabó László naplója, töredék. 1928. október 14.

„…az ősi Kelet virágainak színpompája”

Gondolkodás eredetről és néprokonságról Medgyaszay István építőművész munkásságában

Az alábbi írás arra vállalkozik, hogy a történettudomány eszközeivel mutassa be a művész gondolatiságának főbb összetevőit, reflexióit a koreszmékről, illetve bemutassa gondolkozásának forrásvidékét. A magyar közgondolkodás a turanizmusról általában negatív szövegkörnyezetben hall. A turanizmus mint egyfajta közéleti-értelmiségi érzékenység számtalan, egymással szorosabb-lazább kapcsolatban lévő törekvésnek adott nevet. Átfogóan úgy lehetne megfogalmazni, hogy az a törekvés nevezhető turanizmusnak, amely a keleti érdeklődésből levont (téves vagy helytálló, az most mindegy) következtetések honi kulturális és közéletre való alkalmazhatóságát szorgalmazza.

Mi a turanizmus?

A turanizmus nem egyszerű Kelet iránti érdeklődést jelent, hanem az ott tapasztaltak átültetését a hazai gyakorlatba, *mert* Keleten érdekeink/rokonaink/gyökereink vannak.[538] Ez a fajta keleti érzékenység a magyar eszmetörténet elmúlt kétszáz évének egyik nagy, különböző okokból elfelejtett és elfelejtetett eszmeáramlata, amely – miközben jelentősen gazdagította Medgyaszay István világszemléletét – 1918 előtt a diadalmas expanzív Magyarország ideológiája volt, amely sokakat tömörített, Chorin Ferenctől Tisza Istvánon át Károlyi Mihályig,

538 A fenti tipológiát és az eszmekör kialakulását ld. Ablonczy Balázs: *Keletre, magyar! A magyar turanizmus története.* Budapest, 2016, Jaffa. 7–46. A taxonómiát 15–16.

sőt bizonyos értelemben Szabó Ervinig és Jászi Oszkárig. 1920 után azonban a lassan-lassan eltünedeztek a tudományos keletkutatás, a műgyűjtés, az akadémiai eredetkutatás szempontjai.

A keleti törekvéseknek lett eredménye az 1910-ben életre hívott Turáni Társaság, amely Vámbéry Ármin díszelnöksége és Teleki Pál elnöksége mellett tömörítette a magyar akadémiai/egyetemi szféra orientalista, földrajzos és néprajzos elitjének zömét, az ország politikai vezetőrétegének jelentős részét és lelkes, a néprokonság iránt elkötelezett aktivistákat. A tudományos premisszákat erre Max Müller 1850-es évekbeli nyelvi osztályozása teremtette meg, amely meghatározta a „turáni nyelvek" csoportját. Müller elképzelései, magyarra fordított művei, hazai ismertsége (1874-ben a Magyar Tudományos Akadémia tagja lett) miatt akkor is érvényesnek számítottak, amikor az összehasonlító nyelvtudomány fejlődése az egész sémáról bebizonyította annak érvénytelenségét.[539] A fogalom meggyökerezéséhez nyilván kellett a magyar etnogenezis körüli bizonytalanság, illetve nem egy esetben éles tudományos polémia (mint például az ugor–török háború az 1880-as években Vámbéry, illetve Budenz és Hunfalvy hívei között), általánosabban a magyarság keleti eredete és mintakövetése közötti permanens feszültség, illetve – művészek esetében – a nemzeti stílus, közelebbről a nemzeti építőművészet mibenlétéről folytatott végeérhetetlen viták.[540] Ahhoz, hogy a turanizmus kiléphessen a magyar egyesületi világ bizalmi közegéből, kiléphessen egy nagyobb színpadra, 1916 és 1918 között élénk kormányzati támogatás is kellett: török, balkáni, sőt tatár fiatalok ösztöndíjprogramjára, a Konstantinápolyi Magyar Intézetre, tudományos expedíciókra, a *Turán* folyóirat évi tíz számának vaskos köteteire. Ezt a támogatást szimbolikusan is jelezte a tény, hogy a Magyar Keleti Kultúrközpontnak átkeresztelt egyesület beköltözött az Országház helyiségeibe, és egészen 1945-ig ott is maradt. 1918: a háború, a forradalmak, az összeomlás, illetve Trianon után a turanizmus alakot váltott: a diadalmas expanzió helyett a frusztráció ideológiája lett,

539 Müller és Magyarország viszonyáról ld.: zegernyei: Max Müller és a turáni átok. Nyelv és Tudomány, *nyest.hu*, 2011. július 8. https://www.nyest.hu/renhirek/max-muller-es-a-turani-atok (letöltve 2025. július 30-án)

540 Előbbire: Pusztay János: *Az „ugor–török háború" után.* Budapest, 1977, Magvető. Utóbbira ld. a mára klasszikussá vált szöveget: Keserü Katalin: Nemzeti gondolat a 19. század magyar építészetében. Az egyetemestől a regionális stílusig. In: *Sub minervae nationis praesidio. Tanulmányok a nemzeti kultúra kérdésköréből Németh Lajos 60. születésnapjára.* Budapest, 1989, ELTE BTK, 102–106.

a Nyugattól való elfordulásé. És miközben a kifejezés elég komoly karriert futott be a nyilvánosságban, kormányzói különvonattól, szőnyegkereskedéstől a közepes harckocsiig sok mindent neveztek el Turánról, a mozgalom akciórádiusza szűkült. Részben azért, mert 1920 után legalább három részre szakadt: a radikális és időről–időre felbomló Magyarországi Turán Szövetségre, a mainstreamet képviselő Társaságra és tudományos orientalizmust képviselő Kőrösi Csoma Társaságra, illetve különböző proxyszervezetek tucatjaira: a Magyarok Társaságára, a Magyar Nippon Társaságra, a Magyar-Indiai Társaságra és a többiekre. A kormányzat egyedül a néprokonsági mozgalomra (azaz a finn és az észt kapcsolat ápolására) adott támogatást, nagyobb tervekre nem. Az 1916 és 1918 közötti aranykor soha többé nem tért vissza.

Ez az az erőtér, amelyben a magyar turanizmus tevékenykedett, és ebben érdemes látnunk és elhelyeznünk Medgyaszay István működését a húszas-harmincas években. Medgyaszay neve 1918 előtt úgy bukkan föl a Társaság tagjai között, mint akinek a meghívását 1917-ben a művészeti szakosztály javasolja a munkabizottságnak. Tekintettel arra, hogy a neve Warga László és Csányi Károly műépítészé mellett szerepel, itt minden bizonnyal a szakosztály előadójának, Lechner Jenőnek a tevékenységét kell sejtenünk a háttérben, aki Warga jóbarátja és szomszédja volt.[541] Egy 1928-as híradás viszont már a közgyűlés résztvevői között emlegeti, sőt 1937-ben pedig a Társaság harmincnégy alapító tagja közé számítják – ami nem azt jelenti, hogy 1910-ben jelen lett volna, hanem csak az anyagi felelősségvállalás magasabb mértékét jelezte.[542] Az építész emellett tagja volt a Magyar-Indiai Társaságnak (itt egyenesen társelnök volt), a budai értelmiségieket tömörítő, elég exkluzív, de szinte kizárólag turanistákat tömörítő Magyarok Társaságának és a budapesti mecset ügyét felkaroló Hollós Mátyás Társaságnak.[543]

541 Társasági ügyek. *Turán,* 1917. II. sz. 119.

542 Társasági ügyek. *Turán,* 1928. I–IV. sz. 75. Valamint MNL OL, P 1384, a Turáni Társaság iratai, 9. doboz, 1937-es ügyviteli iratok, 791/1937 sz. taglista, d. n.

543 OSZKK, Fond 446, Turáni dolgozatok 1. passim. A Hollós Mátyás Társaság minden rezdüléséről beszámolt az egyesület háznagya által szerkesztett Budai Napló: Medgyaszay István a „Hollós Mátyás Társaság illusztris tagja". *Budai Napló,* 1927. szeptember 11. 3. (A vonatkozó cikk bérházépítési pályázatokról tudósít.)

A bécsi szál

Az alábbiak csak egy hipotézis körvonalai, jelesül arra keresem a választ, hogy Medgyaszay István hol töltődött fel a Kelet iránti érdeklődéssel. Lehetne erre a válasz, hogy néprajzi gyűjtései, a Malonyai Dezsőnek nyújtott segítség indította el ebbe az irányba. Ennél azonban a válasz összetettebb: úgy gondolom, hogy az 1899-es, illetve az 1900-1902-es, Bécsben töltött időszaka volt rá olyan hatással, elsősorban az Otto Wagner mellett töltött inasévek és Thallóczy Lajos köre.[544] És ezeket az emlékeket mozgósította azután az 1910 után feltámadó turáni divat, illetve fordította el őt a Nyugattól a trianoni békeszerződés sokkja.[545]

Mi is volt ez a kör?

Thallóczy sajátságos figurája volt a korabeli bécsi magyar hivatalnokok csoportjának. Történészi identitását mindvégig őrző (1913-tól ő volt a Magyar Történelmi Társulat elnöke) és egyre magasabbra jutó pénzügyminisztériumi tisztviselő, aki életét a megszállt Szerbia polgári kormányzójaként fejezte be 1916-ban, amikor minden idők egyik legnagyobb magyar vasúti szerencsétlenségében elhunyt. Életrajza egyébként a mai napig megírásra vár.[546] Thallóczy nemcsak tisztviselőként, a Theresianum (tehát a jövendő birodalmi elit, így például Bethlen István vagy a turanista szervezetekben mindvégig aktív Kállay Ubul) tanáraként volt fontos szereplője a Monarchia közéletének, hanem balkáni kutatásai, majd kiterjedt kapcsolatrendszere révén komoly szerepet játszott – mentora, Kállay Béni mellett – a boszniai, sőt az albán nemzetépítésben is.[547] Az általa alapított, a bécsi magyarok (vagy egyszerűen csak a Bécsbe látogató magyarok) számára alapított és fenntartott Deli Büzér Klub (amelynek Szekfű Gyulától kezdve Réthy László, a neves numizmatikuson át Károlyi Árpád történetíróig sok mindenki

544 A bécsi évekről: Potzner Ferenc: *Medgyaszay István.* Budapest, 2004, Holnap. 13–14.

545 Medgyaszay „keleti fordulatát" 1908 és 1911 közé datálja Ferkai András: Pagoda a Mátrában. In: Fajcsák György i - Kelényi Béla (szerk.): *Sanghay-Shanghai. Párhuzamos eltérések Kelet és Nyugat között.* Budapest, 2017, Hopp Ferenc Ázsiai Művészeti Múzeum. 124–125.

546 Életéről áttekintés: Juzbašić, Dževad – Ress Imre – Gottsmann, Andreas (Hrsg.): *Lajos Thallóczy, der Historiker und Politiker (Thallóczy Lajos, a történész és politikus).* Sarajevo–Budapest, 2010. Akademie der Wissenschaften und Künste von Bosnien-Herzegowina-Ungarischen Akademie der Wissenschaften, Institut für Geschichte. Történészi tevékenységéről újabban: Reisz T. Csaba (s. a. r.): *„Kedves Lajosom!" – Csánki Dezső levelei Thallóczy Lajoshoz, 1879–1916.* Budapest, 2017, Magyar Történelmi Társulat – MTA BTK TTI.

547 Utóbbiról ld. Csaplár-Degovics Krisztián: Thallóczy Lajos és az albanológia: vázlatok egy nemzetépítési kísérletről. *Levéltári Közlemények,* 2010. 1–2. sz. 167–189.

tagja volt) anekdotikus részeire most nem térve ki, két tényezőre hívom fel a figyelmet. Egyrészt Thallóczy kapcsolataira a magyar orientalizmus korabeli kulcsfiguráival: a Pulszkyakkal, Szemere Attilával. Illetve a későbbi turanista ideológusokkal: Márki Sándorral (aki egyetemi barátja volt) vagy a turanizmust messziről kísérő Jungerth-Arnóthy Mihály diplomatával (a Deli Büzérek közt Bunkuku becenéven szerepelt, és Thallóczy személyi titkáraként szolgált), későbbi tallini, helsinki, ankarai magyar követtel, illetve Móricz Péter konzullal, a Turáni Társaság ügyvezető igazgatójával.[548]

A személyi hálón túl fontos megemlíteni azt a szerepet, amelyet Thallóczy a balkáni magyar befolyás kiterjesztésében, illetve ennek szorgalmazásában játszott már a 19. század utolsó éveitől. Tőle származott a konstantinápolyi magyar intézet, sőt magyar gimnázium, az ösztöndíjprogram ideája, a balkáni-közel-keleti magyar kulturális előrenyomulás szorgalmazása, egészen odáig menően, hogy jöjjön létre balkáni–magyar bank, és Budapest fürdőváros jellegének propagálásával a gazdag keleti felsőbb osztályokat a magyar fővárosba kell vonzani.[549] Az agilis történész-hivatalnok kulcsszerepet játszott a Rákóczi-hamvak hazahozatalában is. Medgyaszay nemcsak a bécsi Büzértanya kidekorálásában vett részt Vedrődy István festővel (ezek a képek nem maradtak fenn), hanem tagja maradt a Thallóczy emlékét ápoló Thallóczy Lajos Társaságnak, rendszeresen részt vett a Vadászkürt szállóban tartott társasvacsorákon. 1937-ben pedig *Thallóczy Lajos művészlelke* címmel ő tartotta az éves serlegbeszédet is, amelyben kiemelte a húsz éve halott közéleti férfiúról annak „derűs művészi kedélyvilágát", illetve – számos anekdotikus részlet mellett – nem mulasztotta el megemlíteni, hogy Thallóczy „egész életét a magyarság történeti hivatásának szentelte", ami nyilvánvalóan a balkáni magyar előretörést jelentette.[550] Nem maradt fent olyan levél, amit Medgyaszay Thallóczynak írt volna, és a politikus

548 A Deli Büzér Klubról: Waktor Andrea: „Kegyelmes Büzérnagy!… Én ábrándozom a bécsi szép napokról". Thallóczy Lajos és köre Bécsben. *Budapesti Negyed* (46.) 2004. 4. sz. 435–456. A Thallóczy–Márki levelezés egy részét ld. Magyar Tudományos Akadémia Könyvtár és Információs Központ, Kézirattár, Ms 5166/848-918. A becenevekről és a kör tagjairól: OSZKK, Fond XI/1134, Thallóczy Lajos levelezésében és naplóban (sic) előforduló nevek kulcsa, Peregrin János átírása, d. n. [a húszas évek eleje].

549 Thallóczy terveiről: OSZKK, Fol. Hung. 1900. II. kötet. uő.: A Balkán félszigeten beállott változásokkal szemben Magyarország részéről követendő eljárás kulturális és gazdaság politikai téren.

550 Medgyaszay István: *Thallóczy Lajos művészlelke. 1937. december 3-i emlékbeszéd.* Budapest, 1938, Thallóczy Lajos Társaság. Idézetek a 16–17. oldalon.

sem említi őt 1899 és 1902 közötti naplójegyzeteiben.[551] Ám a visszaemlékezés intimitása és részletessége (az építőművész láthatóan számos büzér becenevét ismerte), illetve az a tény, hogy a szintén a körhöz tartozó Túry Gyula temetésén ő beszélt 1932-ben, mind arra utalnak: közel állt Thallóczyhoz és köréhez.[552] Fontos kiemelni, hogy ez a hatás nem direkt és nem azonnali: hogy a Kelet iránti érdeklődés szárba szökkenjen, kellettek a művész néprajzi gyűjtőútjai, kellett az érintkezés a gödöllői művészekkel, a keleti gondolkodás háború alatti konjunktúrája és nem utolsósorban a háború utáni összeomlás sokkja. Erről így írt a harmincas évek elején: *„Célom az ősi hun művelődés révén a magyar művészet ősiségének igazolása, ami a revízió alk[almával] fokozott[an] időszerű".*[553]

Medgyaszay keleti érzékenységének személyi szinten komoly próbája lehetett a Gálocsy Árpád és Szekfű Gyula között kirobbant peres ügy 1930-ban, amely egészen 1933-ig elhúzódott. Az intranzigens függetlenségi-fajvédő kohómérnök, minden irredenta és turanista tömörülés tótumfaktuma azzal vádolta a történészt, hogy *A száműzött Rákóczi* kéziratát egyenest Thallóczytól (tehát az udvartól) kapta volna. Szekfű, majd később a Thallóczy-család perre vitte a dolgot, a bizonyítás során tanúként sorra felvonultak a radikális turanizmus vezéralakjai (Barátosi Balogh Benedek, Krepuska Gyula és mások), akik együtt ültek Medgyaszayval és az építőművész előtt hódoló Gálocsyval a húszas években jobbára szűk körű asztaltársaságként fungáló Magyarok Társaságában. A másik oldalon viszont felvonult Thallóczy baráti körének színe-java. A kínos epizód (és Gálocsy részbeni felmentése, illetve 1934-es halála) elmúltával azonban úgy tűnik, nem került veszélybe Medgyaszay helye a Thallóczy Társaságban, sem hagyatéka, sem a fényképek, sem az írásos források alapján sem.[554]

551 OSZKK, Quart Hung 2459/1, Napló 1887-1900, illetve Quart. Hung. 2459/5, Feljegyzések, 1900 október – 1903. július 10.

552 A Túry-emlékbeszéd megtalálható: Medgyaszay Gyűjtemény, Medgyaszay-hagyaték, Társaság-album, Medgyaszay István beszéde, 1932. december 11. (Innen származik a címben jelzett idézet.) Nagyon köszönöm a családnak, különösen Ládonyiné Bartha Gabriellának, hogy a hagyatékba betekintést engedett.

553 Uo. India-album, Medgyaszay István levele Hevesy Vilmosnak (piszkozat), Budapest, 1933. március 26.

554 A szövevényes ügyről: Klebelsberg kultuszminisztert is kihallgatják a Szekfű–Gálocsy rágalmazási perben. Magyarország, 1930. november 20. 5. Thallóczy Lajos emlékének meggyalázását visszautasították a bíróság előtt. *Budapesti Hírlap,* 1931. január 29. 5. Gálócsy monstre-pere a Thallóczy-társaság tagjai ellen. *8 Órai Újság*, 1934. március 10. 5.

Az építőművész és Turán

Medgyaszay és a turanizmus kapcsolatában kevésbé perdöntő, hogy a művész tagja volt a Turáni Társaságnak, a harmincas évek elején pedig a ránk maradt névsorok tanúsága szerint rendszeresen részt vett a Turáni Társaság előadásain. Számos olyan szereplőt ismerünk a Társaság életéből, akik nem voltak különösebben aktívak, egyszerűen társadalmi állásuk vagy közéleti stallumuk predesztinálta őket arra, hogy felvételüket kérjék. Ugyanakkor találunk olyan kulturális személyiségeket, akik elkötelezetten turáni gondolatkörben tevékenykedtek, de a turáni szervezetekben nem tűntek fel: a művészek közül elég Mokry-Mészáros Dezső festőművészre gondolni, vagy a szobrász Medgyessy Ferencre, akinek egyes gondolatai szintén turanista jegyeket hordoznak. Medgyaszay elszórt kijelentései, levelei és munkásságának java (elég legyen utalni itt indiai útjára, az Irán-Turán Múzeum tervére, együttműködésére a két háború közötti képzőművészeti székely kultusz egyik kulcsfigurájával, Márton Ferenccel) bizonyítja, hogy a magyarság keleti eredete, és az ebből levonható következtetések mélyen foglalkoztatták.

Harmincas évekbeli levelezése a Párizsban élő Hevesy Vilmos repülőmérnökkel (a Nobel-díjas Hevesy György testvérével), egy magyar–maori, illetve – ez volt nyilván Medgyaszay szívének kedvesebb – magyar–munda–maori rokonság propagálójával azt mutatja, hogy az érte való petíciózásban nem volt rest felvállalni az akkor már a turanizmustól visszahúzódó magyar tudományosság fitymálását sem – ez jól látszik a Hevesy érdekében Zsirai Miklóssal folytatott levelezéséből.[555] (És nem félt megemlíteni pl. Bartucz Lajos antropológussal folytatott levelezésében azt a tényt, hogy a magyar–indiai rokonság neki legmélyebb személyes meggyőződése.[556]) Ennek alátámasztására lássunk egy idézetet:

> *„Szíves soraiban panaszlottakra én is megvallom, hogy amennyire lelkesített egész ázsiai utamon ősrokonaink művelődésének tanulmányozása, annyira meglepett és lehangolt idehaza, amikor közléseimet általában közönnyel fogadták. Ennek egyik okát a négyszázéves, sőt ezeréves nyugatias germanizálásban*

555 Medgyaszay Gyűjtemény, Medgyaszay-hagyaték, India-album, Medgyaszay István levele Hevesy Vilmosnak, Budapest, 1938. január 28.

556 MTAKK, Ms 4011/278 Medgyaszay István levele Bartucz Lajosnak, Budapest 1934. február 28.

látom. Embereink már szinte röstellik keleti származásunkat és mindazt, ami vele összefügg."[557]

Kertész K. Róbert építész, államtitkár, a Turáni Társaság elkötelezett tagja evidenciaként kezelte az építőművész keleti fordulatát, és így írt neki válaszul egy születésnapi köszöntésre, 1922-ben:

„Ez a figyelem mindig kedves emlékeztetője lesz ifjúságunk együtt eltöltött sok kellemes és értékes órájának. Igazad van, - a Kelet nagy gondolatában, annak hűséges imádatában találkozunk mi."[558]

Medgyaszay István nemcsak nézeteiért áldozatra kész ember, hanem jószívű barát is lehetett, aki a turáni mozgalom környékén megismert egyének patronálója is volt egyúttal. Lobbizott Kovács-Karap Ernő vagy Zajti Ferenc gyűjteményének megvásárlásáért a műegyetem rektoránál és Vásáry István debreceni polgármesternél.[559] Zajtival fenntartott kapcsolata nyilván további elemzést igényelne.[560] Milyen mértékben volt Zajti Medgyaszay Lucifere a Kelet és elsősorban India megismerésében? Hogyan fordította érdeklődését a Keleten belül India felé? Különböző okok miatt, a harmincas évek második felére ez a viszony mintha lazulni látszott volna, és a Magyar-Indiai Társaság is feloszlott. Arra azonban, hogy a keleti (esetenként eredetpolitikai) érdeklődés Medgyaszaynál nem önmagában való, azt Ravasz László dunamelléki református püspöknek írott levele világítja meg, annak amerikai útja előtt, 1929-ben. Medgyaszay egy füzetet küldött a püspöknek „Atilla hunjainak Indiába telepedett ivadékairól" ezzel a megokolással: *„Talán ezeknek az ősi kapcsolatoknak felemlítése is segítené az amerikai magyarság lelki világának egymás között is és mivelünk is leendő összefűzését. Oly ősi korból, amelyre a nyugati népek korántsem hivatkozhatnak, a dicsőséges*

557 Medgyaszay Gyűjtemény, Medgyaszay-hagyaték, India-album, Medgyaszay István levele Hevesy Vilmosnak, Budapest, 1932. október 24.

558 Uo. Társaság-album, Kertész K. Róbert levele Medgyaszay Istvánnak, Budapest, 1922. október 15.

559 Erről ld. uo. Társaság-album, Hültl Dezső, a műegyetem rektora Medgyaszay Istvánnak, Budapest, 1931. november 2. Valamint Debreceni Egyetemi és Nemzeti Könyvtár, Kézirattár, Sőregi János hagyatéka, Ms 13/90, Medgyaszay István levele Vásáry Istvánnak, Budapest, 1930. június 24.

560 Ezt a munkát elkezdte: Szabó Lilla: Zajti Ferenc festőművész és Medgyaszay István építész magyarságkutatásai. In: *A Herman Ottó Múzeum Évkönyve 46.* (2007), 447–470.

múlt öntudata kedélyvilágunk legmélyén teremtheti meg a vonzó, megértő testvéri szeretetet" – itt tehát egyértelműen a háború, a forradalmak és a békeszerződés utáni emancipatorikus törekvésről van szó Medgyaszay gondolkodásában.[561] A keleti eredet nem öncélú, hanem arra is szolgál, hogy ősisége büszkeséget adjon azoknak a magyaroknak, akik bevándorlóként, és volt ellenséges ország lakóiként élnek idegen földön – elveszített/elkóborolt testvérek ráadásul: legalábbis a korabeli magyar sajtó retorikája szerint.

Összegezve Medgyaszay Keletről vallott felfogását, ötvöződik benne a székely és egyáltalában a magyar népi autenticitás keresése, a keleti érzékenység, a rokonságtudat, a nemzeti egyenjogúsítás igénye, illetve a nemzeti építészeti stílus megteremtésére irányuló törekvés. Ez az egész azonban mit sem ért volna tehetség nélkül. Medgyaszay István útja bonyolult és összetett értelmiségi-művészi pálya volt, amelynek keleti érzékenysége valahol a Bécsben töltött évek alatt született meg. Erre ráerősítettek a századelő művészi áramlatai és közéleti aktusai. A margitszigeti Hadikiállítás és a trianoni béke bizonyos tekintetben döntően alakította ezt az érzékenységet, amely a másik nagy sorsforduló, 1945 után sem enyészett el teljesen: erre utal a művész hagyatékának némely darabja, illetve hozzátartozóinak visszaemlékezései.[562] Veje szerint Medgyaszay még halálos ágyán is a Sah-i-Zinda nekropolisz ablakíveit emlegette, és azt, hogy mennyire szeretne eljutni Szamarkandon túlra.[563]

Miközben a turanizmus politikai-közéleti üzenete elég hasznavehetetlennek tűnik (és tűnt a maga idejében is), a turáni gondolatnak művészeti téren tartós és a legjobbak munkáiban értékes maradványai vannak. Nem egyszerű orientalizmus ez, játék a formákkal, hanem a nemzeti múlt faggatása, önmagunk újra megtalálása. Boromisza Tibor és a mostanában újra felfedezett Mokry-Mészáros Dezső képei, Medgyaszay István épületei, Toroczkai Wigand Ede lakásbelsői vagy Medgyessy Ferenc szobrai ennek a művészi gondolkodásnak a lenyomatai, talán a legtartósabbak a magyar eredettel és a Kelettel kapcsolatos kulturális-közéleti reflexiók közül.

561 Medgyaszay Gyűjtemény, Medgyaszay-hagyaték, Társaság-album, Medgyaszay István levele Ravasz Lászlónak, Budapest, 1929. június 3.

562 Uo. Társaság-album, a Magyar Keleti Társaság meghívója Medgyaszay István számára, 1948. november 5-re.

563 Egyetemi Könyvtár, Kézirat- és Ritkaságtár, G 872, Bartha Zoltán: Fehér Könyv Medgyaszay alkotásai védelme érdekében, 1959–1982. 3. f.

A tanulmányok eredeti megjelenési helye

Skizze über den ungarischen Turanismus. *Ungarn-Jahrbuch,* 33 (2016/2017). Regensburg, 2018, Friedrich-Pustet-Verlag. 315–326. (magyarul itt jelenik meg először)

Néprokonság és néprokonítás a két világháború között. In: Bakró-Nagy Marianne (szerk.): *Okok és okozat. A magyar nyelv eredetéről történeti, szociálpszichológiai és filozófiai megközelítésben*. Budapest, 2018, Gondolat. 61–76.

Vázlat a magyar konzervativizmusról. *Confessio,* 2005. 4. sz. 12–17.

„Székely fiúk" – Az Erdély-kultusz magyarországi hálózata, 1920–1970. In: Boka László – Biró Annamária (szerk.): *Értelmiségi karriertörténetek, kapcsolathálók, írócsoportosulások 4.* Nagyvárad–Budapest:, 2021, reciti–Partium Kiadó. 213–236.

A népiek ébresztése (itt jelenik meg először, előadásként elhangzott 2016. október 8-án, a Történelemtanárok Egyletének konferenciáján Budapesten, a Kossuth Klubban.)

„Mégis azt kívánom, hogy legyenek boldogok." Fiumei menekült tanárok az impériumváltásról. In: Kárpáti Attila István – Pásztor Katalin – Sóti Lajos – Várkonyi Gábor (szerk.): *„…a jövendőnek urai vagyunk." Tanulmányok Csorba László tiszteletére*. Budapest, 2022, Martin Opitz Kiadó, 19–24.

Ribillió északon – Egy Szent István-napi verekedés 1929-ben. *Múltunk*, 2009. 2. sz. 164–179.

Rejtelmes sziget – A Luppa-szigeti nyaralótelep első másfél évtizede, 1934–1950. In: H. Németh István - Szívós Erika - Tóth Árpád (szerk.): *A város és társadalma. Tanulmányok Bácskai Vera tiszteletére*. Budapest, 2011, Hajnal István Kör – Társadalomtörténeti Egyesület. 404–415.

Bethlen István erdélyisége. In: *Gróf Bethlen István és kora*. Budapest, 2014, Osiris. 49–55.

A kegyelmes úr napjai. Kísérlet Teleki Pál határidőnaplójának elemzésére. *Korall,* 17. sz. (2004. szeptember) 193–207.

Körmendi Ferenc író emigráns szerepei. In: Bengi László - Józan Ildikó - Hoványi Márton (szerk.): *„Visszhangot ver az időben" – Hetven írás Szegedy-Maszák Mihály születésnapjára.* Budapest, 2013, Kalligram. 166–172.

A Baross utcától Drummondville-ig. Csilléry András pályájáról és eszméiről. In: ifj. Bertényi Iván – Géra Eleonóra – Richly Gábor (szerk.): *„Taníts minket úgy számlálni napjainkat..." Tanulmányok a 70 éves Kósa László tiszteletére*. Budapest, 2012, Eötvös Kiadó. 11–22.

Egy hírhedett kalandor a XX. századból – Lónyay Károly tündöklése és bukásai. In: Gebei Sándor – ifj. Bertényi Iván – Rainer M. János (szerk.): *„nem leleplezni, hanem megismerni és megérteni": Tanulmányok a 60 éves Romsics Ignác tiszteletére.* Eger, 2011, EKF Líceum Kiadó. 333–348.

Ördögszekéren. Baráth Tibor párizsi évei (1930–1939). *Történelmi Szemle,* 2016. 3. sz. 429–450.

Az Elnök Párizsban. Dvorcsák Győző franciaországi élete. In: ifj. Bertényi Iván – Géra Eleonóra – Mészáros Andor (szerk.): *Varietas Europica Centralis. Tanulmányok a 70 éves Kiss Gy. Csaba tiszteletére*. Budapest, 2015, Eötvös Kiadó. 15–22.

Cs. Szabó László a közgazdasági karon. In: Ablonczy László (szerk.): *A tág haza. Cs. Szabó László-emlékkonferencia.* Budapest, 2018, MMA Kiadó. 141–152.

„...az ősi Kelet virágainak színpompája." (Gondolkodás eredetről és néprokonságról Medgyaszay István építőművész munkásságában). In: Maros Miklós (szerk.): *Medgyaszay István-emlékkonferencia*. Budapest, 2019, MMA Kiadó. 243–254.

A két világháború közötti Magyarország története sokkal több szálon kötődik mostani mindennapjainkhoz, mint azt gondolnánk: a körülöttünk lévő eszmetörténeti töredékek, a minket körülvevő mindennapi szokásvilág, épített környezet sokban merít az 1920 és 1945 közötti negyedszázadból. A sematikusan Horthy-korszaknak nevezett időszak ugyanis egyszerre volt a társadalmi modernitás előretörésének és egy autoriter rendszer berendezkedésének kora, az irodalmi-művészeti fellendülésé, és az egyre sötétebb korszellemé. A kötet szövegei ebbe a közegbe kalauzolnak el, hogy megvilágítsák a magyar keleti gondolkodás, a székely gondolat vagy a magyar konzervativizmus metamorfózisait, rámutassanak a víkendezés, a magyar építészeti stílus históriája vagy az emigrációtörténet lehetséges új megközelítéseire.

Ablonczy Balázs (1974) az ELTE Bölcsészettudományi Karán a Művelődéstörténeti Tanszék habilitált egyetemi docense, az ELTE HTK Történettudományi Intézetének tudományos tanácsadója, a Horthy-kori Osztály vezetője, az MTA doktora. Kutatási területe a 20. századi első felének magyar történelme, elsősorban Trianon és következményei, a korszak eszmetörténete illetve a magyar kisebbségi közösségek története. Legutóbbi könyve: *Az utolsó nyár – Magyarország 1944.* (2024, Jaffa Kiadó)

ELTE | BTK
BÖLCSÉSZETTUDOMÁNYI KAR

ELTE | EÖTVÖS KIADÓ
Az ELTE hivatalos könyvkiadója

9 789634 898450